КРАЄЗНАВСТВО

науковий журнал

1-4'2002

КРАЄЗНАВСТВО

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

1-4 2002

Заснований 1927 року Українським комітетом краєзнавства, репресований у 1930 році. Відроджений 1993 року з ініціативи Всеукраїнської спілки краєзнавців.

Засновники:
Всеукраїнська спілка краєзнавців.
Інститут історії України НАН України

Поштова адреса:
01001, Київ,1, вул. Грушевського, 4, тел. 228-53-05, 229-13-88

1-4 2002

Зміст

ЛІТОПИС УКРАЇНСЬКОГО КРАЄЗНАВСТВА

КРАЄЗНАВСТВО ХАРКІВЩИНИ

ПОЛІТИЧНА ІСТОРІЯ XX СТ. В СВІТЛІ РЕГІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Журнал видруковано за фінансової підтримки ректора Кам'янець-Подільського державного університету професора Завальнюка О.М. та Кам'янець-Подільського територіального сектору головної редколегії "Реабілітовані історією"

Журнал зареєстровано 6.12.1995.

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 1722.

КРАЕВЕДЕНИЕ

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ

1-4 2002

Основан в 1927 году Украинским комитетом краеведения, репрессирован в 1930 году. Возрождён в 1993 году по инициативе Всеукраинского союза краеведов.

Почтовый адрес:
01001, Киев,1, ул. Грушевского, 4, тел. 228-53-05, 229-13-88

1-4 2001

Содержание

ЛЕТОПИСЬ УКРАИНСКОГО КРАЕВЕДЕНИЯ

КРАЕВЕДЕНИЕ ХАРЬКОВЩИНЫ

ПОЛИТИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ XX В. В СВЕТЕ РЕГИОНАЛЬНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ

Журнал издано при финансовой поддержке ректора Каменец-Подольского государственного университета профессора Завальнюка О.М. и Каменец-Подольского территориального сектора главной редколлегии "Реабилитованы историей"

Журнал зарегестрирован 6.12.1995.

Свидетельство о государственной регистрации КВ № 1722.

REGIONAL ETNOGRAPHY

SCIENCE MAGAZINE

1-4 2002

Founded in 1927 by Ukrainian Committee of Regional Studies, closed in 1930. Restored in 1993 on the initiative of All-Ukrainian Society of Regional Studies Researchers.

Founders:
All-Ukrainian Society of regional Studies Researchers. Institute of Ukrainian History NAN of Ukraine.

Address:
01001, Kyiv, 1, Hrushevskiy St. 4, t. 228-53-05 229-13-88

1-4 2001

CONTENTS

STATE PROGRAMME " REHABILITATED BY HISOTRY"

REGIONAL HISTORY IN PERSONALITIES

PEDAGOGICS AND COUNTRY STUDY

COUNTRY STUDY LIFE IN UKRAINE

The magazine registered in 1995, on the 6th of December.

Certificate of State Registration KV № 1722.

I

ЛІТОПИС УКРАЇНСЬКОГО КРАЄЗНАВСТВА

Тронько П.Т.
академік НАН України

СУЧАСНІ ЗАВДАННЯ КРАЄЗНАВСТВА НА РУБЕЖІ ТИСЯЧОЛІТЬ

Початок III тисячоліття став важливим, етапним та надзвичайно відповідальним рубежем в розвитку вітчизняного краєзнавства. З одного боку, підведені підсумки його злетів і занепадів з часу утворення і діяльності Українського краєзнавчого комітету, обраного у 1925 р., а з другого – створилися нові об'єктивні реалії для його подальшого піднесення і розквіту. Про те, що краєзнавство стало в авангарді національно-культурного відродження в суверенній Україні, опорою її державності, свідчить та увага, з якою до його розвою ставиться суспільство та влада. Свідченням цього є Указ Президента України від 23 січня 2001 року "Про заходи щодо підтримки краєзнавчого руху в Україні", який накреслив принципово нові шляхи його розвитку. Згідно з вимогою Указу Кабінет Міністрів України ухвалив постанову від 10 червня 2002 року "Про затвердження Програми розвитку краєзнавства на період до 2010 року". Важливою рисою змісту обох доленосних для краєзнавства документів є те, що роль його організатора, координатора і керманича покладена, в першу чергу, на Всеукраїнську спілку краєзнавців. У цьому ми вбачаємо визнання ваги і авторитету Спілки в краєзнавчому русі й того факту, що вона є спадкоємцем і правонаступником всеукраїнських краєзнавчих інституцій XX століття.

Державна програма розвитку краєзнавства в Україні до 2010 року спрямовує ВСК на розбудову Спілки, на створення в усіх районах і містах краєзнавчих осередків та їх організаційне зміцнення, на залучення в їх лави талановиту молодь, на вміле поєднання величезного накопиченого досвіду діяльності попередніх поколінь краєзнавців з новаторськими методами праці згідно з вимогами часу. Ми глибоко переконані, що відповідно до Указу Президента питання віднесення Всеукраїнської спілки краєзнавців до числа творчих спілок, безумовно, буде в перспективі вирішене позитивно і значно сприятиме подальшому притоку до неї нових творчих сил, спроможних на основі сучасних історичних, економічних та інших наукових досягнень розв'язувати актуальні перспективні завдання краєзнавчого руху. В зв'язку з цим нині постала нагальна потреба привести Статут Спілки на всеукраїнському і регіональному рівнях у відповідність до статутів творчих спілок, здійснити перереєстрацію членів краєзнавчих об'єднань, подбати про створення надійної матеріальної бази для краєзнавства, визначитися з випуском регіональних періодичних видань.

За роки незалежності України накопичено досвід створення і діяльності центрів регіональних досліджень. Так, Інститутом історії України НАН України та Інститутом археології НАН України засновано у 1995-1996 роках понад 10 таких центрів у головних регіонах України. Найбільш успішно в науковому плані працюють і узгоджують також плани своєї роботи з обласними організаціями ВСК Буковинський центр археологічних досліджень у Чернівцях, Центр дослідження історії Середнього Подніпров'я у Черкасах, Центр дослідження історії Поділля Інституту історії України в Кам'янці-Подільському та ін. Зокрема, за вісім років роботи Центру дослідження історії Поділля (керівник – доктор історичних наук, професор Л.В. Баженов) ним видано 24 монографій, книг, навчальних посібників з регіональної історії, він залучений як організатор або співорганізатор до проведення на терені Хмельниччини 16 міжнародних, всеукраїнських і регіональних науково-краєзнавчих конференцій, симпозіумів та круглих столів поділлєзнавчого спрямування і видання наукових збірників за їх матеріалами, став координатором регіональних досліджень у Хмельницькій області, створив у смт Теофіполі свою філію (керівник – почесний член ВСК, почесний професор І.А. Стасюк). Тому Програма розвитку краєзнавства в Україні до 2010 року передбачає утворення нових наукових центрів регіональних досліджень в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві і Севастополі, які б стали по суті академічними установами на місцях, надійною опорою Всеукраїнської спілки краєзнавців і краєзнавчого руху загалом.

Згідно з Програмою розвитку краєзнавства передбачено поглибити і поширити виховання молоді засобами краєзнавства і підготовки кадрів з краєзнавчих дисциплін в системі освіти. З цією метою сьогодні необхідно розробити наближені до вимог часу програми з курсу "Краєзнавство" для вищих навчальних закладів гуманітарного профілю, загальноосвітніх шкіл, удосконалити підготовку та перепідготовку фахівців із краєзнавчої роботи. Про конкретну реалізацію в практику життя цих завдань мова йшла на представницькій всеукраїнській науково-методичній конференції "Історичне краєзнавство в системі освіти України: здобутки, проблеми, перспективи", що відбулася 18-19 жовтня 2002 року в Кам'янець-Подільському державному педагогічному університеті на базі Центру дослідження історії Поділля. Відрадно, що викладачі Львівського національного університету імені Івана Франка в 2002 році упорядкували для студентів історичного факультету навчальну

програму "Історичне краєзнавство", в якій враховані новації в краєзнавчому русі.

Уважного вивчення і використання в усіх регіонах України вартує досвід створення в 2001-2002 роках авторським колективом викладачів Запорізького державного університету під головуванням і за редакцією доктора історичних наук, професора Ф.Г. Турченка комплекту з 8-ми підручників "Історія рідного краю" для 4 – 11-х класів загальноосвітніх шкіл своєї області. Кожний з цих підручників адаптований до навчальної програми і підручників з історії України, до вікової категорії учнів, забезпечений методичними, дидактичними та ілюстративними настановами і матеріалами з краєзнавства, виконаний на високому фаховому і поліграфічному рівні, виданий тиражем кожний від 20 до 25 тисяч примірників. Таке серійне і масове навчальне краєзнавче видання в межах однієї області – є першим в Україні і відповідає вимогам Програми розвитку краєзнавства. Важливим внеском у впровадженнях сучасних інноваційних технологій у шкільне краєзнавство став вихід у світ 2002 року посібника на допомогу вчителям Ярослава Треф'яка "Методика краєзнавчої роботи в національній школі".В ньому викладені теоретичні основи краєзнавства, методичні рекомендації краєзнавчої роботи на уроках історії України та в позакласний час, а також в додатках подані "Програма спецкурсу "Історія рідного краю", "Анкета з питань поглибленого вивчення історії рідного краю для учнів" та інші матеріали. Урядова Програма розвитку краєзнавства націлює авторів на створення не тільки регіональних краєзнавчих посібників, але й централізованих підручників з історичного краєзнавства України для вузів і школи.

Програма розвитку краєзнавства до 2010 року спрямовує вчених і краєзнавців-аматорів на виконання довгострокових державних наукових програм у галузі регіональних досліджень: продовження роботи авторського загалу над виданням і перевиданням в областях історико-меморіальних книг "Книга пам'яті України", томів "Реабілітовані історією", "Зводу пам'яток історії та культури України", згідно з розпорядженням Президента України від 19 жовтня 2000 року "Про забезпечення комплексного розвитку малих міст України" – по підготовці до видання багатотомного збірника "Історія міст і сіл України" у новій редакції, а також біографічного довідника про видатних політичних, державних, церковних діячів, майстрів культури і мистецтв, учених, краєзнавців; путівників по державних історико-культурних, історико-архітектурних та природних заповідниках, буклетів, плакатів та іншої друкованої продукції. До створення цих серійних видань залучені тисячі дослідників, які акумулюють колективну енергію і творчість мас на тлі краєзнавства. При цьому дуже важливо, щоб названі й інші фундаментальні дослідження були здійснені на принципах об'єктивності та історизму, з позицій правди, щоб так відтворити складну, героїчну і багатостраждальну історію українського народу, щоб у майбутньому не було соромно за написане і видане нинішнім поколінням учених і краєзнавців.

Тому наш почесний обов'язок – докласти всіх зусиль до видання багатотомної "Історії міст і сіл України". Це оновлена величезна праця повинна красномовно засвідчити перед усім світом, що ми – велика нація, що, незважаючи на жорстокі удари долі впродовж багатьох тисячоліть, український народ зберіг свою ментальність, культуру, традиції, зробив вагомий внесок у світову цивілізацію. Яскравим доказом цього повинен стати повнокровний літопис більш як 30 тисяч великих і малих міст і сіл, який би повною мірою відтворював багатовікову історію і культуру України на регіональному рівні. Свідченням того, з яким ентузіазмом учені і краєзнавці беруться за дану відповідальну справу, є проведення 28-31 травня 2002 року у м. Коростені Всеукраїнської наукової конференції "Історія міст і сіл Великої Волині", яку організувало ВСК та Житомирське науково-краєзнавче товариство дослідників Волині. Результатом роботи цього форуму стало видання двотомника матеріалів та викладені в ньому теоретичні, наукові і методичні засади по створенню нарисів населених місць у світлі новітніх вимог української історичної науки. Подібні наукові конференції доцільно організувати і в інших регіонах України, які б стали своєрідною школою для авторських колективів по підготовці томів "Історія міст і сіл України".

Державна програма розвитку краєзнавства в Україні передбачає й інші напрями розвитку краєзнавчого руху і регіонального дослідництва, зокрема, залучення трудящих і їх авангард краєзнавців до проблем збереження історико-культурної спадщини 1400 міст і селищ та понад 8 тисяч сіл України, в тому числі 800 міст і селищ міського типу, яким минуло 300 років; організацію і проведення міжнародних і всеукраїнських наукових конгресів, конференцій, студентських й учнівських олімпіад з краєзнавчої тематики; випуск серії кінофільмів "Слава твоя, Україна", теле- і радіопередач про краєзнавство і краєзнавців; розробку тематичних туристсько-екскурсійних маршрутів рідним краєм; надання премії імені Дмитра Яворницького державного статусу; встановлення регіональних премій за вагомий внесок у дослідження рідного краю, тощо. Державна програма передбачає і підтримку журналу "Краєзнавство", який випускався Українським комітетом краєзнавства у 1927-1930 рр. і був відроджений Спілкою 1993 року.

Для реалізації Державної програми є всі можливості в Україні. Запорукою цього є те, що активно нині працюють більшість краєзнавчих організацій. З-поміж них значний внесок у розвиток українського краєзнавчого руху на сучасному етапі здійснюють такі обласні організації ВСК, як Волинська (голова – Геннадій Бондаренко), Житомирське науково-краєзнавче

товариство дослідників Волині (президент – Микола Кострица), Дніпропетровська (Ганна Швидько), Донецька (Роман Лях), Запорізька (Федір Турченко) Івано-Франківська (Богдан Гаврилів), Полтавська (Василь Лобурець), Рівненська (Іван Пащук), Тернопільська (Венедикт Лавренюк), Харківська (Іван Саратов), Хмельницька (Іон Винокур), Черкаська (Василь Мельниченко), Чернігівська (Олександр Коваленко) та інші осередки.

Незалежна Українська держава, її Президент високо цінують безкорисливу громадську діяльність дослідників рідного краю. Десятки членів Спілки отримали почесні звання "Заслужений діяч науки і техніки України", "Заслужений працівник культури України", "Заслужений вчитель України", "Заслужений працівник народної освіти України", "Заслужений журналіст України". Є серед подвижників краєзнавства і Герой України, і кавалери Президентських відзнак, а також відзначені Кабінетом Міністрів України, Міністерствами освіти і науки, культури і мистецтв, громадськими організаціями, місцевими держадміністраціями.

На сьогодні найвищою відзнакою Спілки є премія імені Дмитра Яворницького. Серед її лауреатів директор Інституту історії України НАНУ, академік Валерій Смолій, ректор Національної гірничої академії академік Геннадій Півняк, науковці Донецького національного (Олександр Буг і Петро Добров) та Волинського державного (Геннадій Бондаренко, Іван Кичій, Євген Франчук, Богдан Заброварний), доктор історичних наук Петро Панченко (Київ), директор Переяслав-Хмельницького заповідника Михайло Сікорський, директор Тернопільського краєзнавчого музею Венедикт Лавренюк та інші подвижники і колективи наукових установ, вузів, бібліотек, музеїв, які роблять вагомий внесок у розвиток краєзнавчого руху.

Нарешті, для втілення в життя Програми розвитку краєзнавства до 2010 року та з метою координації наукових досліджень з проблем краєзнавства Президія НАН України 7 листопада 2002 року постановила створити при Президії НАН України міжвідомчу координаційну раду з питань краєзнавства. Забезпечення діяльності ради покладено на Інститут історії України НАН України.

До складу ради увійшли академіки НАН України, відповідальні працівники Міністерств освіти і науки, культури і мистецтв України, провідні наукові співробітники Інституту історії України НАН України, декани історичних факультетів національних і державних університетів України, відомі діячі краєзнавчого руху тощо.

Усі ми спільним загалом повинні докласти чимало зусиль для того, щоб втілити у життя Державну програму розвитку краєзнавства в Україні до 2010 року, аби краєзнавство у його науковій, громадській і освітянській формах було піднесене в рідній державі, а добре ім'я невтомного, безкорисливого дослідника малої батьківщини – оточене належною увагою і звучало гордо. Це залежатиме насамперед від нас – від великого колективу Всеукраїнської спілки краєзнавців, учених і аматорів, від нашої наполегливої, самовідданої праці на цій благородній ниві.

Завальнюк О.М. (м.Кам'янець-Подільський)

П. І. ХОЛОДНИЙ І КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ (1918-1920 рр.)

Серед організаторів української освіти, які найтіснішим чином були пов'язані із становленням і функціонуванням національної вищої школи в 1917-1920 рр., виділяється постать Петра Івановича Холодного, патріота, митця, освітянина.

Він народився 18 грудня 1876 р. у м.Переяславі Полтавської губернії, в сім'ї міського голови. Батько був щирим українцем, мовою спілкування Холодних була українська. Середню освіту отримав у четвертій Київській гімназії. Змалку захоплювався малярством. У 1893-1897 рр. студіював науки на природничому відділенні фізико-математичного факультету університету св. Володимира. Мистецьку освіту здобув у Київській рисувальній школі М.Мурашка. Працював викладачем київських приватних гімназій, проводив хімічні аналізи у лабораторіях професора М.Бунге[1]. 1898 року отримав запрошення зайняти посаду асистента при кафедрі фізики щойно заснованого Київського політехнічного інституту. Працював асистентом, викладачем і професором кафедри фізики. З 1906 р. обіймав посаду директора комерційної школи першого Товариства вчителів м. Києва. С. Сірополко, який добре знав П.І.Холодного, наголошував, що той "користувався славою доброго педагога та свідомого українця"[2]. Про роботу Петра Івановича на посаді керівника цього навчального закладу С.Ф. Русова писала так: "Жадної кари в школі не було, – вчителі мусили прищепити учням розуміння дисципліни як необхідного чинника для їх успішного наукового розвитку... Петро Іванович був глибокий знавець дитячої душі і добре розумів її. На психології він і в ті часи будував і навчання, і виховання учнів. Відносини учнів до директора були цілком щирі, і кожний винуватий хлопець чи дівчина завжди радо йому признавалися... Він безпосередньо впливав на учнів своєю високоморальною вдачею і глибокою справедливістю. Кляса в його школі була справжнім громадянським осередком, де плекався український патріотизм... Він поводився настільки тактовно і педагогічно в школі з учнями різних національностей – москалями, жидами, українцями, поляками, що не шкодило загальній гармонії в життю тієї зразкової школи, бо нею справді кермувала рука визначного педагога"[3].

Був одним із організаторів та діяльним членом Київського товариства "Просвіта". Працював у природничо-технічній секції Київського наукового товариства, входив до складу редколегії збірника секції. Належав до товариства українських поступовців. На Всеукраїнському національному конгресі (квітень 1917 р.) П.І.Холодного обрали членом Центральної Ради від просвітницьких організацій Києва. У червні 1917 р. став членом реорганізованої із УРДП Української партії соціалістів-федералістів і репрезентував її в Малій Раді. На п'ятих загальних зборах УЦР 27 червня 1917 р. увійшов до складу комісії із підготовки наказу Генеральному Секретаріату[4].

У березні 1917 р. П.І.Холодний разом з іншими українськими освітніми діячами зініціював Товариство шкільної освіти і Всеукраїнську учительську спілку. 18 березня його обрали директором 1-ї української гімназії м.Києва[5]. На II Всеукраїнському вчительському з'їзді (10-12 серпня 1917 р.) П.І.Холодний виголосив доповідь "Єдина школа", у якій виклав свій погляд на необхідність реформування різних типів загальноосвітніх шкіл в Україні в одну[6]. Відразу після закінчення цього представницького педагогічного форуму Петро Іванович взяв участь у роботі 1 Всеукраїнського професійного учительського з'їзду. Як високоавторитетного освітнього діяча, що вмів відстоювати права учителів, його обрали до складу Центрального бюро Всеукраїнської учительської спілки[7].

З 12 вересня 1917 р. він стає товаришем Генерального секретаря (міністра) народної освіти. Очолював Всеукраїнську шкільну раду – дорадчо-консультативний орган при Генеральному секретарстві (згодом – Міністерство) освіти[8]. На цій посаді активно працював над виробленням основ шкільної реформи в Україні. Скажімо, 15-20 грудня 1917 р. взяв безпосередню участь в нараді, присвяченій справам освіти. Було вислухано думку міських і земських органів самоврядування, учительських спілок українців, євреїв і поляків. Важливим її підсумком стало схвалення запропонованого проекту нового плану управління освітою в УНР, до якого був причетний П.І.Холодний[9]. Більш удосконалений варіант цього документа Петро Іванович виніс на розгляд наради за участю представників від міністерств у єврейських та польських справах 19 квітня 1918 р. незадовго після того, як Малою Радою були затверджені перші особи цих міністерств[10].

За спогадами С. Сірополка, "П.Холодний завжди старався при обговоренні того чи іншого спірного питання в різних нарадах і комісіях піднайти таке рішення, яке б задовольняло б, якщо не всіх, то бодай переважну більшість учасників наради чи комісії, завдяки чому доводив працю її до успішного кінця"[11].

За гетьманщини, коли засади будівництва української школи змінювалися, Петро Іванович намагався відстоювати попередній досвід реформування освіти. Як товариш міністра освіти й мистецтва М.П.Василенка, він займався роботою із вироблення програм для нижчих і вищих початкових шкіл та підготовки тимчасової таблиці розкладу годин для середньої школи[12]. Коли колега П.І.Холодного по Міністерству освіти й мистецтву В.П.Науменко очолив спеціальну комісію з метою вироблення проекту управління освітою, відмінного від того, що функціонувало при УЦР, Петро Іванович був серед тих, хто не підтримав запропонованого документа[13].

У червні 1918 р. П.І.Холодний увійшов до складу Комісії із будування вищих шкіл і наукових установ при Міністерстві освіти Української держави. Однак в більшості її засідань участі не брав через зайнятість справами реформування школи[14]. То ж коли названа комісія, очолювана академіком В.І.Вернадським, обговорювала питання про відкриття Кам'янець-Подільського державного українського університету, Петро Іванович був осторонь. Проте йому пощастило в іншому – через урядову перетрубацію, яка припала на другу половину жовтня, до Кам'янця на Поділлі, для участі у святі відкриття університетського закладу, як голова делегації Міністерства освіти й мистецтва поїхав не М.П.Василенко, а саме П.І.Холодний. Це був перший його візит до старовинного українського міста, яке вражало своїми історико-архітектурними пам'ятками, двома науковими товариствами, бібліотеками, музеєм. 22 жовтня 1918 р. "приїхали туди окремим поїздом – ціле Міністерство Освіти, представники інших міністерств, просвітніх організацій та ін.", – згадувала про той день С.Ф.Русова[15]. Ректор університету І.І.Огієнко у своїх мемуарах зазначав, що ще до урочистого засідання Ради професорів перед будинком університету зібралися "всі школи, урядники всіх установ й військо, й тисячні товпи народу. З високої по-мистецькому упорядкованої трибуни промовляв до народу Товариш Міністра Освіти П.Холодний..."[16] Зміст промови не зберігся. Преса зафіксувала його другий виступ, зроблений у святковій залі. "У відповідь на Грамоту (П.П.Скоропадського. – О.З.) Товариш Міністра освіти Холодний подякував Пану Гетьману за його сердечне і доброзичливе ставлення до освіти"[17].

Петро Іванович, ознайомившись з тією великою роботою, яку за короткий час провела Університетська комісія на чолі з І.І.Огієнком у справі створення матеріально-технічної бази навчального закладу, направив їй свого офіційного листа такого змісту: "Близько ознайомившись зі всією великою й корисною працею, що її в такий короткий час зробила високоповажна Університетська комісія, я приношу свою сердечну подяку всім членам цієї комісії за всі понесені ними труди і щиро сподіваюсь, що й надалі комісія з таким же успіхом і такою ж самою енергією вестиме свою працю, аж поки вінцем цієї праці не буде свій власний будинок для нового Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету..."[18]

У першому уряді Директорії УНР Петро Іванович працював в. о. міністра освіти. Але на цій посаді він довго не затримався – з 26 грудня 1918 до 5 січня 1919 р.[19] Естафету від нього прийняв ректор Кам'янецького університету І.І.Огієнко, у якого П.І.Холодний був заступником, відповідав за роботу із реформування загальноосвітньої школи. Під його керівництвом було підготовлено законопроект про управління освітою. 24 лютого 1919 р. Директорія УНР затвердила відповідний закон, який створював принципово нову управлінську модель у галузі освіти[20].

Наприкінці січня 1919 р. І.І.Огієнко створив Комісію у справах вищих шкіл та наукових інституцій, яку очолив П.І.Холодний. До її складу увійшли відомі українські вчені – академіки Д.І.Багалій, В.І.Вернадський, А.Е.Кримський, професори М.С.Грушевський, Ф.П.Сушицький, І.М.Ганицький, Г.Г.Павлуцький, А.В.Корчак-Чепурківський, В.В.Дуб'янський, Д.А.Грабе, Б.А.Кістяківський[21]. Однак, через евакуацію столиці, вона перервала роботу, хоча міністр освіти доручив В.В.Дуб'янському (заступнику П.І.Холодного) "планомірно й невпинно провадити працю комісії по Вищих школах і негайно виготовити статут університетів на Вкраїні та законопроект про Полтавський державний університет"[22].

Перебуваючи у Вінниці, Петро Іванович виконав кілька доручень міністра, що стосувалися Кам'янець-Подільського державного українського університету. Так, 1 лютого 1919 р. він направив в.о. ректора університету професору П.М.Бучинському телеграму, якою зобов'язав "негайно прийняти від директора технічної школи третій поверх (університетського будинку. – О.З.) і відвести його університетові"[23]. Це було досить актуально для Міністерства освіти, яке збиралося переїжджати до Кам'янця і не мало там відповідного приміщення (зрештою, воно і розмістилося на тому самому третьому поверсі). 11 лютого телеграма П.І.Холодного адресувалася губернському комендантові Бондаренку з приводу реквізиції студентської бурси й університетських приміщень. "...З чийого наказу, – запитував товариш міністра, – університетську бурсу реквізовано під юнацьку школу? З чийого наказу третій поверх університету реквізується для бурси юнацької школи? З чийого наказу професорів університету не пускають на квартири бувшої технічної школи? Ще раз нагадую, що по постанові Ради Міністрів реквізиція шкільних будинків робиться тільки після згоди Міністра Освіти. Реквізувати хоч щось з університетських будинків заборонено, бо інтереси Республіки вимагають, аби лекції в університеті не припинялися ані хвилину"[24].

Приїзд до Кам'янця наприкінці лютого 1919 р. став другим у біографії П.І.Холодного. Політичне становище УНР у цей час погіршувалося. 24 березня 1919 р. міністр І.І.Огієнко

покинув місто і залишив Петру Івановичу коротку записку: "Під час моєї відсутности прошу Вас бути моїм заступником. Закон про Єдину школу кінчайте як найскоріше. Евакуації Міністерства не робити, чекайте моїх розпоряджень"[25]. Однак виконати настанови шефа не вдалося через ряд непередбачених обставин. Наприкінці березня, за розпорядженням вищої влади УНР, всі міністерства, які знаходилися у Кам'янці-Подільському, змушені були відбути до Рівного. І все ж, незважаючи на політичну завірюху, яка несподівано захопила адміністративний центр Поділля у той час, П.І.Холодному вдалося вберегти від реквізиції приміщення місцевого історико-археологічного музею, який входив до навчальної бази університету. "Цей музей з його бібліотекою, – вказував Петро Іванович коменданту, – необхідний для Кам'янецького державного університету, для його наукової й освітньої праці і закривати його або запихати колекції його й бібліотеку в якесь тісне помешкання неможливо. Тому Міністерство Освіти прохає не реквізовувати Археологічний музей"[26].

6 червня 1919 р. республіканське військо відвоювало Кам'янець-Подільський, який почав відігравати роль державного центру УНР. Сюди перемістились канцелярія Директорії, уряд, міністерства, осередки політичних партій. Наприкінці місяця з Станіславова через Коломию, здолавши важкий і небезпечний шлях, до міста прибув П.І.Холодний[27]. Незважаючи на те, що Міністерство освіти отримало в еміграції нового шефа (з 25 квітня 1919 р. міністром було призначено А.В.Крушельницького), курс на реформування української школи був незмінним. Над цією проблемою і продовжив свою нелегку працю Петро Іванович, за яким у Міністерстві освіти залишилася попередня посада. Щоб завершити доручену роботу, потрібно було організувати працю значної кількості відомих українських педагогів, які знаходилися в різних містах, регіонах. У самому Кам'янці їх було обмаль. Після звернення П.І.Холодного посильну допомогу комісії надали викладачі місцевого держуніверситету: В.О.Біднов, Л.Т.Білецький, Є.П.Архипенко, С.В.Бачинський, Н.Т.Гаморак, С.С.Остапенко, М.О.Драй-Хмара, І.І.Огієнко, Й.Пеленський, М.М.Хведорів та ін.[28] Наприкінці серпня 1919 р. комісія у складі 29 осіб завершила роботу над тритомним "Проектом єдиної школи". В середині вересня Рада міністра освіти, куди входив і П.І.Холодний, схвалила його. Ймовірно, у листопаді 1919 р. перша книга "Проекту" побачила світ[29].

Паралельно з цим Петро Іванович виконував великий обсяг поточної праці по Міністерству освіти. 25 липня 1919 р. А.В.Крушельницький, в знак незгоди з курсом уряду Б.Мартоса, подав у відставку, передавши всі справи і керівництво відомством П.І.Холодному[30]. До середини листопада 1919 р., доки міністерські структури зберігали цілісність і не були реорганізовані в референтури Головноуповноваженого уряду УНР, Петро Іванович, маючи, по суті, права міністра освіти, відігравав важливу роль у підтримці Кам'янецького університету. Серед пріоритетних тут було кадрове питання. Низкою наказів він затвердив обрання на посади приват-доцента: Є.Завадського – по кафедрі римського права[31], П.Табінського – по кафедрі патрології[32], Б.Й.Крижанівського – по кафедрі приватного скотарства[33], В.О.Гериновича – по кафедрі географії[34], Н.Т.Гаморака – по кафедрі фізіології рослин[35], лектором із суспільної агрономії і земельного питання на сільськогосподарському факультеті – І.А.Олійника[36]. Асистентів Київського державного українського університету Я.Лепченка й О.Соколовського, які вимушено покинули столицю після приходу туди денікінського війська, він прикомандирував до університету у Кам'янці-Подільському[37]. З його погодження декан фізико-математичного факультету професор П.М.Бучинський отримав звання заслуженого професора Кам'янець-Подільського державного українського університету. Ця подія сталася 14 серпня 1919 р.[38]

Турбуючись про поліпшення матеріального становища професорсько-викладацького корпусу у Кам'янці, Петро Іванович, у відповідь на звернення адміністрації університету, поставив перед Радою Міністрів УНР питання про необхідність підвищення цій категорії українських діячів заробітної платні. У "Пояснюючій записці до законопроекту про підвищення окладних норм служачим Кам'янець-Подільського державного українського університету з 1-го серпня 1919 року і доасигнування на це по § 6 кошторису Міністерства Народньої Освіти 1.385.655 гривень" він зазначав: "Тепер (серпень 1919 р. – О.З.), коли прожиточний мінімум на одну душу доходить до 80-100 карбованців на день, не рахуючи одежі, взуття і всіх культурних вимог людини, цілком забезпечити служачих університету держава не має можливости. Тому, рахуючися як з сучасними вимогами життя, так і з фінансовим становищем молодої Української Держави, Міністерство [освіти] робить підвищення оплатних норм на 100-150%.

При виробленні підвищених оплатних норм Міністерство [освіти] мало на увазі також принадити до наукової праці більш талановитих елементів, гадаючи, що тільки з піднесенням науки і побільшенням наукової інтелігенції можливий належний культурний та національний розвиток Держави. Підвищення платні професурі має на меті хоч би приблизно поставити її в такі умови, щоб не було можливим займати адміністративні посади (підробляти. – О.З.) по других установах"[39]. Рада Народних Міністрів прийняла доводи П.І.Холодного, і законопроект було затверджено[40].

З подачі Петра Івановича уряд отримав ще один законопроект – про виділення коштів на ремонт приміщень Кам'янець-Подільського університету. Їх потреба пояснювалась, за твердженням товариша Міністра освіти, тим, що "з 2-

го півріччя 1919 р. законами були відкриті при Кам'янець-Подільському державному українському університеті ще 2 факультети: сільськогосподарський і правничий. Відповідно цьому помешкання Університету мало значно поширитися. Крім головного будинку, університет зараз має зайняти ще 2 будинки. Як те, що будинки ці потрібно ремонтувати (один з них був зайнятий пошесним шпиталем), так і значне підвищення цін на робочі руки і матеріяли для ремонту викликало необхідність в додатковому асигнуванні на ремонт в сумі 1.163.400 грн. Ремонт давно розпочатий, наближається до кінця, частина його зроблена на кошти, які необхідно повернути..."[41] Рада Міністрів не заперечувала, і 17 жовтня 1919 р. видала постанову, якою ремонтні роботи навчальних корпусів дофінансовувались на зазначену П.І.Холодним суму[42].

Петро Іванович, який доклав багато зусиль для реформування різних типів шкіл в єдину школу, визначення структури і змісту навчання, турбувався про те, хто буде вчити українських дітей, з якою підготовкою. Дефіцит педагогічних кадрів був настільки великим, настільки відставав від потреб реформованої школи, що, незважаючи на важку кровопролитну війну, УНР необхідно було створювати нові спеціальні заклади для підготовки учителів. Після того, як Директорія затвердила закон про відкриття однорічних педагогічних курсів з метою підготовки вчителів середньої школи, постало питання про розміщення курсів і забезпечення їх висококваліфікованими викладацькими силами. Розмірковуючи над цією проблемою, Петро Іванович 1 листопада 1919 р. направив офіційного листа на ім'я І.І.Огієнка. Він інформував, що "визначені курси, згідно проектованому Міністерством [освіти] Статуту, мають бути під безпосереднім доглядом Українських Державних Університетів... Міністерство Освіти гадає, що тільки Кам'янець-Подільський Державний Український Університет, як одиноке огнище Української науки, може влаштувати такі курси і поставити на належну височінь..."[43] Підготовчі заходи із відкриття вказаних курсів несподівано перервав розвал денікінського фронту і вимушена евакуація державних чинників із Кам'янця. В час функціонування на Поділлі інституту Головноуповноваженого уряду УНР П.І.Холодний очолював референтуру освіти, а згодом став заступником І.І.Огієнка на цій посаді. 15 листопада 1919 р., в день, коли С.Петлюра, І.Мазепа та інші високі українські посадовці залишали державний центр УНР, Директорія затвердила рішення уряду, на засіданні якого був і П.І.Холодний, "про асигнування в розпорядження Міністерства народної освіти 3.195.000 карб. на утримання Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету"[44].

Коли університет готувався святкувати першу річницю свого відкриття, П.І.Холодний оголосив 22 жовтня 1919 р. "святошним днем для всіх шкіл і установ відомства Народної Освіти в Кам'янці"[45].

У квітні 1920 р., в зв'язку з початком воєнної кампанії проти більшовиків, повноваження Головноуповноваженого уряду УНР в основному втратили попередні масштаби і значення. Захищаючи інтереси кам'янецького студентства, ректор І.І.Огієнко апелював до П.І.Холодного, який фактично був першою особою в Міністерстві освіти, з такою заявою: "На Вкраїні в теперішній час найбільш активним єсть Кам'янець-Подільський Державний Університет. В ньому скупчується молода інтелігенція, що вже не раз виявляла свою здібність до творчої праці й любов до рідного краю. Але в цей надзвичайний час студентство знаходиться в дуже скрутному матеріяльному становищі. Студентством ніхто не піклується, воно голодає і, не маючи засобів до життя, розбігається з Кам'янця. Мент вимагає, аби негайно було організовано допомогу незаможному студентству. Треба негайно закласти студентську їдальню (припинила свою роботу через нестачу коштів. – О.З.) й студентський дім, де незаможний студент мав би притулок.

...Звертаюсь до Вас, як до людини, що багато працює на користь благодійну, щиро прошу взяти на себе труд по організації допомоги студентству. Я сподіваюсь, що Ви не одмовите в проханні і підете на зустріч потребі"[46]. І.І.Огієнко не помилився. Петро Іванович гаряче відгукнуся на цей крик душі, і вніс до Ради Народних Міністрів відповідні пропозиції.

Як виявилося, це був останній акт допомоги П.І.Холодного студентству єдино-функціонуючого українського державного університету – опори національного відродження і державотворення. З липня по вересень 1920 р., вже як міністр освіти в уряді В.Прокоповича, він знаходився при діючій армії. До Кам'янця повернувся ще раз, але у листопаді назавжди емігрував до Польщі[47].

Таким чином, П.І.Холодного зв'язували з Кам'янець-Подільським державним українським університетом теплі і напрочуд щирі стосунки, які позитивно позначалися на стані та функціонуванні навчального закладу, додавали професурі і студентській молоді впевненості в необхідності їх праці, а для самого Петра Івановича були стимулом в розбудові української вищої і загальноосвітньої школи – важливих підвалин національно-культурного поступу українства. В далекій еміграції, яка не була до міністра освіти УНР прихильною, спогади про ту діяльність наповнювались особливим змістом і сердечним щемом. "Він був і до кінця зостався нашим борцем, діячем державним, вірним прапорові УНР. Сили свої до останнього віддав він служенню самостійності України і відбудуванню незалежної української держави там, над Дніпром, на Вкраїні Великій бачив він рятунок і щастя для всього народу українського"[48], – резюмував його державну працю В.Прокопович.

Примітки:

1. Верстюк В., Осташко Т. Холодний Петро Іванович //Довідник з історії України. За заг. ред.І.Підкови і Р.Шуста. Вид.2-е, доопр. і доп. – К.:Генеза, 2001. – С.1022-1023.
2. Сірополко С. Петро Холодний як педагог і освітній діяч //На пошану Петрові Івановичу Холодному (1876-1830): Збірник матеріалів. –Т.1. – Львів, 1996. – С.59.
3. Цит. за: Там само. – С.60.
4. Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. – К., 1998. – С.178-179.
5. Там само. – С.179.
6. Завальнюк О.М., Телячий Ю.В. Будівництво української загальноосвітньої школи в роки національно-демократичної революції (1917-1920): Історичний нарис. – Кам'янець-Подільський: "Абетка-НОВА", 2001. – С.38.
7. Ващенко Г. Проект системи освіти в самостійній Україні. – Мюнхен, 1957. – С.73.
8. Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. – С.179.
9. Кукурудзяк М.Г., Собчинська М.М. З історії національної школи і педагогічної думки в Українській Народній Республіці. – Кам'янець-Подільський, 1998. – С.49.
10. Центральний державний архів вищих органів власти і управління (ЦДАВО) України. – Ф.1064. – Оп.2. – Спр.20. – Арк.27-29, 36-38.
11. Сірополко С. Вказана праця. – С.61.
12. ЦДАВО України. – Ф.2201. – Оп.1. – Спр.680. – Арк.1-11.
13. Завальнюк О.М., Телячий Ю.В. Вказана праця. – С.159.
14. Див.: ЦДАВО України. –Ф.2201.– Оп.1. – Спр.329. – Арк.3-62.
15. Русова С. Мої спомини. –Львів: "Хортиця", 1937; К.: "Україна-Віта", 1996. – С.149.
16. Огієнко І. Моє життя: Автобіографічна хронологічна канва // Наша культура: Науково-літературний місячник. –Варшава. –1935. –Кн.8. – С.521.
17. Голос Подольской церкви. –Кам'янець-Подільський. –1918. –14(27) октября. – С.1.
18. Кам'янець-Подільський міський державний архів (далі – КПМДА). –Ф.Р.582. – Оп.3. – Спр.3. – Арк.89.
19. І.Л.Лікарчук помилково вказує іншу завершальну дату роботи П.І.Холодного на цій посаді – 2 лютого 1919 р. (Див.: Лікарчук І.Л. Міністри освіти України. У двох томах. – Т.1. –К., 2002. – С.96).
20. ЦДАВО України. –Ф.2582. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.41; – Оп.2. – Спр.1. – Арк.10-12.
21. Там само. – Спр.173. – Арк.15-15зв.
22. Там само. – Арк.20.
23. Там само. – Спр.27. – Арк.6.
24. Там само.
25. Там само. – Спр.9. – Арк.14а(зв).
26. Там само. – Спр.27. – Арк.11.
27. Сірополко С. Вказана праця. – С.66.
28. Проект Єдиної школи на Вкраїні: Основна частина. –Кн.1. –Кам'янець-Подільський, 1919. – С.146.
29. Завальнюк О.М., Телячий Ю.В. Вказана праця. – С.82.
30. ЦДАВО України. –Ф.2582. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.116.
31. Там само. – Арк.228.
32. Там само. – Арк..230.
33. Там само. – Арк..119.
34. Там само. – Арк.129.
35. Там само.
36. Там само.
37. Там само. – Арк.191.
38. Там само. – Арк.190.
39. Там само. – Спр.12. – Арк.33.
40. Там само. – Арк.33зв.
41. Там само. – Арк.60зв.
42. Там само. – Арк.60.
43. Там само. – Спр.155. – Арк.33.
44. Там само. – Спр.12. – Арк.68.
45. Там само. – Спр.2. – Арк.232.
46. Там само. – Спр.187. – Арк.81-81зв.
47. Сірополко С. Вказана праця. – С.67.
48. Прокопович В. Пам'яті П.І.Холодного //На пошану Петрові Івановичу Холодному (1876-1930): Збірник матеріалів. – Т.1. – С.52.

Бездрабко В.В. (м. Київ)

ІСТОРІОГРАФІЧНІ СПОСТЕРЕЖЕННЯ ЗА РОЗВИТКОМ КРАЄЗНАВСТВА В УКРАЇНІ (1920-1930)

Останнім часом виняткове і звичайне, конкретне і загальне в краєзнавстві та його розвиток у 1920-1930 роки в Україні стали темами-улюбленицями для вітчизняних дослідників історії краєзнавчої справи. Науковці зібрали масу фактографічного матеріалу, проаналізували події краєзнавчого руху в контексті епохи, виявили мотиви та лінії його соціальної детермінації.

Важливим джерелом інформації про основні тенденції розвитку українського краєзнавства у 1920-і – початок 1930-х рр. слугує часопис УКК-"Краєзнавство" (1927-1930). Зростання його популярності було викликано як загальними умовами іманентного розвитку науки, так і умовами життя суспільства. То був час переосмислення світоглядних, гносеологічних, методологічних настанов у науці, що, власне, означало кризу, але не крах існуючої парадигми знань. Це призвело до захоплення вчених конкретними, локальними студіями. Краєзнавство стає нішею, яку зайняли і в якій змогли на деякий час ще "затриматися" прихильники і продовжувачі старих наукових традицій. Таких знаходимо і з-поміж автури часопису "Краєзнавство": В.Геринович, В.Кравченко, С.Рудницький та ін. Витіснення в краєзнавство висококваліфікованих античників і медієвістів, сходознавців і мовознавців, етнографів та археологів, географів і біологів доби імператорських університетів принесли йому високий професіоналізм, з одного боку, а з іншого – тугу за втраченою гармонією на тлі модерних течій у культурі[1]. Цей інтелектуальний фонд "золотого десятиліття" краєзнавства стає для нього детермінантом збереження традицій колишнього поля свідомості, системи цінностей, культури. Пізніше, в епоху чітко регламентованих приписів відносно розвитку науки, "не вписуючись у рамки вироблених настанов у процесі боротьби за чистоту марксистсько-ленінської теорії, ці вчені стали об'єктом ідеологічного та фізичного розгромів, оскільки розгрому теоретичного, по суті, не було.

Роботи журналу "Краєзнавство" демонструють дотримання представниками "старого", за висловом А. Козаченка[2], краєзнавства традиційних форм і методів подачі краєзнавчого матеріалу, навіть якщо тематика дописів була гостроактуальною для моменту[3], їх методологічною основою ставали ідеї позитивізму і неопозитивізму, мальтузіанства і неомальтузіанства, теорії анімізму Дж. Фрейзера і соціологічної школи Е. Дюркгейма. Натомість провідники "нового" краєзнавства керувалися ідеями марксизму, звульгаризовуючи їх до примітивної простоти звучання про непотрібність радянській науці "чистої науки", про важливість і першочерговість для неї таких краєзнавчих розвідок, які мали б прикладний сенс[4].

Аналіз того, що зроблено в умовах "іншого" суспільства й "іншої" науки, у міру зростання авторитету марксистської методології спочатку просто негативно сприймався, а згодом усіляко переслідувався. В умовах тоталітаризації суспільства першочергове значення для дослідницького викладу набуло урахування не об'єктивного слова науки, а ставлення до нього з боку владних структур. Спотворене соціологізування краєзнавства відштовхнуло багатьох учених від конструювання нових теоретичних і методологічних схем.

Для розвитку краєзнавства характерними стають консервація старих, попередніх принципів у проведенні наукових досліджень і викладі їх результатів, а через неї й конструювання нового знання, бо останнє – це якісно нове продовження вже існуючого, навіть тоді, коли заперечує попередню сутнісну ідейну основу історичних фактів, закономірностей та теорій. У подібній ситуації роль краєзнавства визначається його деструктивною й інтегративною функціями водночас, бо воно підтримувало існування старої та нової традицій у краєзнавчих дослідженнях, а також парадигмальною функцією, оскільки певною мірою сприяло виробленню зразка загальної схеми знання.

При осмисленні внутрішньої детермінації розвитку краєзнавства важливо пам'ятати про неоднозначну теоретичну та методологічну реакції в ньому на виклик ззовні. Зовнішні спонукання, що вплинули на зміст краєзнавства в 1920-30-і рр.. були наслідком нових культурних реалій, стилю мислення. Під впливом позитивізму стверджується фрагментаризація об'єкту наукових досліджень. В умовах ускладнення процесу теоретичної побудови цілісного світогляду окремі науки розвиваються в межах того, що могло бути отримано через вивчення вузького фрагменту середовища. Пізнавальний процес диференціюється, стаючи вузькішим і глибшим. Але осягнути, пояснити, осмислити частину без співвідношення з цілим неможливо. На осі диференційованого загального й узагальненого конкретного розвивається краєзнавство.

Якщо за логічною схемою розгортання науки краєзнавство мало б прагнути через конкретність універсалізувати дослідження, то через постачання суспільством завдань науці соціальне значуща проблематика в цей час все більше наповнюється

питаннями конкретними, локальними. Цей діалог – суперечність між внутрішніми і зовнішніми умовами розвитку краєзнавства й визначив характер і обсяг краєзнавчих розвідок 1920-30-х років.

Вони такі ж багатоаспектні як і об'єкт, якому їх присвячено. Обмежимо цю множинність оглядом тих творів друку, які проливають світло на ставлення авторів статей до краєзнавства. Їх можна систематизувати за ракурсом подачі матеріалу. Це – проблематико-тематичні, конкретні історичні, географічні, мовно-діалектологічні, бібліографічні, статистичні та інші галузеві, комплексні роботи.

Отже, поширеними були проблематико-тематичні розробки, які акцентували увагу на причиново-наслідкових зв'язках між змістом і формою, умовами існування краєзнавства, на поясненні обставин його функціонування тощо. Зустрічаються роботи, які намагаються висвітлити особливості, проблематику окремих галузей знань, що складають. краєзнавство в цілому, і конкретно взятих. У таких дослідженнях мають місце проникнення у внутрішні закономірності виникнення міжгалузевих, внутрігалузевих форм, прийоми їх подачі, розкриття ними реальності. Помітний масив серед них займають загальні історично-оглядові роботи, які, залучаючи здобутки бібліографічних, статистичних спостережень, архівні матеріали, епістолярну спадщину, оперуючи відповідною літературою, намагаються написати історію розвитку краю в цілому і в окремі хронологічні періоди його буття. У таких працях бібліографічна описовість поєднується з аналізом джерельного матеріалу, увагою до діячів краєзнавства й супроводжується окремими історичними, історіографічними висновками. Розповсюдженим видом краєзнавчих студій є тематичний статистичний опис краю. Така первинна форма викладу результатів його вивчення успішно практикується в досліджуваний проміжок часу. З'являються й фольклористичні, мовно-діалектологічні краєзнавчі студіювання, які актуалізують сприйняття мови, епіки як вияву багатьох часово-просторових пластів дійсності, що діалогізують між собою. Географічні регіональні вивчення торкалися економічних, фізичних особливостей краю на фоні загальності функціонування регіону, країни, їх історії. І наостанок – про комплексний вид дослідницьких робіт із краєзнавства, які складають найменшу частку від усієї кількості краєзнавчих розробок. У центрі уваги їх авторів всебічне вивчення краю із застосуванням якнайширших методів і методик. Вони відрізняються своєю полімерністю, тобто багатоскладовістю відображення зовнішніх і внутрішніх умов існування об'єкта, який вивчається, прийомів та підходів до викладу фактів.

Із погляду методології наукового пізнання для майже абсолютної більшості краєзнавчих розробок цього часу, у тому числі й для видрукованих у часописі "Краєзнавство", характерним є раціональне й інтенціональне пояснення при розкритті теми. Вони не є інваріантними за власною природою та за способом конструкції логічних умовиводів їх авторів. Узагальнивши спостереження за краєзнавчою книжковою продукцією (у т.ч. й краєзнавчою періодикою) в Україні доби перших десятиліть радянської влади, виділимо такі види об'єктивних та інтерсуб'єктних пояснень. По-перше, оглядовий, оцінковий або оглядово-оцінковий описи, за яких констатується факт, подія, явище, процес, дається абсолютна чи порівняльна цінність їх для краєзнавчого руху, культури, життя суспільства, держави. По-друге, аналітичні пояснення, які розгортаються на основі поверхневих генетичних зв'язків між окремими краєзнавчими фактами, подіями, явищами і процесами, що аргументуються й інтерпретуються в межах логічних реляцій. По-третє, що зустрічається дуже рідко, синтетичні пояснення, коли автори краєзнавчих розробок на основі глибокого і всебічного аналізу фактажу окремих аспектів краєзнавства шляхом абстрагування й узагальнення трансформують їх у площину теорії і методу. Не наважимося стверджувати, що дослідники віддавали перевагу одному з видів пояснень. У цьому відношенні їх роботи, як правило, носили змішаний або комбінований характер. Це залежало від цілей автора та методів, які обиралися для їх досягнення, предметної особливості кожного своєрідного вивчення.

У цілому для краєзнавчих робіт досліджуваного періоду в Україні характерними є констатація біографічних, хронологічних, бібліографічних, статистичних й інших фактів, описовість, ілюстративність. Існування подібної тенденції у краєзнавстві було виявом закономірностей його розвитку.

Методика краєзнавчих досліджень у двадцяті роки під впливом міждисциплінарного статусу самої науки розширюється. Загальнонаукові методи пізнання надавали можливість проникнути в діалектику розвитку і функціонування краєзнавства як системного утворення, побачити в кожному конкретному прояві його існування загальність даності. Для раціональної організації досліджень історичного фактичного матеріалу науковці вдавалися до історичних методів, для мовно-діалектологічних шукань – до філологічних; для спостережень за впливом краєзнавства на особу і суспільство – до соціологічних, психологічних; для проведення кількісних аналізів у галузях економічної географії – статистичних і т. д. Спеціально розробленої методики проведення краєзнавчих розробок на той час не існувало. Визнаємо обмаль практичних результатів у цій царині й у сучасному краєзнавстві.

Предмет будь-якої науки являє собою складно організовану функціональну систему. Необхідною вимогою до розгляду предмету є сприйняття його як єдиного комплексу методів фіксації суб'єктивних думок і об'єктивного положення його підсистем та теоретичного пояснення їх взаємозв'язку, взаємодії. Наукове знання про струк-

турні особливості науки, умови і фактори оптимізації її розвитку, утверджуючи створені дослідниками специфічний категоріальний апарат та "опорні" точки мислення, визначає пошук проблем, необхідних для вирішення, підхід до їх розробок, керує всіма "кроками" дослідника від постановки задач до розгортання цілісної інтерпретації отриманих емпіричних даних і складання рекомендацій на майбутнє для власного "збагачення". Одержання подібного наукового знання пролягає через осмислене прочитання предмета науки. Враховуючи вищезазначене, на основі історіографії краєзнавства, "зчитаємо" його предмет у час, досліджуваний нами.

По-перше, це виявлення закономірностей існування краєзнавства як руху, індивідуального і колективного авторства у ньому. Дослідити їх взаємозумовленість, апелюючи до психології творчості, означало вирішити питання про його природу. По-друге, це розкриття взаємозалежностей між регіональними і загальними (у територіальному відношенні) студіями та соціальними, науковими потребами, замовленнями на них. Якщо вбачати у перших основний засновок формування других, актуальними стають питання техніки "сплаву" фрагментарного і повного та теорії будування його наукової, естетичної перцепції. По-третє, відкриття закономірностей та особливостей міжзв'язку природничих, гуманітарних наук у дослідницькій схемі "простір – особа, соціум – час". Отже, виявлення і вивчення міждисциплінарного діалогу понять, принципів, закономірностей зв'язків і властивостей об'єктів конкретних наукових галузей краєзнавства і складало його предмет.

Відомий наукознавець Дж. Д. Бернал зазначає, що 20-30-і роки XX століття були часом промислової науки, ерою науково-дослідницьких лабораторій, розширенням факультетів при університетах і нових науково-дослідницьких інститутах[5]. Наука, вступивши в тісний зв'язок із системою матеріального виробництва, безумовно, викликала зміни в культурі, частиною якої є сама[6]. Співпраця науки з економікою вела до інвідповіді в першій на економічні потреби суспільства. Цим пояснюється потіснення історичного краєзнавчого виду економічним, фізикогеографічним.

"Вибух наукової творчості"[7], як охарактеризував розвиток науки в перші десятиліття XX ст. В. Вернадський, супроводжувався пошуком нових організаційних форм[8]. Головною вимогою до них у результаті диференціації в науці і науки є вимога колективності дослідження[9]. Наукова діяльність з індивідуальної в своїй основі поступово перетворюється на колективну[10]. Головним аргументом адептів нових ідей колективної організації науки стала можливість більш зрілого використання її кадрового потенціалу. Індивіда і колектив у науці варто сприймати як взаємозалежну єдність. Як зазначав Ю. Меженко, особистість лише тоді може творити, коли визнає свою самість, незалежність від колективу, але, разом з цим, відчуває й свою спорідненість з ним[11]. Творчий індивід прагне захистити своє "Я" від постійно діючої нівеляційної сили загалу[12]. Самозаглиблюючись, самоідентифікуючись, самореалізуючись, особистість вдається до активних самостійних творчих спроб у колективі розв'язувати співвідношення емоціо і раціо у пізнанні, сконцентрувати абстракцію, забстрагувати факт.

Панівною формою роботи в краєзнавстві стала колективна. Час краєзнавців-одинаків минув. Маємо відзначити зростання кількості краєзнавчих об'єднань, розмаїття їх форм, масштабів і змісту роботи, що було відстежено у роботі М. Криворотченка[13].

Кількісні зміни актуалізували питання якісного росту організації краєзнавчої справи і, в першу чергу, можливість згуртування краєзнавців навколо єдиного координаційного, методичного, наукового центру певної одиниці адміністративно-територіального, історичного, географічного поділів країни. Через з'їзди і конференції, наради і пленуми учасників краєзнавчого руху відбувається оформлення центральних бюро краєзнавства Росії (1921 р.), Білорусі (1923 р.), Комі-Зарай (1922 р.), Карелії (1928 р.), товариств краєзнавців Адигеї (1925 р.), Чечні (1928 р.), Кабінету краєзнавства Кабардино-Балкарії (1926 р.), Комітету краєзнавства України (1925 р.), об'єднавчих початків деінде.

Вивчаючи історію їх діяльності, відзначаємо схожість дій, заходів, які є результатом усвідомленого пошуку найоптимальніших варіантів комунікації краєзнавчих сил, що виводить їх на шлях створення власного періодичного видання. Так з'являються "Краеведение", "Известия ЦБ краеведения" (Росія), "Наш край" (Білорусь), "Бурятоведческий сборник" (Бурятія), "Вестник Маньчжурии" (Маньчжурія), "Краєзнавство" (Україна) та інші журнали, які на тлі багатоманіття періодики з краєзнавчими матеріалами стали адресою центральних осередків краєзнавців певного регіону. Оперативність, регулярність друку, різнохарактерність змісту, тематики були важливим підґрунтям залучення до об'єднання краєзнавців у межах своєї читацької аудиторії.

Питання створення найдієздатнішої системи організації краєзнавчого руху в Україні зайняли провідне місце на шпальтах передовиць часопису у виконанні К. Дубняка, Д. Зайцева, М. Криворотченка, М. Левицького, О. Янати, його спеціального розділу ("Життя краєзнавчих організацій"), звітів Українського комітету краєзнавства[14]. Особливістю зорганізування краєзнавчої роботи на місцях є "принцип асоціативності інститутів", що ставив за мету об'єднання всіх установ, закладів, наукових робітників певної галузі краєзнавства під егідою профільних інститутів[15]. Неабиякого значення набуло питання співпраці аматорських і наукових краєзнавчих центрів, яке також неодноразово порушувалось у журнальних, публікаціях[16].

Підсумовуючи викладене вище, зауважимо, що всі науково-дослідні інститути, громадські об'єднання, які утворили організаційну сітку функціонування краєзнавства, потрібно сприймати не як окремий, ізольований акт, а як частку всієї наукової мережі[17]. Те, що превалюючою формою проведення наукових пошуків стає колективна, не можна зводити лише до пояснень одержавленням науки, її вузькотематичністю чи міждисциплінарністю. На нашу думку, існувала ще й екзистенційна причина, яка вимагала колективності в науковій роботі: безкінечна необмеженість (особливо в галузі краєзнавства) творчого пошуку індивідума породжувала бажання позбавитися цієї свободи, щоб мати можливість повернутися до спільної творчості і відчути себе причетним до життя соціуму і буття духовного світу в середовищі рівних собі за фахом і інтересами.

Створення логічної можливості появи ідеї всебічного локального наукового дослідження батьківщини стало не єдиною умовою для розвитку краєзнавства на початку XX століття. Для цього потрібен ще й "прогрес громадської самосвідомості, з високим рівнем національної освіти"[18], пробуджена національна самосвідомість, яка вимагала б подібних знань для самовизначення[19].

Творення нової культури на початку радянської доби гартувалося в атмосфері протесту проти попередніх культурних норм і форм, які духовно були пов'язані з універсальними людськими цінностями, а ідеологічно руйнували почуття національної єдності. Українська революція 1917-1919 рр., політика коренізації – українізація сприяли піднесенню національного самоусвідомлення, громадської та особистої самосвідомості. Шлях до них проходив через пізнання і зрозуміння могутнього історичного пласту буття своїх Батьківщини та батьківщини. Торування цього шляху забезпечувалося науковими та освітніми, громадськими установами, розмаїтим вільним розвитком літератури та мистецтва. За нових духовно-моральних і політичних реалій індивід дедалі більше саморефлексує. Свідомість "Я" існує постійно в співвідношенні з минулим. Інтерес до нього веде до ствердження теперішнього і майбутнього. Особистість акумулює цінності минулого в сьогоденні на основі свого світосприйняття, світогляду, через історичні ремінсценції колишнього, виявлення витоків характеру, з'ясування причин прагнення людини відшукати себе у соціальному перебігу подій та усвідомлення місцевого забарвлення коренів "Я"[20]. Екзистенціальна інтерпретація історичного знання у 20-і – на початку 30-х рр. роки знайшла втілення в антропологічних та соціологічних, демографічних та етнографічних, інших історико-краєзнавчих дослідженнях, для яких властиві пріорітети пояснення розуміння, тлумачення результатів пізнання в межах нової культури. Конститутивне ставлення до філософських, соціологічних трактувань історії було привласнене і опосередковане, наприклад, і через тексти, які ми зустрічаємо у періодичному органові УКК[21].

Особливістю розвитку культури протесту проти обмеженого національного духовного розвитку людини і українських земель в умовах імперії є те, що через деякий час вона повертається до тих настанов, проти яких спочатку виступає. Звільнена свідомість індивіда * не витримує трансформацій культури, які руйнують підвалини її саморозвитку. Нова система цінностей теж не містила потрібної для вільної творчості свободи. Особа втрачає можливість вільно передавати здобутки власної рефлексії, набуваючи спочатку тоталітарних синдрому, свідомості і вже потім отримуючи тоталітарну культуру. Контроль і управління наукою ведуть до монополізації державою всіх засобів і форм її життя. В науці виокремлюється та традиція, яка найповніше відповідає потребам держави, котрі ідеологічно легітимізуються. Всі інші напрямки, тенденції, що не відповідають державному канону, оголошуються реакційними. Через це краєзнавство переважною мірою наприкінці 20-х років стає географічним, через свободу в ньому в 30-і роки його репресують.

Журнал "Краєзнавство" слугує важливим інформантом про стан краєзнавчої термінології у свій час, зокрема про ступінь інтерпретаторських розробок її основних понять: краєзнавство і край.

Дописувачами часопису "Краєзнавство" так і не було зроблено спроби визначитися, домовитися між собою про потрактування змісту поняття "край", хоча при оперуванні ним вочевидь присутня орієнтація на його територіальні параметри як визначальний момент тлумачення.

Наполегливі шукання відповіді на питання: "Що таке краєзнавство?" – носять переважно академічний характер, спалахуючи то на краєзнавчих з'їздах та конференціях, то на сторінках спеціальних книг та журналів, при цьому мало відображаючись на практиці[22].

Пошуки відповіді на питання у 1920-х – на початку 1930-х рр. яскраво відобразилися на сторінках журналу УКК. Аналізуючи його тексти, можна визначити декілька варіантів відповідей на нього, які не є новим витвором в історіографії: 1) наука, що об'єднує природничі, гуманітарні дисциплінарні цикли і спрямована на вивчення певного географічного, історичного регіонів країни, або ж частина фундаментальних наук; 2) особлива методична дисципліна; 3) науково-педагогічний наочний метод, що дає змогу вивчати батьківщину; 4) виховний засіб у формуванні нової людини та громадянського суспільства; 5) наукове всебічне пізнання краю; 6) форма масової діяльності у вивченні рідного краю. Всі ці визначення, співіснуючи, взаємодоповнювали і взаємозбагачували одне одного, малюючи гетерогенну картину ставлення науковців та громадських кіл до змісту і ролі краєзнавства 20-30-х років[23].

Співпраця спеціалістів високого наукового ґатунку і тих, хто тільки народжувався як

дослідник, вела до демократизації науки, а шлях до входження в її термінал став більш загальнодоступним[24]. Крім творчого й особового аспектів, у краєзнавчому русі є ще один момент із сильним аргументом на його користь – це народжуване ним національне самоусвідомлення. Через це краєзнавство одночасно сприймалося і як виховний засіб, метою звернення до якого є формування нової людини для нового суспільства.

Використовуючи надбаний у ході дослідження досвід, констатуємо, що українське краєзнавство 20 – початку 30-х рр. стало резервуаром конкретизованих, загальних принципів марксизму і позитивізму, неоромантизму і неопозитивізму.

У рамках марксизму доводиться зверхність матеріальної, прикладної практики в краєзнавстві над духовною, теоретичною, демонструється ставлення до краєзнавчих знань як до зумовленості економічним і культурним розвитком суспільства. За цих обставин краєзнавство сприймається не тільки як результат іманентного розвитку науки, а й виступає окремою деталлю відображення розгортання взаємозв'язку її з соціумом.

У краєзнавстві інтроєцируються ідеї позитивізму і неопозитивізму. Воно стало втіленням прагнення позитивістів розбудувати на базі конкретних наук синтетичну систему теорії наукового пізнання і її реалізації в регіонально обмежених рамках. Від них у краєзнавстві посилена увага до факту, достатність його пояснення з відповіддю на питання "як?" і, зрештою, логічний емпіризм в історико-географічних, етнографічних, фольклористичних, діалектологічних та інших краєзнавчих дослідженнях.

Неоромантизм відгукнувся у краєзнавстві передусім у його історичному складнику, а з цим – в екзистенціальному тлумаченні історичного знання: усвідомлення культурної самобутності виявів людської життєдіяльності в межах певного регіону, іронізація над винятково раціональним поясненням розвитку "Я" і "Ми".

Вказані течії об'єктивізували і суб'єктивізували, абсолютизували і співвідносили краєзнавче знання; єднали емпіричний і теоретичний, індивідуальний і колективний рівні дослідження; визначали його місце в системі науки і суспільстві.

Примітки:

1. Лурье Л. Я., Кобак А. В. Заметки о смисле петербургского краеведения // Анциферовские чтения: МатериалыІ й тез. конф. (20-22 декабря 1989 І'.). – Л.: Сов. фонд культуры, 1989. – С. 74 та ін.
2. Козаченко А. Старе й сучасне краєзнавство //Знаття. -1925. -№26-27. -С. 11-12.
3. Ворожбит Г. До,справи вивчення причин дитячої смертності на селі (з анкетою) // К. – 1929. – № 1-2. – С. 4-9; Геринович В. О. Вірмени в Кам'янці // К. – 1928. – № 1. С. 20-25; Його ж. Євреі в Кам'янці (до історії заселення Кам'янеччини) // К. – 1929. – № 3-Ю. – С. 44-48; Його ж. Кам'янець на Поділлі // К. – 1930. – №1 – 5. – С. 8-16; Кравченко В. Легеди і перекази волинського села // К. – 1929. – №3-10. – С. 48-57; Рудницький С. Радянська туристика: Одна з підойм краєзнавства // К. – 1928. – № 2-3. – С. 8-13 та ін.
4. Левицький М. До скликання всеукраїнського краєзнавчого з'їзду // К. 1929. – № 3-Ю. – С. 2; Дубняк К. Підвищення врожайності і краєзнавство // К. – 1928. – № 6-10. С. 2;
5. 5 Цит. за: Есаков В.Д. Советская наука в годы первой пятилетки. – М.: Наука, 1971. – С. 9.
6. 6 Михайленко Й. Й. Социальньїе функции современной науки: наука в системе человеческой деятельности: Автореф. дис... канд. филос. наук: 09.00.01 / Моск. госуниверситет. – М., 1983. -С. 16.
7. Вернадский В. Й. Мысли о современном значений истории знаний. – Л.: Изд-во АН СССР. 1927. – С. 7.
8. Кршоротченко М. Організаційні форми краєнавчого руху //К. -1928. №5. – С. 1.
9. Бастракова М. С. Становление советской системы организации науки (1917-1922). – М.: Наука, 1973. – С. 26.
10. Там само. – С. 17.
11. Іванів-Меженко Ю. Творчість індивідума і колектив // Музагст. – 1919. – № 1-3. – С. 78.
12. Там само. -С. 7l.
13. Криворотченко М. Організаційні форми краєзнавчого руху // К. – 1928. – № 5. С. І-5.
14. Криворотченко М. Чергові завдання Українського комітету краєзнавства//К. – 1927. №1. – С. 2-3; Його ж. Організаційні форми краєзнавчого руху // К. – 1928. – №5. – С. 5; Левицький М. До скликання всеукраїнського краєзнавчого з'їзду //К. 1929. №3-10. – С. 1; Зайцев Д. Методика краєзнавчої роботи // К. – 1927. – №3. – С. 1-3; Яната О. Державне завдання краєзнавства // К. 1928. – № 1. – С. 3; Звіт Українського комітету краєзнавства на 1 січня 1929 року //К. 1928. – №6-10. – С. 91-92 та ін.
15. Яната О. Державне завдання краєзнавства //К. 1928. -№ 1. -С. 2-3.
16. Зайцев Д. Методика краєзнавчої роботи // К. – 1927. – №3. – С. 2-3; Криворотченко М. До справи соціалістичного змагання // К. – 1929. – № 1-2. – С. 1-2; Яната О. Державне завдання краєзнавства // К. –1928. – № 1. – С. 3.
17. Беляев Е. А., Пьішкова Н. С. Формирование й развитие сети научных учреждений СССР: ист. очерк. – М.: Наука, 1979. – С. 10.
18. Сафронов Н. Польское краеведение//Русский зкскурсант. – 1915. №6. -С. 361.
19. Больдт Р. Организованное исследование родиньї в Финляндии. – СПб.: Тип. П.Т. Ревина, 1910. – С. 32.
20. Бездрабко В. В., Куделко С. М. Загальні тенденції розвитку історичного краєзнавства

в 20-х- на початку 30-х років XX ст. (Роздуми за матеріалами журналу "Краєзнавство" (1927-1930 рр.) // Матеріали Всеукраїнської наук.-освітньої конф. "Історіографічна спадщина науки історії України (погляд з кінця XX ст.)". – К.: Б.в., 1996. -С. 38.

21. Ворожбит Г. До справи вивчення причин дитячої смертності на селі (з анкетою) // К. 1929. – № І-2. – С. 4-9; Геринович В. Кам'янець на Поділлі //К. – 1930. №1-5. С. 8-16; Занфірова Н. З побуту Кременчуччини (село Куцеволівка) // К. – 1928. – № 4. – С. 29-30; №5, С. 18-25; Кравченко В. Легенди і перекази волинського села // К. – 1929. – № 3-Ю. – С. 48-57; Криворотченко М. Місто і краєзнавство // К. – 1928. – № 4. – С. 1-4; Устенко М. З минулого с. Медвина на Білоцерківщині (за переказами) // К. 1930. – № 1-5. – С. 57-60 та ін.
22. Книга краеведа / Гейнике Н.А., Елагин Н.С., Зимин Н.П., Соловьев К.А. I Под ред. Н.А. Гейнике. – М.: Раб.
23. Бездрабко В.В. Термінологічний аспект буття вітчизняного краєзнавства початку XX ст. //Категорільний апарат історичної науки. Харківський історіографічний зб. – X., 2000. С. 59 60.
24. Зайцев Д. Методика краєзнавчої роботи//К. – 1927. – №3. – С. 4.

Рябокобила О. О. (м. Харків)

ПРОБЛЕМИ КРАЄЗНАВСТВА В ЖУРНАЛІ "КРАЄЗНАВСТВО" (20-30-ті роки)

20-ті роки XX ст. посідають особливе місце у літописі українського краєзнавства. Цей період дослідники цілком справедливо вважають зоряним часом у його історії. Розвиваючись у контексті національно-культурних процесів, краєзнавство із заняття одиниць зросло до рівня винятково державної справи.

У цей час збільшення кількості найрізноманітніших за формою краєзнавчих організацій вимагало систематизації краєзнавчого руху, налагодження зв'язку між краєзнавчими організаціями, з одного боку, та краєзнавцями-любителями з іншого. Отже, назріла необхідність в утворенні координаційного краєзнавчого центру. На Першій Всеукраїнський краєзнавчій конференції, що відбулася у 1925 році, одним з головних підсумків стало створення Українського комітету краєзнавства (УКК). Одним із завдань цього комітету було вироблення найбільш дієздатних організаційних форм роботи краєзнавчих осередків та надання їм методичної допомоги саме через журнал.

УКК на початку 1929 року визначив як найраціональнішу форму методичного керування місцевими осередками видання журналу. Саме він мав стати, з одного боку, методичним органом, а з другого – органом, де краєзнавчі організації мали б змогу друкувати наслідки своєї дослідної роботи і концентрувати краєзнавчий матеріал, що був розкиданий у різних місцях.

Право на видання журналу колегія Наркомосвіти надала Комітету ще в січні 1926 року, але за умови: "ніяких дотацій від НКО на видавництво не просити"[5, с.1]. Почалося ж видання тільки з квітня 1927 року, тобто, коли УКК мав тверді дані про бюджет, за яким видатків на видавничу справу не передбачалося. І все таки, маючи незначні кошти, Комітет почав видавничу справу і спромігся випустити у 1927 році три номери; у 1928 році – десять, у 1929 – десять номерів у трьох випусках, у 1930 – п'ять номерів журналу "Краєзнавство". Редколегія журналу в першому номері за 1927 рік так визначила свої завдання: "об'єднати всі краєзнавчі сили, підвести їх роботу на наукову основу, поставити перед краєзнавцями актуальні проблеми, висунуті життям"[2, с.1]. У цьому ж номері було опубліковано і типовий Статут краєзнавчих організацій [22, с.35-36].

Друкований орган УКК виходив майже щомісяця, крім липня і серпня (десять номерів на рік), складався із семи розділів. Загальний розділ висвітлював теоретичні основи і загальні питання краєзнавства, такі як: напрямки роботи краєзнавчих організацій на місцях[10, с.1-6], державні завдання краєзнавства[26, с.1-4; 11, с.1-4; 24, с.16-19] і т. ін. Висвітленню методики краєзнавчої роботи присвячено другий розділ журналу, де розглядалася також методика і практика шкільного краєзнавства. Наприклад, стаття Д.Зайцева "Методика краєзнавчої роботи"[10, с.1-6] розкриває ряд проблем практичного і теоретичного плану, характерних для краєзнавчої роботи, розглядає основні тенденції, напрями, встановлює критерії для краєзнавчої роботи і робить наголос на необхідності її удосконалення і поширення серед низових робітників та осередків на місцях [10, с.5].

Поява цієї статті свідчить про те, що методика краєзнавчої справи на той час була недосконалою, як зазначає автор, плани роботи, підходи, засоби виконання, невміння роботи висновки, фіксувати здобутий матеріал та інше призводять до того, що праця, на яку затрачено чимало часу й енергії, губить свою вартість або цілком, або в більшій своїй частині [10, с.6]. Д.Зайцев виділяє форми краєзнавчої роботи, зупиняється на загальних моментах ведення спостереження, дослідження, наукової обробки. Автор вказує на необхідність популяризації краєзнавчої справи шляхом висвітлення цієї роботи в місцевих газетах, центральних часописах, друкованих органах різного рівня. Між тим ця стаття – лише початок наукової розробки методики краєзнавчої роботи та найпростіша схема, яку мусить розуміти просто фахівець і просто любитель.

Тематичним продовженням цієї проблеми стала серія статей відповідального редактора журналу М.М. Криворотченко, що були опубліковані в №№ 2,3,5 за 1928 рік. Так, у статті "Організаційні форми краєзнавчої роботи" автор закликає переглянути різноманіття форм роботи краєзнавчих організацій, щоб уникнути надалі можливої шкоди від їх недосконалості і випадковості. Вимогливо звучить в статті тема науковості, систематичності, плановості історико-краєзнавчої діяльності всіх рівнів, що є запорукою успіху. В іншій статті, "Чергове завдання", він висвітлює питання концентричне побудованого кадастру краєзнавчих об'єктів України й методику їх досліджень. Автор зупиняється на проблемі індивідуального членства в краєзнавстві і не заперечує його [16, с.3].

Цікавий матеріал міститься в третьому розділі журналу (Шкільне краєзнавство), де висвітлюється така важлива проблема, як методика і практика краєзнавства в школі. Цій темі присвячена серія статей та заміток. Автори з різних позицій розкривають необхідність краєзнавчої підготовки вчителів у педагогічних закладах та учнів у школі. Так, Д.Зайцев в роботі "Краєзнавство і шкільна програма" [9, с.9-14] дає

ряд методичних порад щодо планування роботи при переході навчання на краєзнавчу основу, що ні в якому разі не може обмежувати долю ініціативи у творчості з боку вчителя. Він робить наголос на необхідності підготовки чіткої шкільної програми та книжкового матеріалу як основи виховної роботи. Це ж питання порушує і А.Курило-Кримчак у статті "Про краєзнавчу роботу в школі" [20, с. 16-20]. Автор пропонує зразкову програму вивчення навколишнього світу, історії ті сучасного соціально-економічного стану свого краю.

Взагалі, журнал публікував різного роду програми. Серед них є ті, що стосуються вивчення різноманітних рис життя сільського населення. Так, уже в першому номері журналу за 1927 рік наводиться зразкова програма вивчення села [1, с.14-16]. Редакція, публікуючи цю програму, не переслідувала мети нав'язати її як обов'язкову, а лише подавала як зразок.

Об'єктом краєзнавчого дослідження було не тільки село. У статті М.Криворотченко "Місто і краєзнавство" [13, с.1-4] пропонується основна схема вивчення міст (природа – людина – виробництво – економіка – соціальні взаємини – побут і ідеологія), яка несла в собі теоретичний і методичний зміст. Важливою ланкою у краєзнавчій роботі було також дослідження кустарних промислів, які зберегли силу старовинних виробничих і побутових моментів. У двадцяті роки, в умовах багатоукладної економіки, кустарні промисли були не тільки додатковим заробітком селян, але й самостійною галуззю виробництва. Отже, кустарні промисли заслуговували на увагу. Виходячи з цього, Комітет систематично подавав на сторінках свого друкованого органу програми для докладного вивчення різних галузей кустарного виробництва та примітивної техніки села [6, с.10]. Прикладом може бути "Програма вивчення гончарства", складена В.Кравченко, яка передбачала детальне дослідження, починаючи від глини і до культурно-історичних відомостей про промисел (19, с.11-15).Цікава за темою є програма Д.Соловея "До опису виробництва самогону на селі" [21, с.8-11]. Анкетний лист виробництва самогону звертає увагу на техніку і, головне, господарське значення виробництва, на ту економічну шкоду, що воно завдає селянському господарству, лише злегка зачіпаючи побутові моменти.

При Дніпропетровській Обласній сільськогосподарській станції було складено свою "Програму роботи гуртка юних натуралістів". Редакція знайшла доцільним опублікувати цю програму як зразкову в четвертому номері журналу за 1928 рік [7, с. 11].

Із розвитком краєзнавчої справи складаються передумови для всебічного вивчення життя і побуту національних меншин. Розгляд цього питання міститься у серії статей С.Ялі [23, с.57-69; 24, с.16-19; 25, с.5-8]. Він підкреслює важливе значення, яке мають краєзнавчі дослідження для розв'язання практичних питань у житті національних меншин, а також зупиняється на проблемі організації цієї роботи, яка в той час велася розрізнено [24, с.17]. Продовженням розпочатої теми стала стаття цього ж автора, але вже з конкретною орієнтацією на дослідження участі греків у революційному русі України [25, с.5-8]. Професор С.Ялі наводить приблизну схему вивчення цієї теми. Крім того, пропонувалася також схема вивчення історії грецької колонізації на Україні, наслідків столипінської аграрної реформи, продрозкладки, голоду 1921-1922 років у грецьких селах [23, с.57-58].

Одним із засобів роботи краєзнавства є фотографування. Адже важко все зберегти в пам'яті, навіть якщо вона і добра. Фотоапарат дає змогу краєзнавцю скласти картотеку краєзнавчих об'єктів і вести пропаганду історії свого краю. Саме цьому й присвячена стаття С.Гнатюка "Фотографія в краєзнавчій роботі" [14, с.4-8]. Вона щедро ілюстрована, супроводжується описом знімків та об'єктів.

Це була життєво необхідна стаття, бо поширення фотографування в краєзнавчій роботі в той час лише розгорталося.

Вчені, які скептично ставилися до студій краєзнавців-аматорів, звертали увагу на те, що їхня робота часто носить поверховий, несерйозний характер. Однак на тому етапі краєзнавчої роботи такі недоліки були властиві не тільки любителям-краєзнавцям. Отже, щоб уникнути цього, краєзнавець має бути обізнаним з краєзнавчою літературою. В цьому разі вагоме значення для краєзнавчих організацій має провадження бібліографічної роботи. Редакція з самого початку видання журналу виділила окрему рубрику – "Бібліографія", де наводилися зразкові бібліотечки, рекомендовані списки краєзнавчої літератури, робився огляд літературних краєзнавчих новин. Основна ідея статті А.Козаченко "Організація бібліографічної роботи в краєзнавчих осередках" [18, с. 11-16] – створення сталого бібліографічного підґрунтя для вивчення свого краю, що збереже багато часу, а краєзнавство стане доступним широким колам, адже, як зазначає автор, щоб бути культурною людиною, не завжди обов'язково все прочитати, але треба знати, де що можна знайти [17, с. 32-35].

Журнал не обійшов увагою таку серйозну справу, як вивчення причин дитячої смертності на селі [3, с.4-9]. У своїй статті Г.Ворожбит привертає увагу до вивчення умов побуту, питань, що стосуються справ охорони материнства й дитинства, практичної роботи щодо охорони здоров'я на селі. Також дана статистико-порівняльна таблиця дитячої смертності в 1886-1927 роках. Вага цього дослідження зросла б, якби зібраний матеріал було систематизовано.

З 1928 року виділилася окрема рубрика – "Наш край", де друкувалися цікаві відомості про окремі регіони чи місцевості України. Тут подавалися матеріали, що наочно характеризували досягнення у справі вивчення окремих районів краєзнавчими організаціями або окремими

краєзнавцями. Тематика статей була найрізноманітнішою, але найбільш поширеною і популярною – з історії, етнографії, економіки та географії.

Розділ "Життя краєзнавчих організацій" публікував відомості про роботу краєзнавчих товариств на місцях. Ці дані надходили у вигляді звітів Комітетові з різних куточків радянської України, де існували краєзнавчі осередки, і вибірково друкувалися у журналі.

Розвиток подій у країні не обійшов журнал "Краєзнавство". У статті М.Криворотченко "На порозі третього року"[4, с.4] наголошується на тому, що товариства та окремі краєзнавці мають розпочати конкретне дослідження процесу колективізації сільського господарства, його кількісних показників, виявляючи особливо ефективність конкретних колективних господарств як з економічного, так і з соціального боку. Краєзнавці, як зазначає автор, мусять наново перешукувати свої лави; перебудувати свою роботу, пристосувавши її до вивчення проблем, пов'язаних із виконанням п'ятирічки [14, с.30].

Особливо велике значення приділялося соціалістичному змаганню в роботі громадських організацій, а особливо таких, як краєзнавчі. Наслідком цього мали бути досягнення з реальним господарчим ефектом. Подібні гасла, заклики до розвитку лише прикладного краєзнавства ("нам не потрібно чистої науки") [8, с.3], необхідність консультації з істпартом – хіба це не ознака тих років?

Та з початку 1930-х років, у жорстоких умовах культу особи, демократичне за своїм характером, формами і методами роботи краєзнавство вже ніяк не вписувалося в структури командно-адміністративної системи. Саме тому, звинувачені в ідеалізації патріархальщини, зв'язку з міфічними контрреволюційними організаціями, краєзнавчі осередки було розпущено, журнал закрито, а найактивніші діячі, звинувачені в українському буржуазному націоналізмі, стали жертвами тоталітарного режиму.

Отже, в 20-30-ті роки краєзнавча робота була підпорядкована Українському комітету краєзнавства – першому централізованому державному органу в Україні, який мав на меті методично і практично підтримувати масовий рух дослідників рідного краю. Ця підтримка грунтувалася навколо журналу "Краєзнавство", де публікувалися науково-методичні розробки, практичні вказівки, ілюстрації досягнень у справі вивчення окремих районів краєзнавчими організаціями та ін. Щоправда, різномаїття тем, заідеологізованість, недосконалість сталої структури журналу і особливо брак коштів порушували видання. Але цінність центрального друкованого органу УКК полягає в тому, що він не лише на словах прагнув до об'єднання всіх краєзнавчих сил для комплексного вивчення історії України, а й добивався цього шляхом ґрунтовного розгляду методичних, теоретичних питань краєзнавчої справи, допомагав початківцям зорієнтуватися в морі літератури з краєзнавства.

Примітки:

1. Вивчення села (зразкова програма) // Краєзнавство. – 1927. – №1-3
2. Від редакції // Краєзнавство. – №1. – 1927.
3. Ворожбит Г. До справи вивченя причин дитячої смертності на селі // Там само. – 1929. – №1-2.
4. Гнатюк С. Фотографія в краєзнавчій роботі // Там само. – 1928. – №4.
5. Данилюк Ю., Юренкс О. Біля початків журналу// Там само. – 1993. – №1.
6. Дослідження кустарних промислів. // Там само. – 1927. – №2.
7. До роботи гуртків юних натуралістів // Там само. – 1928. – №4.
8. Дубняк К.Підвищення врожайності і краєзнавство // Там само.– 1928. – №6-10.
9. Зайцев Д. Краєзнавство і шкільна програма // Краєзнавство. – 1927. – №1.
10. Його ж. Методика краєзнавчої роботи // Краєзнавство. – 1927. – №3.
11. Криворотченко М. До жовтневих роковин // Краєзнавство. – 1927. – №2
12. Його ж. До справи соціалістичного змагання // Краєзнавство. – 1929. – №1-2.
13. Його ж. Місто і краєзнавство // Краєзнавство. – 1928. – №4.
14. Його ж. На порозі третього року // Краєзнавство. – 1930. – №1-5.
15. Його ж. Організаційні формі краєзнавчої роботи // Краєзнавство. – 1928. – №5.
16. Його ж. Чергове завдання // Краєзнавство. – 1928. – №2-3.
17. Козаченко А. Бібліотечка для початкуючого краєзнавця // Краєзнавство. – 1927. – №1.
18. Його ж. Організація бібліографічної роботи в краєзнавчих осередках // Краєзнавство. – 1927. – №3.
19. Кравченко В. Програма вивчення гончарства // Краєзнавство. – 1927. – 32-3.
20. Курило-Кримчак А. Про краєзнавчу роботу в школі // Краєзнавство. – 1928. – №6-10.
21. Соловей Д. До опису виробництва самогону на селі // Краєзнавство. – 1928. – №4.
22. Статут краєзнавчих товариств // Краєзнавство. – 1927. – 31.
23. Ялі С. До історії грецької колонізації на Україні // Краєзнавство. – 1928. – №6-10.
24. Його ж. Краєзнавча робота серед нацменшостей // Краєзнавство. – 1927. – 31.
25. Його ж. Участь греків у революційному русі на Україні // Краєзнавство. – 1928. – №2.
26. Яната О.А. Державне завдання краєзнавства // Краєзнавство. – 1928. – №1.

Савчук В.О. (м. Кам'янець-Подільський)

ЖУРНАЛ "КРАЄЗНАВСТВО" ЯК ФЕНОМЕН КРАЄЗНАВЧОГО РУХУ В УКРАЇНІ

Більше як 75 років віддаляє нас від дня виходу першого журналу "Краєзнавство", який побачив світ у квітні 1927 року на друкарських верстатах найбільшого Харківського виробництва "Пролетарій". Видавцем його став Український комітет краєзнавства (УКК), що в другій половині 20-х рр. XX ст. вийшов на арену краєзнавчого життя України, як орган, що мав вплинути на піднесення краєзнавчого руху. Поява журналу, вважає сучасна дослідниця Бездрабко В.В., продиктовано необхідністю встановлення зв'язку УКК, з одного боку, та краєзнавцями, краєзнавчими осередками, органами управління державної влади, з іншого, між останніми і суб'єктами краєзнавчого руху, між різними групами населення, між краєзнавцями України та за її межами.[1]

Вихід у світ журналу "Краєзнавство" з огляду на тогочасну суспільно-політичну палітру був кроком зі сторони влади логічним. З одного боку влада, щоб утвердитися в очах інтелігенції свідчила, що сповідує принципи розвитку національно-культурного життя в Україні, з іншого – влада брала під свій контроль один із чинників, що формував суспільно-політичні позиції інтелігенції, яка у переважній більшості не підтримувала більшовицької влади. До виходу зазначеного журналу владні і політичні структури віднеслися досить таки обережно. Коли у лютому 1926 року народний комісаріат освіти (НКО) дозволяє УКК видання свого друкованого органу, то обумовлює це приписом – "ніяких дотацій від НКО на видання не просити". І це в той час, коли в РСФРР Центральне бюро краєзнавства мало два друковані органи "Краеведение" і "Известия ЦБК", що виходили на державні кошти і значно більшим тиражем, ніж журнал УКК.

Останні номери журналу "Краєзнавство" датуються 1930 роком. За період з 1927 по 1930 рік на його сторінках виступило 62 особи із спеціально адресованими матеріалами. Їм належало 127 журнальних публікацій. З них більше як третину написали члени УКК: В.Герипович, К.Дубняк, Д.Зайцева, М.Криворотченко, М. Левицький, С. Рудницький, Д. Соловей, С. Ялі, О. Яната. Середній вік авторів – 35 років, наймолодшому дописувачу М. Фуклєву – 22 роки, найстаршому, В. Кравченку – 65 років, освіту вищу мали 81%, 16 % – професори.[3]

Журнал "Краєзнавство" у цей період посів помітне місце в гуртуванні навколо себе поціновувачів самобутньої української історії. Він охоче надавав сторінки як науковцям, так і практикам, публікував численні передові статті у яких узагальнювалася існуюча практика історико-краєзнавчих досліджень, спрямувалися зусилля краєзнавців на вирішення актуальних завдань. Такими були, наприклад, статті "Чергові завдання Українського комітету краєзнавства", "Чергові завдання", "До жовтневих роковин", "До справи соціалістичного змагання", "На порозі третього року",[4] окремим темам у передовицях присвятили свої дописи К. Дубняк, Д. Зайцев, М.Левицький, О.Яната. На його сторінках і виступив всесвітньо відомий учений, директор Українського науково-дослідного інституту географії та картографії академік С.Рудницький, статті якого були присвячувалися туристичній справі.

Магістральним напрямом у діяльності редколегії журналу "Краєзнавство" періоду 20 – 30-х рр. було гуртування краєзнавчих сил, піднесення краєзнавчого руху на якісно новий ступінь. Це засвідчують і публікації журналу. В них вміщено повідомлення про 58 краєзнавчих осередків, 14 гуртків, 14 товариств, 11 округових музеїв, 3 кабінети вивчення краю, 3 краєзнавчих бюро. Це безумовно сприяло поширенню досвіду в організації історико-регіональних досліджень, залучення до них висококваліфікованих фахівців з різних галузей знань. Розділи "Загальний", "Методика краєзнавчої роботи", торкалася насамперед пояснення теоретичних понять, тлумачення таких категорій як "край", "краєзнавство".

Завдяки своїй позиції, актуальності публікацій журналові на рубежі 20 – 30-х рр. вдалося зайняти провідні позиції в краєзнавчому русі. Він сприяв зростанню різноманітних форм роботи, зміцненню зв'язків між організаціями, популяризації досягнень у краєзнавчій діяльності. Журнал став порадником краєзнавців України. Однак, з початком репресій проти інтелігенції України, діяльність журналу згортається. Більшість його авторів і члени Українського комітету краєзнавства були заарештовані за звинуваченням в "українському буржуазному націоналізмі". В результаті їх УКК та редколегія журналу "Краєзнавство" припинили свою роботу.

Відроджений журнал "Краєзнавство" був лише у період незалежності України, як відомо 26 березня 1990 року в Києві відбувся всеукраїнський краєзнавчий з'їзд який проголосив створення Всеукраїнської спілки краєзнавців у 1993 році біло прийнято рішення про відновлення випуску журналу "Краєзнавство". Вже перше його число за № 1-2 побачило світ у 1994 році. Редколегію очолив патріарх українського краєзнавства, академік НАН України П.Т. Тронько. В редакційну колегію ввійшло 19 осіб. Це такі відомі в Україні дослідники як Петро Арсенич з Івано-Франківщини, Наталія Булаєвська – Київщини, Георгій Мокрицький – Житомирщини, Михайло Пономаренко, Михайло Іщенко, Віктор Звегельський – Сумщини. Київську школу краєзнавців представляли Юрій Данилюк, Валентина Врублевська, Анатолій Моргун. Серед зарубіжних представників в редколегії були Ніна Берегова з Приморського краю, Федір Двірник з Воронижчини (Російська Федерація), Юрій Гаврилюк, Підляшшя (республіка Польща), Іван Люблюк з Румунії.

В журналі містилося 12 статей, повідомлень. Логічно, що уже в першому числі журнал статтею

Я. Жупанського, В.Круля "Про об'єкт і предмет вивчення національного краєзнавства розпочав дискусію про з'ясування ролі і місця краєзнавства в історії громадського руху незалежної України. Відомий дослідник Віктор Прокопчук матеріалом "Поділля очима краєзнавців" (XIX – поч. XX ст.) відкрив дискусію про історичну регіоналістику, яка була продовжена повідомленнями Я. Гейко, В. В. Вечерського, М. Москальця, О. Ігнатуші, О.Тадеєва.

Другий номер журналу вийшов лише у наступному 1995 році, завдяки творчому колективу Харківської обласної організацій ВСК та при фінансовій підтримці Харківської обласної державної адміністрації. [5] Він був присвячений в основному краєзнавству Слобожанщини. Наступний номер у 1999 році вийшов з фінансової підтримки Кам'янець-Подільського міського голови Мазурчака О.В. та голови Хмельницької обласної організації ВСК Войтенка В.І. Статті та кореспонденції цього номеру розповідали про історію та сьогодення краєзнавства на Поділлі.[6] Виходу у світ журналу 2000 р. сприяв Інститут туризму федерації профспілок України, зокрема його ректор Слободян П.М., а 2001 року – Міністерство культури та мистецтв України його Всеукраїнського державного центру фестивалів та концертних програм і Кам'янець-Подільського державного педуніверситету.

Все це засвідчує, що Всеукраїнський краєзнавчий часопис виходить у світ завдяки підтримці поціновувачів краєзнавства. Ця ситуація схожа із ситуацією кінця 20-х – початку 30-х рр., коли держава свідомо нанесла удар по краєзнавчому русі. Завдяки арештам організаторів його та браком коштів перестали функціонувати краєзнавчі структури, виходити журнал "Краєзнавство". Нині держава продовжує таку сумну традицію – декларуючи зацікавленість у розвитку краєзнавства і поруч з тим, накидає на нього фінансовий зашморг.

Однак журнал, як і в 20-х – початку 30-х рр. XX століття продовжує слугувати ідеям національно-культурного розвитку, утвердженню поваги та любові до рідної землі, до вікових традицій українського народу. Про це засвідчує така статистика. За 1995-2001 рік в журналі опубліковано 165 статей, авторами яких були 170 відомих краєзнавців з різних регіонів України, учених, аматорів, при чому редколегія журналу, очолювана академіком НАН України П.Т.Троньком пріоритет надає саме регіональній проблематиці.

Скажімо, вже у номері за 1995 рік професори Харківського університету ім. В.Н. Каразіна Сергій Куделко та Сергій Посохов аргументовано малювали палітру краєзнавства в контексті сучасних тенденцій розвитку науки і суспільства. У номері за 1999 рік вчений з м.Луцька Геннадій Бондаренко у статті "Поняття "Поділля" в історичному часі та просторі" чи не вперше в українській історіографії, розробив ідею історичної регіоналістики. Чернігівський дослідник Олександр Коваленко в номерах за 2000 рік показав етапи розвитку історичного краєзнавства на Чернігово-Сіверщині, Лях Р.Д., Павлухіна В.Ф. у випуску за 2001 рік показали віхи краєзнавства на Донеччині, а І.Г. Пащук – Рівненщини.

Актуальність проблематики журналу "Краєзнавство" в контексті ідеології українського державотворення засвідчують рубрики журналу. Їх у 1995 році було 12, 1999 – 8, 2000 – 7, 2001 – 13. Вони розкривають теорію і практику краєзнавства в умовах незалежності України, його внесок у вивчення білих плям вітчизняної історії, діяльність організаційних структур в сучасних умовах. Найбільш стабільні рубрики "Літопис українського краєзнавства", "Історія населених пунктів у краєзнавчому русі України", "Проблеми вивчення та відтворення історико-культурної спадщини", "Краєзнавство в особах", "Актуальний архів" тощо.

Без сумніву, авторитет часопису "Краєзнавство" створюють виступи на його сторінках відомих керівників, діячів історичної науки та культури України. Так, у номері за 1995 рік виступив голова Харківської облдержадміністрації Олександр Масельський. Систематично виступають на його сторінках такі провідні учені України як професор В.С. Степанков – лауреат державної премій України, професори Г.К. Швидько (Дніпропетровськ), А.Ю. Чабан (Черкаси), Є.М. Скляренко (Київ), О.П. Реєнт (Київ), Ю.А. Луцик (Київ), І.С. Винокур (Кам'янець-Подільський), О.О. Нестуля (Полтава), О.В. Пащенко (Полтава).

Зазначимо, що на шпальтах журналу представлені всі основні краєзнавчі центри та школи серед них – Поділля. За ці роки в ньому виступило 37 авторів з цього регіону. Вони дали аргументовану характеристику стану розробки проблем історико-культурного характеру регіону, висвітлили досвід діяльності та історію краєзнавчих структур, показали широку палітру суспільно-політичного, економічного, культурного життя цього своєрідного регіону України.

Про внесок журналу "Краєзнавство" в розробку історичної регіоналістики засвідчує і те, що за ці роки обсяг журналу склав 73 умовних друкованих аркуші. Без сумніву, що редколегія журналу "Краєзнавство" і на майбутнє журналу відіграватиме значну роль у розвитку краєзнавчого руху України, буде його своєрідним літописом.

Примітки

1. Бездрабко В.В. Журнал "Краєзнавство" та його роль у вирішенні регіональних досліджень 1920-1930-х рр. Дис. канд. іст. наук, – Харків, 1999 – С. 32.
2. Звіт Українського комітету краєзнавства на 1 січня 1929 року // Краєзнавство. –– 1928. – №6-10. – С. 92.
3. Бездрабко В.В. Цит. приця. – С. 27.
4. Криворотченко М.Г. Чергові завдання Українського комітету краєзнавства// Краєзнавство. – 1927 – №1 – С.2-5; Його ж. До Жовтневих роковин// Там само. – №2 – С.1-3. Його ж. Чергові завдання: До обліку краєзнавчих об'єктів// Там само. – 1928 – №2-3, – С. 1-4; Його ж. До справи соціалістичного змагання// Там само – 1929. – №1-2. – С.1-4. – Його ж. На порозі третього року// Там само. – 1930 – №1-5. – С. 1-8.
5. Краєзнавство. – 1995 – №1-4. – С. 1.
6. Там само. – 1999 – №1-4. – С. 6.

II

КРАЄЗНАВСТВО ХАРКІВЩИНИ

Евтушенко А.В. (г. Харьков)

К ИСТОРИИ ПЕРВОЙ ХАРЬКОВСКОЙ ТИПОГРАФИИ (XVIII ВЕК)

Если опираться на факты, сообщенные известным исследователем В.Семенниковым, изучавшим в XIX и начале XX вв. провинциальную книгоиздательскую деятельность, то в мае 2003 г. Харьков имеет основания отметить "юбилейную" 210-ю годовщину с момента появления своей первой типографии[1]. И речь здесь идет отнюдь не о типографии, основанной при Харьковском университете в начале XIX столетия и до сих пор традиционно считающейся у подавляющего большинства исследователей старейшей в истории города, деятельность которой в настоящее время сравнительно хорошо известна, а о её предшественнице. Еще в знаменитом труде "История города Харькова за 250 лет его существования" Д.И.Багалея и Д.П.Миллера имелись объективно обоснованные подтверждения тому, что университетской типографии предшествовала иная, правда, год её учреждения Багалей и Миллер в своей монографии не называли...

Авторы "Истории города Харькова..." на страницах своего сочинения упоминали о двух харьковских календарях, на которые указывал известный библиограф Г.Геннади, замечая при этом со своей стороны, что Геннади допустил ошибку, высказав предположение о том, "...что в коллегиуме еще раньше открытия университета существовала своя типография"[2]. Действительно, местным историкам было хорошо "известно (благодаря относящейся к 1769 г. переписке губернатора Е.А. Щербинина с епископом Самуилом Миславским)[3], что предполагалось открытие типографии при коллегиуме, но этому проекту не было суждено осуществиться, – к такому пессимистическому выводу пришли исследователи в начале минувшего века.

В своей монографии Д.И.Багалей и Д.П.Миллер предположили, что упомянутые календари (месяцесловы) печатались "не в коллегиумной типографии, которая не осуществилась, а, по всей вероятности, в типографии, учрежденной губернским начальством, при одном из его учреждений – приказе общественного призрения"[4]. В приложении к "Истории города Харькова..." Багалей и Миллер (уже "от себя") указывают на еще одну брошюру, датированную 1795 г., на обложке которой значились буквально следующие выходные данные: "В типографии Харьковского Приказа Общественного Призрения". В своем двухтомнике они даже воспроизвели опубликованные в раритетной брошюре стихотворные строки "Оды кн. А.М.Голицыну сирот Харьковского коллегиума" и, кроме того, сослались на индивидуальный инвентарный номер, под которым она числилась в библиотеке *Харьковской духовной семинарии* (так в течение некоторого времени именовался бывший коллегиум)[5].

Интересно, что в капитальном, содержащем несколько томов "Сводном каталоге русской книги гражданской печати XVIII века. 1725–1800", издававшемся в 60-е годы XX века при участии ведущих библиотек страны, содержатся ссылки на четыре издания XVIII столетия, принадлежащие типографии Харьковского приказа общественного призрения: два Месяцеслова (1797 и 1799 гг.), находящиеся в Государственной Публичной Библиотеке в Петербурге, и две брошюры, из которых одна хранится в фонде бывшей Библиотеки им. В.И.Ленина, а другая – в бывшей Библиотеке АН СССР, причем, наиболее ранняя из них датирована 1795 г.[6]

Казалось бы, это все, что сохранила история. Во всяком случае, ни одна из библиотек Харькова до 1970-х не делала каких бы то ни было заявлений о том, что в ее фондах имеются некие иные действительно "первопечатные" харьковские издания.

Но вот, несколько лет тому назад в местной печати появилась заметка о находке[7], сократившей длительно сохранявшуюся информационную лакуну. В старейшей библиотеке города – библиотеке Харьковского университета её сотрудником Н.Горовой было найдено уникальное издание, на титульном листе которого значилось: "Увещание умирающего отца к сыну сочиненное коллежским секретарем Константином Даевым". Печаталось же оно "В типографии Харьковского Приказа Общественного Призрения, 1794 г."

Эта книга, помимо упомянутого, имеет посвящение, адресованное официальному управителю Харьковского наместничества того времени Федору Ивановичу Кишенскому, о котором в "Истории города Харькова..." Д.И.Багалея и Д.П.Миллера сказано: "Театр (харьковский театр XVIII столетия. – *А.Е.*) обязан был своим происхождением губернатору Кишенскому, который представлял из себя тип добродушного, патриархального хозяина города, хлебосола, заботившегося о насаждении нового вида развлечений, до которых он сам был, повидимому, большой охотник"[8] и беспокоился об "увеселении харьковцев". А поскольку Кишенский пребывал в должности губернатора с 1789 до 1797 г.[9], – неизбежен вывод, что именно при нем и была основана в Харькове типография.

Интересно, что прежде того, как бригадир Ф.И.Кишенский был назначен губернатором, он состоял в свите светлейшего князя Потемкина,

которого недоброжелатели, не без едкой иронии, называли злым гением императрицы и "князем тьмы", а с именем "светлейшего" в истории книгоиздательского дела в России связана так называемая *походная типография*.

Типография эта была заимствована кн. Потемкиным-Таврическим у Военной коллегии в августе 1787 г., во время путешествия государыни императрицы Екатерины II в "полуденную Россию", и, как утверждал Я.Грахов[10], находилась при нем до самой его кончины (последовавшей 5 октября 1791 г.). Между прочим, книги, печатавшиеся в этой типографии, отмечались знатоками еще в том же, восемнадцатом столетии, о чем может свидетельствовать следующая владельческая запись, сделанная известным в те времена ученым и государственным деятелем С.С.Джунковским на одном из двух экземпляров изданий, напечатанных в упоминавшейся типографии и хранящихся в научной библиотеке Харьковского национального университета им. В.Н.Каразина: "Любопытное издание, единственно потому что напечатано в походной типографии Российской Армии против турок, и показывает, что князь Потемкин хотел показаться великим во всем. Получено сие сочинение от самих производителей, по возвращении их из Армии в 1792 году в СПбурге"[11].

Известно, что почти через два года после смерти князя, в июне 1793 г., типография эта, имевшая несколько печатных станков, была доставлена екатеринославскому губернатору и поступила в ведение Екатеринославского приказа общественного призрения.

Поскольку в том же 1793 г. (если достоверны приведенные выше свидетельства В.Семенникова) была основана и типография в Харькове, возникает вопрос: нет ли и в ее появлении связи с походной типографией Потемкина? Ответ на этот вопрос следовало бы искать, вероятно, в Архиве Военной коллегии той эпохи, например, уточняя, сколько именно печатных станков и шрифтов было получено Потемкиным и какая их часть была передана екатеринославскому губернатору? И, соответственно, могло ли что-то из этого потемкинского "типографского наследства" перейти в ведение губернатора Кишенского? Хотя не исключено, что лишь хронологической близостью возникновения типографий в Харькове и Екатеринославе и исчерпывается вся связь между ними и так называемой походной типографией Потемкина.

В последние десятилетия завершавшегося XVIII столетия во многих русских городах появлялись типографии во исполнение объявленного еще в 1773 году екатерининского указа об учреждении их при губернских правлениях. Правда, провинциальные города откликнулись на этот указ с существенным опозданием из-за отсутствия необходимых средств, которые будто бы своевременно не были отпущены, хотя и отмечалось официально, что главной причиной учреждения подобных типографий было намерение упростить делопроизводство на местах, весьма разросшееся со времен открытия екатерининских губернских "администраций".

Известно также, что некоторые провинциальные типографии использовались отнюдь не для печатания книг вообще, а только для казенных потребностей. По-видимому, у харьковской типографии в этом смысле было больше возможностей, и в своей издательской деятельности она выходила за рамки печати обычных канцелярских циркуляров.

Примечательно, что в год 200-летнего юбилея, а именно в начале 1993-го, все в той же университетской библиотеке сделана была еще одна находка, также, вероятно, связанная с деятельностью упомянутой типографии, тем самым, как бы еще раз напомнившей о себе (сообщения об этой находке публиковались в местных газетах)[12].

Находка представляла собой издание форматом *in folio* (2є), напечатанное на плотной голубоватой бумаге российского производства (изготовленной Ярославской мануфактурой, что уверенно подтверждается соответствующими филигранями), и вместе с городовым положением, уставами и другими указами конца XVIII – начала XIX вв., напечатанными в разных городах, входила на правах аллигата в состав конволюта под общим заглавием "Смесь указам".

Это был небольшой по объёму (всего 11 страниц) сборник стихотворных произведений анонимных авторов с "длинным" названием, которое здесь по понятным причинам частично опускаем: "Чувства благодарности его сиятельству... кн. Александру Михайловичу Голицыну от питомцев его сиятельства и прочих учеников, обучающихся в харьковских духовных училищах... по случаю новых благотворений, учиненных 1799 г. ... изображенных в разных сочинениях". Ниже указывались место и год издания: "В Харькове 1799 г." Таким образом, обнаруженное издание харьковской типографии конца восемнадцатого века содержало ещё одно, – наряду с упомянутым выше (описанным Д.И.Багалеем и Д.П.Миллером), – посвящение, адресованное А.М.Голицыну. И не случайно!

Между знатнейшей фамилией Голицыных и учебными заведениями Харькова существовали самые тесные связи. Так, бывший, наряду с епископом Епифанием Тихорским, одним из главных устроителей в 1726 г. Харьковского коллегиума генерал-фельдмаршал кн. Михаил Михайлович Голицын, купивший села с хуторами и угодьями для содержания учителей и учеников коллегиума, приходился родным дядей А.М.Голицыну. Жертвовал в пользу бедных учеников и его двоюродный брат – сын генерал-фельдмаршала кн. Дмитрий Михайлович Голицын.

И еще: в материалах к истории учреждения коллегиума, опубликованных в 1843 г. в известном украинском литературном сборнике Бецкого "Молодик", сообщается, что в 1799 г. Голицын передал коллегиуму пожертвования от неизвестного лица (позже выяснилось, что им

была Мария Шереметева, урожденная Голицына)[13]. Не это ли "благотворение" явилось поводом для очередного, выраженного в стихотворной форме "излияния чувства благодарности" признательных воспитанников представителю рода Голицыных?

В этом произведении, которое в свое время затерялось среди указов и было обретено вновь спустя лишь два столетия, находим стихотворные строки, посвященные Харькову, быть может, первые из "посвящений" городу, напечатанных в первой харьковской типографии:

О Харьков, град благословенный!
Глава Украинской страны!
Пой с нами жребий свой блаженный,
И возвеличь златые дни:
Не славен ты стен красотою,
И гордых башен высотою;
Но храм наук в тебе всяк зрит
До облак щастьем вознесенный,
В грядущи веки утвержденный,
Твою красу, надежду щит.

(Орфография оригинала. – *А.Е.*)

После очередного переименования в 1796 г. Харьковского наместничества в Слободско-Украинскую губернию на титульных листах отдельных изданий появляются сведения о типографии "Слободского украинского приказа общественного призрения". Скорее всего, это была всё та же первая харьковская типография при изменившем свое название Губернском приказе.

Удалось также установить, что в 1812 году эта типография была передана из ведения Приказа общественного призрения в ведение Губернского правления и продолжала свою деятельность не только на протяжении XIX в., но и в начале XX столетия. Отдельные ее издания в немногих экземплярах сохранились до наших дней...[14]

Примечания:

1. "Епископ белгородский и курский Феоктист 15 февраля 1794 г. доносил св. Синоду, на основании его указа, что в Харькове в мае 1793 г. приказом общественного призрения заведена типография" (Семенников В. Литературная и книгопечатная деятельность в провинции в конце XVIII и в начале XIX веков // Русский библиофил. – 1911. – № 7. – С. 42. См. там же ссылку на Арх[ив] св. Синода, дело № 47).
2. Багалей Д.И., Миллер Д.П. История города Харькова за 250 лет его существования. Т. 1. – Харьков, 1905. – С. 476 [Вопрос о первой харьковской типографии].
3. Лебедев А.С. Харьковский коллегиум как просветительский центр Слободской Украины до учреждения в Харькове университета. – М., 1886. – С. 11–12.
4. Багалей Д.И., Миллер Д.П. История города... – С. 477.
5. Там же. – С. 564.
6. Сводный каталог русской книги гражданской печати XVIII века. 1725–1800 гг. – М., 1962–1967. – Т. 4. – С. 444–445; Т. 2. – № 5702; Т. 3. – № 8151.
7. Кононенко І. Увага: Знахідка! // Вечірній Харків. – 1989. – 7 серп.
8. Багалей Д.И., Миллер Д.П. История города... – С. 485.
9. Там же. – С. 101.
10. Грахов Я. О походной типографии князя Потемкина-Таврического // Зап. Одесского общества истории и древностей. – 1858. – Т. 4. – С.470–473.
11. Поп А. Опыт о человеке. – Яссы, 1791.
12. Євтушенко А. Невідомий ювілей. – Вечірній Харків. – 1993. – 19 серп.; Євтушенко А. Забута друкарня. – Харківський університет. – 1993. – 2 лист.
13. Молодик на 1844 год, украинский литературный сборник, издаваемый И.Бецким. – Харьков, 1843.– С. 18.
14. Державний архів Харківської області. Ф. 3, оп. 28, ед. хр. 71.

Коврижных А.С. (м. Харків)

ЭПИЗОД ИЗ ИСТОРИИ НУМИЗМАТИЧЕСКОГО КАБИНЕТА ХАРЬКОВСКОГО УНИВЕРСИТЕТА (1836-1849 гг.). ЗАВЕДОВАНИЕ А.О. ВАЛИЦКОГО

Данная статья посвящена деятельности в должности заведующего минц-кабинетом, профессора кафедры классической филологии историко-филологического факультета Харьковского Императорского университета ученого XIX в. А.О. Валицкого.

Альфонс Осипович Валицкий (1806, по другим сведениям 1808 г. – 1858 г.) сменил на посту заведующего нумизматическим кабинетом профессора Эрнеста Карловича Маурера (1780 г. – ?) [4, с. 67]. Данные о том, в каком именно году А.О. Валицкий вступил в свою новую должность расходятся. В книге К.К. Фойгта (1808-1873 гг.), в записке о минц-кабинете составленной профессором А.П. Зерниным (1821-1866 гг.), приводится 1837 г. [5, с. 45]; эту же дату подтверждают данные, приведенные в работе, посвященной истории историко-филологического факультета Харьковского университета, причем в последнем труде совместно с А.О. Валицким, как заведующий нумизматическим кабинетом упоминается и профессор Семен Семенович Лукьянович (1809 – ?) [1, с. 99, разд. паг.], на заведовании которого мы остановимся ниже. Составители истории историко-филологического факультета в своей работе скорее всего использовали данные, позаимствованные ими у К.К. Фойгта. При этом любопытно, что во втором разделе той же истории историко-филологического факультета, где приводятся биографические сведения об ученых и преподавателях Харьковского университета, имеется и другая дата вступления на пост заведующего мюнц-кабинета А.О. Валицкого – это 14 мая 1836 года [1, с. 177]. Эта же дата приведена в отчете о состоянии Харьковского университета за 1858 – 1859 год [3, с. 13]. Наконец, год начала своего заведования приводит сам А.О. Валицкий, в поданном в совет 10 сентября 1845 г. рапорте – это также 1836 год [1, с. 177]. Таким образом, именно в 1836, а не в 1837 году А.О. Валицкий сменил на посту хранителя нумизматического кабинета Э.К. Маурера. А.О. Валицкий занимал должность заведующего два раза, с перерывом в 1842 г. По неизвестным причинам с мая по август 1842 г. кабинетом заведовал С.С. Лукьянович [1, с. 185]. О его заведовании судить в настоящее время затруднительно из-за отсутствия информации. В деле благоустройства монетного кабинета А.О. Валицкий сыграл немаловажную роль. Приват-доцент М.А. Маслов (1865 – ?), составивший биографию А.О. Валицкого, указывал, что А.О. Валицкий, по-видимому, интересовался нумизматикой и заботился по пополнении минц-кабинета новыми экспонатами [1, с. 177]. Став заведующим, А.О. Валицкий приступил к разбору коллекции кабинета и составлению его каталога. А.О. Валицкий, в поданном им 10 сентября 1845 года в совет рапорте, писал: "И долг профессора и собственное мое убеждение возлагают на меня нравственную необходимость стараться, чтобы таковое описание кабинета не уронило чести университета и соответствовало настоящему состоянию науки нумизматики" [1, с. 177 – 178]. Необходимо сказать о том, что при работе с коллекцией А.О. Валицкому мешали неоднократные переноски монетного кабинета, из-за которых приходилось прерывать занятия в последнем, но, несмотря на эти трудности, он сумел закончить работу над каталогом [5, с. 43]. Из-за противоречивости источников, не совсем ясно, в какой именно промежуток времени был составлен этот каталог. Так, профессор Р.И. Шерцль (1850 – ?), в очерке "Нумизматический кабинет" указывал, что "монеты не вошедшие в каталог Даниловича и поступившие после 1829 года были описаны профессором Валицким в конце тридцатых годов" [4, с. 73]. Насколько можно судить по имеющимся в отчете о состоянии Харьковского университета за 1842 – 1843 год данным, каталог в том время уже был составлен и готовился к печати [2, с. 30]. В этой же работе, отмечается что Валицкий, состоя заведующим минц-кабинетом и музеем изящных искусств, трудится над составлением систематического их описания [2, с. 99 – 100]. Сам же А.О. Валицкий, в поданном в совет рапорте писал, что, приводя по возможности минц-кабинет в порядок, он готовится в скором времени начать издание ученого каталога монет и медалей [1, с. 177]. Каталог, составленный А.О. Валицким, к сожалению, до наших дней не сохранился. Его не было ни в нумизматическом кабинете, ни в университетском архиве уже в конце XIX века, при заведовании мюнц-кабинетом Р.И. Шерцля, поэтому тяжело делать об этом каталоге какие-либо выводы; известно только, что А.П. Зернин, будучи заведующим нумизматическим кабинетом, использовал каталог А.О. Валицкого при составлении своего каталога этого кабинета [4, с. 73]. Насколько можно судить по имеющимся у нас сведениям у А.О. Валицкого возникли трудности с атрибуцией некоторых монет. Поскольку они не были описаны в имеющейся у А.О. Валицкого литературе по нумизматике, а самостоятельно он атрибутировать их не мог, у него возникла необходимость обратиться к помощи специалистов-нумизматов, находящихся в других городах Российской империи. М.А. Маслов приводит выдержку из

рапорта А.О. Валицкого в совет, в которой А.О. Валицкий писал: "Между нашими монетами находятся некоторые, доныне еще неиздаваемые, и которых определение, будучи сопряжено с большими трудностями, требовало бы совещания с другими учеными, испытанными в этом деле" [1, с. 178]. М. А. Маслов указывал, что "для этого, а также с целью устроить обмен дублетами, Валицкий просил совет исходатайствовать ему командировку с целью осмотра лучших минц-кабинетов в России – Петербургского, Дерптского и Киевского. Совет университета 15 октября, "в уважение вышеизложенных профессором Валицким обстоятельств", постановил ходатайствовать у помощника попечителя князя Цертелева о командировании Валицкого с 1 октября 1845 года по 1 февраля 1846 года с выдачей прогонных суточных и квартирных из государственного казначейства. Князь Цертелев ответил требованием "доставить ему опись сих монет и медалей, с означением имеющихся дублетов и тех монет, в определении которых г. Валицкий затрудняется". Очевидно, помощник попечителя хотел сам удостовериться, действительно ли такое определение может представлять непреодолимые трудности. Валицкий известил, что "именно для составления такой полной ученой описи" он и просил о командировке [1, с. 178]. Вскоре А.О. Валицкий отправился в командировку. По одним сведениям А.О. Валицкий находился в командировке с 20 декабря 1846 года по 8 марта 1847 года и посетил Санкт-Петербург, Москву, Дерпт и Киев, где подробно изучил местные монетные кабинеты, "как в отношении их устройства, так и в отношении хранящихся в них предметов" [3, с. 13]. По другим сведениям командировка А.О. Валицкого состоялась 6 января 1847 года [1, с. 178]. На посту заведующего мюнц-кабинетом А.О. Валицкий находился продолжительный промежуток времени с 1836, с перерывом в 1842, по 1849 г. [1, с. 99]. Относительно более точной даты окончания заведования этим кабинетом А.О. Валицкого сведения расходятся. В работе, посвященной истории историко-филологического факультета, в биографии А.О. Валицкого, составленной М.А. Масловым – это 26 апреля 1849 года [1, с. 177]. В отчете о состоянии Харьковского университета за 1858-1859 год – это 20 августа 1849 года [3, с. 13]. При малом количестве документальных источников, установить точную дату окончания заведования нумизматическим кабинетом А.О. Валицкого не представляется возможным. Сменил на посту заведующего мюнц-кабинетом А.О. Валицкого, А.П. Зернин [4, с. 67].

Во время заведования А.О. Валицкого, нумизматический кабинет находился в процветающем состоянии: коллекции его были приведены в порядок и пополнялись новыми экспонатами, был составлен систематический их каталог. Деятельность А.О. Валицкого, оказавшая плодотворное влияние на минц-кабинет, способствовала развитию изучения нумизматики в Харьковском университете, становлению нумизматики как вспомогательной исторической дисциплины в Украине.

Примечания

1. Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805 – 1905). – Харьков, 1908. – VII, 168, 388 с.
2. Отчет о состоянии Императорского Харьковского университета за 1842 – 1843 академический год, составленный, по поручению совета, адъюнкт-профессором Измаилом Срезневским. – Харьков, 1843. – 144 с.
3. Отчет о состоянии и деятельности Императорского Харьковского университета, за 1858 – 1859-й академический год, читанный в торжественном собрании университета, 13 сентября 1859 года, секретарем совета А. Кожедубовым. – Харьков, 1859. – 63 с.
4. Ученные общества и учебно-вспомогательные учреждения Харьковского университета (1805 – 1905). – Харьков, 1911. – 282 с.
5. Фойгт К.К. Историко-статистические записки об Императорском Харьковском университете и его заведениях от основания университета до 1859 года. – Харьков, 1859. – 173 с.

Корнілова В.О., Степаненко Т.Л., Федоренко Л.В. (м. Харків)

ЕКОНОМІЧНІ КЛОПОТАННЯ ХАРКІВСЬКОГО ЗЕМСТВА В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.

XIX століття в поступовому розвитку України, як і всієї Росії, ознаменувалося важливими подіями в соціально-економічному і політичному житті суспільства. Буржуазні реформи, в тому числі і земська, що були здійснені в 60-70 рр. XIX ст., не дивлячись на їх обмеженість, створили умови для розвитку більш прогресивного, капіталістичного шляху розвитку.

Земські органи самоврядування II половини XIX ст. з'явились принципово новими установами державності в політичній системи країни. Створені з початку на Лівобережній та Південній Україні, вони започаткували нові історичні тенденції в діяльності органів місцевої влади. Досвід земств має актуальне значення для сьогоденних реформ в Україні, що відбуваються в сфері місцевого самоврядування. Цікаво, зокрема, простежити як взаємодіяли центральний апарат Російської імперії та земства.

Особливе місце у взаємовідносинах земств з центрами займали так звані "земські клопотання". Згідно "Положення" 1864 р. органи самоуправління отримали право клопотань перед урядом "з питань, що торкаються місцевих господарських корисностей і потреб", тобто з економічних питань.

Надання права на клопотання зіграло виключно важливу роль в розвитку земств. Але, як справедливо помітив О.О. Ярцев / 1, с. 781/, крім історика Н.М. Карішева на цю сторону земського життя дослідники звертали увагу лише побічно, в зв'язку з іншими, переважно політичними сюжетами.

В зв'язку з цим автори статті вважають доцільним проаналізувати основні економічні вимоги, які містились у клопотаннях Харківського земства – одного з провідних в Україні.

Харківське губернське земство, започатковане в 1865 р., за своєю суспільно-політичною спрямованістю не було монолітним. Поряд з буржуазно-ліберальним угрупованням існувало і реакційно-поміщицьке. Зіткнення між ними особливо яскраво відбувалося в земстві при вирішенні економічних питань. Тому аналіз обговорюваних земствами питань, розглядання земських прохань і клопотань представляє, безсумнівно, інтерес для дослідників, допомагає визначити справжню мету та устремління Харківського земства.

Економічні вимоги земського лібералізму зумовлювались самою дійсністю з її пережитками кріпосництва, неухильним розшаруванням та малоземеллям селянського господарства і пов'язаним з цим процесом занепадом дворянських маєтків.

Посилювались земські вимоги і політикою уряду, який підтримував розвиток крупної промисловості і звільняв від податків доходи підприємств та торгових установ. Аналогічні процеси не пройшли осторонь і Харківську губернію /2, д. 72, л. 58/.

Протести проти такої політики, вимоги прибуткового податку все частіше стали звучати на сторінках ліберальної преси з початку 70-х рр.. XIX ст., а на рубежі 80-х рр. багато газет сповіщали про селянське малоземелля, пропонуючи для розв'язання цієї проблеми надавати селянам кредити на купівлю земель та переселення /3/. Майже всі підтримували розвиток кустарних промислів, висували аргументи на захист прибуткового податку і вимагали деяких обмежень для торгово-промислової буржуазії. Подібні думки і вимоги характеризували і позиції різноманітних груп Харківського губернського земства. Так, воно одно із перших поставило питання про необхідність внесення змін в систему оподаткування.

Відомо, що "Тимчасовими правилами" і окремими законоположеннями 1866-1868 рр. були визначні джерела земських зборів. Земському оподаткуванню підлягали нерухоме майно, торгівля і промисловість. Обсяг оподаткування залежав від цінності та доходності даного майна. В певних межах земству надавалася самостійність відносно безпосередніх об'єктів оподаткування та його розмірів. Одним з першочергових питань, яке розглядалось земськими установами Харківської губернії, було рівномірне оподаткування різних прошарків населення (залежно від майнового стану) на місцеві потреби. Причому свої перші кроки земство спрямувало на збільшення оподаткування торгово-промислових підприємств, переклавши на них податковий тягар. До речі, така ж позиція характерна для земств Катеринославської та Харківської губерній в Україні /5, – С. 109/.

Вже на першій сесії Харківських губернських зібрань йшла мова про необхідність замість збільшення поземельного податку знайти "інші джерела для земського оподаткування" /4, – С. 26/. Але спроби земства перекласти податки на промисловість та торгівлю були безрезультатними. Законами 1866-1868 рр. обмежувались права земств в оподаткуванні цих галузей. Незадоволене такими рішеннями Харківське земство ще неодноразово обговорювало це питання на губернських зборах.

В пореформений період виникла нагальна потреба в докорінній зміні податкової системи, яка базувалась переважно на подушному податку. Спеціальна урядова комісія, вивчаюча це

питання, запропонувала замінити подушний податок оподаткуванням садиб і земель селянських громад. В Харківському губернському земському зібранні в травні 1871 р. пройшли гарячі дебати з цього питання. Гласний З.І. Бекарюков стверджував, що "реформа подушної системи є необхідний наслідок знищення кріпосного права, що ще існують значні лишки кріпосного права і в наслідок цього селянство ще не повністю звільнено". Він пропонував податки стягати з усіх станів. Таку позицію підтримали гласні Деларю, Власовський і Алчевський. Проти виступив гласний Гесс-де-Кальве, який заявив, що "зібрання не вправі вирішувати такі питання" /12, ф. 3, оп. 217, д. 23, л. 18/. Між тим більшістю голосів було зазначено, що існуюча система оподаткування потребує негайної заміни, причому гласний Є.С. Гордієнко наполягав саме на заміні подушного податку всестановим /2, ф. 3, оп. 247, д. 23, л. 30/. На пропозицію гласного В.Д. Кондрашова більшістю голосів збори ухвалили, щоб ця проблема вирішувалась урядом, але за участю представників земств /2, ф. 3, оп. 247, д. 23, л. 25/. Пізніше Харківська губернська земська управа направила губернаторові листа з проханням дозволити земству приймати участь при розгляданні цього питання. Однак, губернатор виголосив протест, вважаючи, що земство не має таких повноважень /2, ф. 3, оп. 247, д. 58, л. 1-2/.

Вже на початку діяльності земств на засіданнях ставилось також питання про необхідність заміни натуральних повинностей грошовими і рівномірний їх розподіл між всіма прошарками населення, що підлягає оподаткуванню /6, – С. 117/.

Особливо гостро проходило обговорювання цього питання на зібраннях Харківського губернського земства, куди була внесена записка Є.С. Гордієнка з пропозицією перейти з натуральних повинностей на грошові /2, ф. 3, оп. 227, д. 67, л. 30/. Цю пропозицію підтримали 11 селян-гласних Богодухівського повіту /7, т. 3, – С. 80. Але не всі гласні поставились до неї позитивно. Особливо в ворожу позицію зайняли дворяни Богодухівського повіту. Богодухівський предводитель дворянства Карпов в записці писав :"... Я вважаю разверстку натуральних повинностей трансформовану в грошові засоби, на купецькі та дворянські маєтки... явним порушенням закону і прав, Височайшею владою дарованих цим станам" /2, ф. 304, оп. 1, д. 1, л. 38-39/. Лідер Харківського реакційного дворянства А.Р. Шидловський взагалі заперечував обтяженість податками селян порівняно з іншими прошарками, посилаючись на те, що не оподатковується їх праця. Допускаючи можливість заміни натуральної форми повинностей грошовою він наполягав на необхідності оподаткування "робочої сили", без чого, на його думку, не була б досягнута рівномірність розподілу податків /2, ф. 304, оп. 1, д. 1, л. 29-39/. Але й саму можливість подібної заміни він вважав справою майбутнього.

Звичайно, предводителя харківського дворянства мало турбували інтереси селян, його більше цікавило становище дворян, які взагалі заперечували правомірність оподаткування дворянства натуральними зборами. Ряд земських зборів під тиском дворян взагалі відмовились обговорювати це питання, вважаючи його "протизаконним" /6, – С. 121/.

Цікава в зв'язку з цим заява селян – гласних Куп'янського повіту Харківської губернії, які писали: "... государ і уряд, закликаючи селян для загального завідування справами земства..., висловили цим повне довір'я до їх здатності обговорювати і вирішувати земські справи... Селяни впевнені, що для вирішення земських господарських питань потрібна господарська практика та знання місцевих умов... Селяни надто добре знають і цілком переконались, що можна бути дуже освіченою людиною і в той же не перекладати долю повинностей на долю інших прошарків" /2, ф. 3, оп. 235, д. 51, л. 240/. Заключна частина цієї заяви гласних-селян досить яскраво характеризує антидворянську соціальну спрямованість Харківського земства.

Значну увагу земства також приділяли організації різних форм кредиту. Перш за все в земствах виникло питання організації як довгострокового, так і короткострокового кредиту крупним землевласникам. Дворянство вимагало коштів для ведення господарства в нових умовах. і наполягало на організації земських банків. Ці вимоги пояснювались не тільки потребами дворян в кредиті, але й необхідністю компенсувати витрати, які вони, буцімто, понесли в наслідок реформи 1861 р. Земські зібрання вже на перших сесіях ставили ці питання і пропонували різноманітні проекти створення земських банків.

З цих чисельних проектів був реалізований лише один – в Україні відкрито "Земський банк Херсонської губернії" виключно для забезпечення поземельного кредитування.

Інші земства, в тому числі і Харківське, теж обговорювали це питання, створювали різні проекти, з якими звертались до уряду /2, ф. 3, оп. 254, д. 35, л. 13; оп. 266, д. 36, л. 2-21/. Але МВС не затверджувало їх, і більшість земських клопотань залишилась без відповіді. Крім того, в той час виникло багато приватних акціонерних банків і земства подальше не стали займатися цими проблемами.

Водночас в другій половині 70-х років XIX ст. в земствах постає питання про організацію дрібного поземельного кредиту, що не було випадково. Аграрне питання піднімалось громадськістю в країні й жваво обговорювалось в літературі. Дослідження буржуазними лібералами і народниками аграрних відносин і, зокрема, становище сільського господарства, стали підґрунтям для висновку про злиденне становище основної маси селянства /10, – С. 57/. Причину важкого становища селян бачили, з одного боку, в надмірній кількості податків, а з другого – в малоземеллі. Саме тому пропагувалась ідея допомоги селянам в купівлі землі.

При обговоренні цих проблем в Харківському земстві виявилась розбіжність у поглядах.

Частина земських діячів, прикриваючись фразами про завдання земств, начебто турбувались не тільки за крупне, але й за дрібне землеволодіння і висловлювались за організацію дрібного земельного кредиту. Насправді тут чітко проступали інтереси дворянства. В 1874 р. в м. Харкові землевласник Замятін прямо стверджував, що земство зобов'язане організувати кредит для селян, щоб підтримати поміщиків, які розоряються. Крім того, одним з аргументів на користь дрібного кредиту, було намагання консерваторів стримати процес пролетаризації селянства. Так, гласний Харківського земства Анісімов відзначав, що пролетаріат є зло, якого держава ще не відчула в повній мірі. Тому земські зібрання зобов'язані направити "всі сили по створенню умов, які б перешкодили виникненню пролетаріату, що могло бути кращим способом для малоземельних селян збільшити свої володіння" /7, т. 2, – С. 6/.

Ліберальна же частина земства виступала за надання дрібного кредиту, в той час як їх опоненти вважали постановку і вирішення цього питання передчасним. Даремно гласний Є.С. Гордієнко, керуючись міркуванням "розумного землевласницького егоїзму", доводив, що правильно зрозумілі інтереси поміщиків вимагають в даному випадку допомоги селянам. Але предводитель Харківського дворянства ярий кріпосник А.Р. Шидловський, категорично виступаючи проти надання селянам кредиту, заявив, що ця справа політична /2, ф. 304, оп. 1, т. 1, д. 10, л. 128/. Аналогічні судження поділяли представники консервативного табору в інших земствах України.

Хвилювало земство і питання про становище сільськогосподарських працівників. Відносини між господарями і найманими робітниками в сільському господарстві після реформи 1861 р. регулювались "тимчасовими правилами" 1863 р. Вони передбачали добровільність найму, оформлення спеціальних робочих книжок, в яких повинні були фіксуватися умови договору та санкції за їх невиконання /12, – С. 31/. Втілення цих правил на практиці зустрічалось з великими труднощами. Поміщики, їх управителі звертались з багатьма скаргами на робітників за порушення цих правил. Але при цьому в скаргах не вказувались причини, які обумовили такі порушення. Між тим, надзвичайно важкі умови праці сільськогосподарських робітників, жахливі житлові умови тощо, – які давались в обстеженнях українських губерній, – часто викликало порушення угод.

Розробляючи свої проекти правил найму робітників земства передбачали застосування цілого ряду санкцій до їх порушників. Зокрема, передбачались стягнення матеріального відшкодування можливих збитків. Розуміючи, що з бідних селян їх важко отримати, частина земців запропонувала встановити кримінальну відповідальність робітників за порушення договору /2, ф. 304, оп. 1, д. 1, л. 38/.

Але поряд з такими крайніми засобами висловлювались і ліберальні пропозиції. Деякі гласні Харківського земства виступали проти суворої регламентації умов найму та обов'язкового введення робочих книжок, вважаючи, що вони будуть обтяжливими як для робітників, так і для землевласників, надаючи перевагу лише одному із суб'єктів цих відносин /2, ф. 304, оп. 1, т. 1, д. 18, л. 195/.

Капіталістичні тенденції, які настійно проникали в економіку Харківської губернії, викликали потребу в най скорішому будівництві залізниць. В 1869 р. закінчилось будівництво Курсько-Харківсько-Азовської залізниці протяжністю 816 км. / 9, т. 4, – С. 310/. Значення її в тому, що вона з'єднала між собою сільськогосподарські губернії і майже весь центр Донбасу з його великими запасами кам'яного вугілля та інших корисних копалин.

Харківське земство завжди дуже жваво цікавилось ходом будівництва цієї та інших залізниць. В земстві з цього приводу виникали дебати, які потім з'являлись на сторінках місцевої газети /13/. Харківські земці неодноразово звертались з клопотанням до уряду побудувати ту ці іншу дільницю залізничних шляхів, чим виявили турботу про економічний розвиток губернії і її зв'язку з іншими районами країни. Так, Вовчанське повітове земство клопотало про найшвидше будівництво Пенза-Харківсько-Лозівської залізниці /2, ф. 304, оп. 1, д. 73, л. 38-48/. Ізюмські земські збори в жовтні 1869 р. прохали з'єднати м. Ізюм залізничною гілкою з Харківсько-Азовською дорогою, пропонували будівництво Ізюмсько-Барвенковської дороги. В 1878 р. Куп'янське повітове земство за підтримки губернських зборів виступило за спорудження Харківсько-Лисичанської залізниці /14, – С. 259-285/. Слід зазначити, що земство не тільки виступало з клопотанням про будівництва залізниць, але й вимагало, щоб його допустили до управління, зокрема, Курсько-Харківсько-Азовської магістралі / 2, ф. 3, оп. 266, д. 74, л. 60/

Багато уваги Харківське земство приділяло питанням економічного становища губернії, бо тут пересікались інтереси поміщиків і молодої буржуазії. Харківський земськiй гласний Є.С. Гордієнко просив гласних "звернути увагу на становище нашого сільського господарства, торгівлі та інших промислів – вони перебувають в жалюгідному стані. Наші сільські господарі заложили свої маєтки в банках і майже не мають можливості їх викупити, маєтки продаються масами. Наша торгівля, – заявляв Г.С. Гордієнко, – бездіяльна. Наші фабрики і заводи не менше потерпляють; багато з них закриті, інші зменшили чисельність робітників" /2, ф. 3, оп. 266, д. 74, л. 58-59/. Губернські земські збори визнали, що викладені в записці відомості про становище сільського господарства і земства "дійсно заслуговують серйозної уваги і вимагають прийняття заходів для покращення умов, в яких знаходиться сільське господарство і населення"

/2, ф. 304, оп. 1, д. 172, л. 1/. Записку було прийнято до відома, а її автору Г.С. Гордієнко оголошено подяку.

Крім того, Харківське земство на пропозицію Є.С. Гордієнка підготувало клопотання про створення особливої комісії для дослідження причин зубожливого становища економіки краю і для розробки способів його покращення /2, ф. 304, оп. 1, т. 1, д. 8, л. 125/. В 1872 р. Урядом була створена комісія під головуванням М.А. Валуєва з метою вивчення "становища в сільському господарстві і сільськогосподарських робітників в Росії". До її складу експертами були запрошені також і земці (від Харківського земства – граф А.К.Сиверс) /7, т. 3, – С. 158-159/.

Одночасно харківські земці внесли пропозиції, щоб при міністерстві Державного майна щорічно проводився особливий з'їзд представників сільського господарства, обраних на губернських земських зборах для обговорення становища в цій галузі, та розробки заходів щодо його покращення /2, ф. 304, оп. 1, т. 1, д. 15, л. 68/. А в 1889 р. Харківські земські діячи запропонували заснувати особливе міністерство землеробства і сільськогосподарської промисловості /2, ф. 304, оп. 1, т. 1, д. 15, л. 68/. Земство неодноразово зверталось до уряду з проханням дозволити йому приймати участь в економічному житті країни, але зустріло рішучу відсіч.

Капіталістичний розвиток країни супроводжувався постійними негараздами від нерозв'язаних до кінця економічних і соціальних питань. Це, в свою чергу, зачіпало інтереси всіх верств населення, активізувало діяльність земств, котрі намагались отримати доступ до управління економічним життям держави. Більш того, в 1890 р. Харківське земство порушило клопотання перед урядом відносно заснування земської ради при МВС, подібно залізнодорожної ради при Міністерстві шляхів сполучення і Ради по тарифних справах при Міністерстві фінансів, які б відповідали потребам земського життя. Відзначалось: якщо "поширити коло діяльності земства по причині життєвих умов, то питання, що мають велике значення для народного господарства, повинні спочатку обговорюватись в цій Раді до надходження їх до кабінету міністрів /14. – С. 140/. Слід зазначити: цей шлях клопотань був багатоступеневим і довгим – гласний, збори, управа, губернатор, МВС, а потім в зворотньому порядку вони повертались назад. З метою узгодження клопотання могло бути направлене із МВС в додаткові інстанції – МЮ, МФ, Сенат та ін.

Згідно правилам 7 червня 1867 р. і закону від 10 липня 1872 р. клопотання відхилялись за рішенням кабінету міністрів. В результаті рішення по земським звертанням затягувалось на роки.

Ситуація з клопотанням породжувала напругу між органами самоврядування і міністерствами, але будь які зусилля земств в цьому питанні давало обмаль результатів. Єдине, що міг дозволити самодержавний уряд, це запросити "тямущих людей" із земського середовища для роботи в різноманітних урядових комісіях, та на жаль до думки земців мало хто прислуховувався. Були і інші економічні клопотання, підготовленні земцями.

Таким чином, ліберальне суспільство в цілому і земство зокрема нездатне було до серйозної боротьби з офіційними колами. Земці не йшли далі скарг, побажань і прохань, вони будували свої розрахунки на досить хиткому оманливому ґрунті, як "доброзичливість" уряду. Між тим уряд не поспішав задовольняти клопотання земств. За 1865-1882 рр. З 2577 земських клопотань в Росії було відхилено 1354, або 52%. А з 90-х років XIX ст. до 1904 р. було подано, приблизно, біля 12 тис. Клопотань. "З них, – відзначав Б.Б. Веселовський, – було враховано не більш 3,5 тис., причому найбільш суттєві відхилені" /7, т. 3, – С. 402/. Зрозуміло, в цю кількість входять різноманітні клопотання, а не тільки з економічних питань.

Харківське губернське земство за період з 1865 по 1890 рр. підготувало 252 клопотання, з яких на 137 відповідь не отримало, 52 – відхилено, дозволені переважно ті, де земство прохало витрачати гроші на учбові установи /7, т. 3, – С. 406/. Але, як відзначили самі земці, "багато учбових установ, при більш суворих поглядах на обов'язки земства, не відносяться до його безпосередніх обов'язкам, коли освіта народу знаходиться в руках уряду" /14, – С. 139/.

І все ж земські клопотання, як своєрідна форма спілкування місцевих органів з державною владою відігравали важливу роль в суспільному житті – вони звертали увагу законодавчих установ і якоюсь мірою змушували їх реагувати на ці потреби. Б.Б. Веселовський нарахував 50 узаконень, в яких найшли відображення і земські клопотання, в тому числі і Харківського земства.

Отже нові капіталістичні трансформації в економічному житті країни висвітлили боротьбу в харківському земстві між реакційним дворянством на чолі з Н.Р. Шидловським та гласними ліберально-буржуазних поглядів, які групувались навколо Є.С. Гордієнка, З.І. Бекарюкова, Н.Н. Ковалевського та інших, які розуміли неминучість змін у суспільстві.

Ця ситуація в земстві віддзеркалювала боротьбу, яка йшла на внутріполітичній арені країни.

Примітки:

1. Земский феномен: Политологический подход. Саппоро, 2001.
2. Харьковский областной государственный архив. – Ф. 3. Канцелярия Харьковского губернатора; Ф. 304 – Харьковская губернская земская управа.
3. Афанасьев А.М. Столичные либеральные газеты и лорис-меликовская "диктатура" //

Проблемы истории СССР. – М.: Наука, 1973. – С. 91-123.
4. Постановления, речи и записки первого харьковского губернского земского собрания с 14 октября по 1 ноября 1865 г. – Харьков, 1866.
5. Юбилейный земский сборник 1864-1914. – СПб., 1914.
6. Ольхин С.А. Свод суждений и постановлений земских собраний в земских повинностях. – СПб., 1868.
7. Веселовский Б.Б. История земства за 40 лет. В 4 т. – СПб., 1909-1911.
8. Краткий очерк экономических мероприятий земств 23 губерний России (1865-1892). – Полтава, 1989.
9. История Украинской ССР. В 10 т. – Киев: Наукова думка, 1981-1985. – Т. 4. – 1985.
10. Анфимов А.М. Крестьянское хозяйство Европейской России 1881-1904. – М.: Наука, 1980.
11. Корелин А.М. Дворянство в пореформенной России 1861-1904. – М.: Наука, 1979.
12. Корнійчук Л.Я. Суспільно-економічна думка на Україні в 70-х роках XIX ст. – Київ: Вид-во Київського університету, 1971.
13. Харьковские губернские ведомости, 1866, 1869.
14. Журналы очередного земского собрания Харьковской губернии с 5 по 17 декабря 1878. – Харьков, 1879; с. 10 по 19 декабря 1890.

Филиппенко Р.И. (м. Харків)

Е.К. РЕДИН – ЧЛЕН ХАРЬКОВСКОГО ИСТОРИКО-ФИЛОЛОГИЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА

Одним из наиболее плодотворных периодов деятельности Харьковского историко-филологического общества (в дальнейшем ХИФО) являлся конец XIX – начало XX вв. В целом, история ХИФО подробно рассматривалась в различных публикациях, например, в работах В.З.Фрадкина [1, 2]. Поэтому в статье акцентируется внимание на деятельности в ХИФО профессора Харьковского университета Е.К.Редина (1863 – 1908 гг.), который на протяжении многих лет являлся секретарем Общества.

Приват-доцент Е.К.Редин был принят в члены Общества 17 марта 1893 г.* (здесь и далее все даты даны по старому стилю) по предложению председателя, единогласно и без баллотировки [3, с.IX].

С приходом Егора Кузьмича проблемам искусствоведения в ХИФО стали придавать особое значение. На заседаниях все чаще заслушивались доклады по вопросам истории искусства. Уже в 1893 г. ученый сделал сообщение о древнехристианской пиксиде Болонского музея [3, с.XI] и познакомил членов Общества "с некоторыми новейшими исследованиями по истории древнехристианского искусства" [4, с.III].

В дальнейшем Е.К.Редин принимал активное участие в работе ХИФО. В 1895 г. исследователь выступил с докладом о превосходном издании книги "Византийские эмали. Собрание А.В.Звенигородского. История и памятники византийской эмали. Сочинение Н.Кондакова" [5, с.7]. В 1898 г. он сделал сообщение "О некоторых лицевых рукописях собрания графа А.С.Уварова". В том же году члены ХИФО заслушали доклад Редина о мозаиках св. Софии Солунской [6, с.III, XII] и т.д.

Обсуждение наиболее значительных трудов по истории искусств на заседаниях Общества стали закономерностью, что свидетельствует о развитии искусствоведческой науки в Харьковском университете.

Многие доклады Е.К.Редина публиковались в "Сборнике", издаваемом ХИФО. Примером могут служить упоминавшаяся уже работа "О некоторых лицевых рукописях собрания графа А.С.Уварова", "И.Е.Бецкий и музей изящных искусств и древностей Харьковского университета" или материалы, связанные с изучением ученым миниатюр "Христианской топографии Козьмы Индикоплова". В частности, искусствовед публикует работу "Исторические памятники города Адули (в Африке) в лицевых рукописях сочинения Козьмы Индикоплова".

Как человек отзывчивый, добросовестный, преданный науке и ее деятелям, Егор Кузьмич часто делал обзор трудов ученых в виде обширных и обстоятельных работ историографического характера. Таковы его статьи о жизни и научной деятельности Джованни Батиста де-Росси, Эдмонда Ле-Блана, А.И.Кирпичникова, Франца Крауса, отца Василия Спесивцева и других.

Многие из работ посвященных памяти тем или иным деятелям науки и сегодня не потеряли своего значения. Большой интерес представляют работы Е.К.Редина о Ф.И.Буслаеве [7] и Н.П.Кондакове [8], которые являлись выдающимися знатоками отечественного и зарубежного искусства, создателями историко-сравнительного метода исследования. В основу сравнительно-исторического метода легло замеченное Ф.И.Буслаевым стилистическое единство памятников литературы и изобразительного искусства одной эпохи.

Особо следует отметить работы Е.К.Редина о людях принимавших близкое участие в жизни Харьковского университета, в частности, об А.М.Матушинском, И.Е.Бецком и А.Н.Алферове. Каждый из них многое сделал для обогащения alma mater памятниками искусства и различными художественными изданиями по истории искусств.

Е.К.Редин входил в ряд комиссий работавших при ХИФО. Так, например, на заседании, прошедшем 16 октября 1894 г. было внесено предложение об организации ежегодных раскопок курганов и городищ Харьковской губернии. Для разработки связанных с ним вопросов была создана комиссия, в состав которой вошел Е.К.Редин [5, с.2]. Нужно отметить, что ученый не формально относился к работе, как в этой, так и в других комиссиях. Он лично принимал участие в раскопках, результатом которых явилась статья, написанная в соавторстве с Н.А.Феодоровским. Доклад "Могильник кургана слободы Сеньково Купянского уезда" был сделан авторами на заседании ХИФО 23 февраля 1899 г. Уже по одной этой работе можно судить о Егоре Кузьмиче, как об опытном археологе [9, с.14].

Довольно скоро Е.К.Редин зарекомендовал себя как отзывчивый человек и добросовестный ученый, не боявшийся черновой работы. Коллеги оценили эти качества Егора Кузьмича. 28 февраля 1897 г. он избирается секретарем ХИФО, получив 23 избирательных и 1 неизбирательный шар [10, с.VIII].

Деятельность Е.К.Редина в качестве секретаря была разнообразной и выражалась в ведении подробных протоколов заседаний, в огромной переписке по делам Общества, в энергичном участии во всех его предприятиях, в тяжелом труде редактирования "Сборников", в многочисленных докладах и рефератах, в чтении общедоступных лекций, в составлении газетных сообщений о каждом заседании и обстоятельных годовых отчетов, а также многом другом. К своим новым обязанностям Егор Кузьмич относился

серьезно, о чем свидетельствуют строки адресованные председателю Общества Н.Ф.Сумцову: "Секретарь! Звание лестное, но по званию нужно и должную лямку нести, а посему ... давайте должную моему званию работу" [11, с.63].

С ноября 1897 г. Е.К.Редин принимает активное участие в работе комиссии по организации общедоступных чтений с демонстрацией "туманных картин", которые устраивались для учащихся старших классов средних учебных заведений и для желающих самостоятельно дополнить свои знания. Цель чтений состояла в том, чтобы в художественной форме, в слове и в картинах, ознакомить слушателей с памятниками искусства различных эпох. В "Списке общедоступных научных чтений со световыми картинами, устроенных Педагогическим Отделом" перечисляются и лекции подготовленные Е.К.Рединым. Это две лекции "О римских катакомбах" и лекция "Памятники быта и искусства Помпей". Историко-филологическое общество и состоящий при нем Педагогический отдел в 1897 г. устроили в Харькове девять таких чтений.

Среди докладов, прочитанных на заседаниях Педагогического отдела, упоминается реферат Е.К.Редина "О главных трудах Буслаева по археологии и истории искусства", а в списке статей, помещенных в "Трудах" отдела, есть работа Е.К.Редина и Н.Ф.Сумцова "Образовательные чтения, преимущественно для учащихся, устраиваемые П.О.Х.И.Ф. Общества", которая носила педагогический характер. В научном отделе "Трудов", сообщается о работе Д.Айналова и Е.Редина "Древние памятники искусства Киева. I. Мозаики и фрески Софийского собора". В библиографическом отделе "Трудов" опубликована работа "Н.Ф.Сумцов. К 25-летию его педагогической деятельности" [12]. К работе прилагался "Список..." из 286 названий научных работ Н.Ф. Сумцова написанных им с 1878 по 1900 гг. Это был первый прижизненный биографический очерк посвященный Н.Ф.Сумцову. Когда в 1905 г., исполнилось тридцать лет научно-педагогической деятельности Н.Ф.Сумцова, от ХИФО и его Педагогического отдела юбиляра поздравлял Е.К.Редин [13].

Большое внимание в работе ХИФО уделялось вопросам подготовки и численного роста научных кадров. Лучшие студенческие работы после обсуждения на заседаниях публиковались в различных изданиях. Для поощрения студенческой научной деятельности при Обществе учреждается ряд премий: в 1895 г. – премия им. А.А.Потебни за лучшие сочинения по истории русского языка и литературы, в 1906 г. – им. М.С.Дринова – в области славяноведения, славянской истории и этнографии, в 1909 г. – им. Е.К.Редина – по истории искусства и археологии, в 1911 г. им. Т.Г.Шевченко – за лучшие сочинения по украинской истории, этнографии и истории литературы и в 1913 г. была учреждена премия Н.В.Лысенко за работы в области украинской этнографии. Вследствие принятых мер, кроме других научных направлений, оживляется и работа искусствоведческого характера.

Нужно отметить, что не только деловыми качествами отличался Е.К.Редин. Наиболее яркими его чертами были безупречное чувство такта, доброта и открытость по отношению к другим людям, будь то студенты, начинающие или уже и с солидными научными работами ученые.

В отчете ХИФО за 1898/1899 учебный год отмечается, что за указанный период Общество имело одиннадцать заседаний. Во исполнение постановления ХИФО в отчетном году было образована комиссия из его членов по составлению проекта нового устава, "которая и выработала оный". В состав комиссии вошли Н.Ф.Сумцов, Е.К.Редин, Д.И.Багалей, М.С.Дринов и другие.

В мае 1899 г., по поручению ХИФО, Е.К.Редин принимал участие в чествовании памяти А.С.Пушкина. Следует обратить внимание на тот факт, что, работая в Румянцевском музее, искусствовед увидел рисунки А.С.Пушкина и стал настаивать на исследовании художественного наследия поэта, наряду с изучением его литературного творчества [14].

Будучи секретарем ХИФО и Харьковского предварительного комитета по подготовке XII Археологического съезда, Е.К.Редин занимался самыми различными вопросами, что видно из отчетов. Так, например, 11 октября 1901 г. в своем докладе ученый подвел итоги деятельности ХИФО за 1900/1901 гг. Из отчета следует, что в течение года члены Общества провели восемь заседаний, на которых были заслушаны 24 реферата. Общество принимало ближайшее участие в работе Харьковской предварительной комиссии по устройству Археологического съезда. К открытию съезда было решено подготовить издание, посвященное археологическим исследованиям. Также, ставилась задача образовать при историческом архиве этнографический музей. Члены Общества заранее готовились и к празднованию столетнего юбилея Харьковского университета. В отчете идет речь о сборе материала для издания всех писем, сочинений и проектов В.Н.Каразина [15, с.LVI].

Разнообразная научная деятельность Предварительного комитета нашла выражение в его печатных трудах. Е.К.Редину была поручена редакция этого издания. В 1902 г. были опубликованы "Труды Харьковского Предварительного Комитета по устройству XII Археологического Съезда", состоящие из двух томов. Первый том включал протоколы заседаний Комитета, доложенные на них научные рефераты, исследования и сообщения. Второй – был издан ХИФО и представлял собой XIII том его "Сборника". Он состоял из научных отчетов членов комитета по археографическим и этнографическим экспедициям с исследованием соответствующих материалов.

Съезд работал с 15 по 27 августа 1902 г. 22 августа состоялось выступление Е.К.Редина. Исследователем был прочитан реферат "Религиозные памятники искусств Харьковской губернии". Доклад ученого представлял собой отчет об

экспедициях 1900 и 1901 гг. в результате которых он обследовал множество церквей и монастырей, собрав огромный фактический материал. Ценность материала состояла в том, что здесь были собраны богатейшие сведения по истории культурного наследия Слобожанщины.

Хорошая работа Археологического съезда был обусловлена его прекрасной подготовкой, что являлось заслугой всего Предварительного комитета и его секретаря Е.К.Редина. Таким образом, ученые Харьковского университета и члены ХИФО приложили немало усилий для выявления памятников культуры, позволивших говорить об исторической ценности украинского искусства [16].

Ученый-искусствовед продолжал изучение церковных памятников, и после окончания съезда.

Вклад Е.К.Редина в изучение церковных памятников не забыт и сегодня. Митрополит Харьковский и Богодуховский Никодим, в докладе посвященном 200-летию Харьковской епархии, называет имя Е.К.Редина среди выдающихся представителей светских ученых и деятелей культуры [17].

28 февраля 1902 г. Историко-филологическое общество праздновало 25-летнюю годовщину своей деятельности. Председатель Общества, проф. Н.Ф.Сумцов открыл заседание речью, в которой говорилось о работе ХИФО, а секретарь, Е.К.Редин, прочел очерк о его ученой деятельности. Речь Егора Кузьмича, сказанная на торжественном заседании, вышла отдельной брошюрой, куда входило приложение включавшее сведения о 370 рефератах. Более 150 рефератов посвящались истории, культуре, этнографии Слобожанщины и Левобережной Украины [18]. Позже, изучая деятельность ХИФО, многие исследователи использовали именно эту работу [2, 19 и др.].

17 января 1905 г. Харьковский университет праздновал свой столетний юбилей. К указанной дате было запланировано выпустить юбилейное издание по истории университета, биографический словарь всех преподавателей, историю кафедр и учебно-вспомогательных учреждений. В архивных документах сохранились данные об активной деятельности в Комитете редакторов проф. Е.К.Редина. Ученого интересовали проблемы, связанные с историей возникновения отдельных кафедр университета, организацией научной работы Историко-филологического общества, деятельностью Музея изящных искусств и древностей, биографии некоторых преподавателей. Так, например, 12 декабря 1903 г. было заслушано сообщение о поступлении в Комитет очерков Историко-филологического Общества составленных проф. Е.К.Рединым.

Такая интенсивная и разносторонняя деятельность отразилась на здоровье Е.К.Редина неблагоприятным образом. В мае 1907 г. ученый-искусствовед тяжело заболел. Не смотря на болезнь, Е.К.Редин продолжал выполнять свои обязанности. Ученый сохранял свежесть мысли до смерти. За день до кончины он просил Н.Ф.Сумцова выполнить несколько поручений по изданию выходящей под его редакцией XVIII тома “Сборника”.

Профессор Харьковского императорского университета, доктор наук Е.К.Редин скончался 27 апреля 1908 г.

12 апреля 1909 г. состоялось публичное заседание ХИФО в память Е.К.Редина. Заседание открылось вступительной речью председателя Общества Н.Ф.Сумцова, указавшего на то, что память Е.К.Редина будет почтена, согласно постановлению ХИФО, во-первых, изданием XIX тома “Сборника”, во-вторых, устройством публичного заседания в его память, в-третьих, учреждением при университете премии проф. Е.К.Редина за лучшие студенческие сочинения по истории искусства и археологии [20].

В статье автор лишь в самых общих чертах обрисовал одну из сторон жизни секретаря ХИФО Е.К.Редина. Еще предстоит оценить по достоинству богатое научное наследие, педагогическую и общественную деятельность выдающегося российского и украинского ученого-искусствоведа, “человека золотого сердца”, профессора Харьковского университета Е.К.Редина.

Примечания

1. Фрадкин В. До питання про суспільно-політичні погляди членів Харківського історико-філологичного товариства // Збірник Харківського історико-філологичного товариства. – Харків, 1994. – Т.2. – С.3-14.
2. Фрадкин В.З. Харьковское Историко-филологическое Общество (1877-1919 гг.) // История и историки. Историограф. ежегодник. 1979. – М.: Изд. “Наука”, 1982. – С.223-248.
3. Отчет о деятельности ХИФО за 1892/93 гг. // СХИФО. – Харьков, 1893. -Т.5.
4. Отчет о деятельности ХИФО за 1893/94 гг. // СХИФО. – Харьков, 1894. – Т.6.
5. Отчет о деятельности ХИФО за 1894/95 гг. // СХИФО. – Харьков, 1896. – Т.8.
6. Отчет о деятельности ХИФО за 1898/99 гг. // СХИФО. – Харьков, 1900. – Т.12.
7. Редин Е.К. Ф.И.Буслаев. Обзор трудов его по истории и археологии искусства. – Харьков, 1898.
8. Редин Е.К. Профессор Никодим Павлович Кондаков. – СПб, 1896.
9. Скирда В.В. Професор Є.К.Рєдін як археолог // Четверті Сумцовські читання. Матеріали наукової конференції, присвяченої 135-річчю з дня народження Є.К.Рєдіна. – Харків, 1999. – С.13-15.
10. Отчет о деятельности ХИФО за 1896/97 гг. // СХИФО. – Харьков, 1897. – Т.10.

11. Сумцов Н. Человек золотого сердца. (Профессор Егор Кузьмич Редин). – Харьков,1909.
12. Редин Е.К. Профессор Николай Федорович Сумцов. К двадцатипятилетней годовщине его учено-педагогической деятельности. – Харьков, 1900.
13. Редин Е.К. Профессор Николай Федорович Сумцов: К 30-летней годовщине его учено-педагогической деятельности. – Харьков,1906.
14. Побожій С. З плеяди фундаторів. До 125-річчя від дня народження Є.К.Рєдіна // Образотворче мистецтво. – 1988. – №2. – С.30-31.
15. Отчет о деятельности ХИФО за 1900/901 гг. // СХИФО. – Харьков, 1905. – Т.14.
16. Пуцко В. Ф.І.Шміт і проблеми вивчення вітчизняної культурної спадщини // Образотворче мистецтво. – 1988. – №1. – С.20-21.
17. Никодим (Руснак) Харьковская епархия – вечнозеленая ветвь Украинской Православной Церкви. Доклад доктора богословия высокопреосвященнейшего митрополита Харьковского и Богодуховского Никодима (Руснака), посвященный 200-летию Харьковской епархии // Вторые слобожанские чтения. 1-3 октября 1999 г.
18. Редин Е.К. Ученая деятельность историко-филологического общества при императорском Харьковском университете за первые двадцать пять лет его существования. (1877-1902). – Харьков, 1904.
19. Овчинников Р.В. Харьковское Историко-филологическое Общество // Советская историческая энциклопедия. – М.: “Сов. Энциклопедия”, 1974. – Т.15. – Столб.542.
20. Сборник Харьковского историко-филологического общества. Т.19: Изд. в память проф. Е.К.Редина. – Харьков, 1913.

III

ПОЛІТИЧНА ІСТОРІЯ XX СТ. В СВІТЛІ РЕГІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Якунин І.К. (г. Днепропетровск)

И. СТАЛИН: ЖИЗНЬ ПОСЛЕ СМЕРТИ (ИЛИ О НОВЫХ ПОПЫТКАХ ВОЗРОДИТЬ КУЛЬТ "ВОЖДЯ НАРОДОВ")

Поток литературы о жизни красного диктатора в последние 10 лет в РФ и в Украине говорит о том, что интерес к нему не уменьшился сравнительно с тем, что было в годы горбачевской гласности. Особенно он возрос в последние 4-5 лет и приобрел некоторые новые черты. Сегодня можно констатировать, что новая волна сталинианы является свершившимся фактом. Прежде, чем ответить на вопрос: чем это вызвано?, обратим внимание на историю этого явления. Во второй половине 70-х годов, в расцвете брежневского "застоя" (кстати, несмотря на то, что жизненный уровень населения тогда был самым высоким за все годы советской власти), на стеклах многих автомобилей вдруг появились портреты Сталина. Это было отмечено в России, Украине, Белоруссии, Грузии и др. республиках. Экспресс-анализ этого явления (тогда закрытый) показал, что оно было вызвано не столько любовью к "вождю всех народов", сколько ностальгией по жесткому государственному порядку. Сталин и его тоталитарный режим в сознании довольно широких слоев населения был символом именно такого порядка. Брежневская вседозволенность и политика "бережного отношения к кадрам" всем надоели, так как она обернулась разгулом чиновничье-бюрократического произвола, безответственностью, правовым нигилизмом. Сегодня мы наблюдаем нечто похожее. При вполне оправданных авторитарных методах руководства в верхних эшелонах власти, в вертикалях исполнительной и представительной власти в регионах сохраняются элементы местечкового анархизма, произвола чиновников и все еще опасной активности криминалитета, рвущегося во все властные структуры и в сферу передела собственности. Последние трагические события на львовском аэродроме в Скнилове, на шахтах Донбасса и Павлограда лишь обострили внимание к проблеме, которая выражается в безответственности, низком профессионализме, доходящем до воинственного дилетантизма и невежества, правовом нигилизме. Именно отсюда проистекает тяга к диктатуре и порядку как у некоторых левых, так и у некоторых правых политических сил. Только у одних символом такого порядка выступает Сталин, а у других Пиночет.

Возникает вопрос: а можно ли в наших странах (Украине и РФ) навести цивилизованный порядок без диктатуры, с помощью демократии и воспитания? Таким путем у нас положительных результатов не достигали. Но и диктатура оборачивалась усилением застоя, деградацией общества, умиранием механизмов самоуправления. Развитой Запад нашел форму соединения правового государства с демократией. Диктатура там отвергнута как дорогостоящий и неэффективный путь развития, чреватый стагнацией всех общественных отношений. Однако пусть наши политики серьезно подумают над создавшимся положением и найдут достойный для Украины путь на основе творческого усвоения своего и мирового опыта истории.

В данной статье мы обратим внимание на новейшую литературу о Сталине. В ней просматриваются тенденции:

1) преимущественно обличительно-разоблачительная, которая зачастую механически отождествляет сталинизм с германским фашизмом (национал-социализмом), а Сталина с Гитлером;[1]
2) объективно-познавательная, на основе нового, более объективного переосмысления истории советского общества;[2]
3) апологетическая, которая ставит вопрос о полной реабилитации Сталина и сталинизма.[3]

Между этими тремя тенденциями нет жесткой границы. В литературе преимущественно объективного характера, имеются аспекты односторонне обличительные и даже апологетические. В литературе преимущественно обличительно-разоблачительной содержатся попытки взвешенно объективного характера, а в апологетически-реабилитационной литературе имеются отдельные аспекты первой и второй тенденций, хотя они и носят периферический характер.

Остановимся на апологетической литературе. Эта тенденция поддерживается и стимулируется в РФ и в Украине политическими партиями сталинско-большевистского направления (РКРП, Единство, ПК(б)У, а в последнее время КПРФ и КПУ).

21 июля 2001г. на так называемом чрезвычайном XXXII съезде СКП-КПСС (созванном отстраненным в свое время руководством этого союза во главе с О.Шениным, а потому нелигитимным) с докладом выступил Р.Косолапов с характерным названием: "О решениях XX и XXII съездов КПСС по вопросу "О культе личности и его последствиях". В докладе он предложил вынести такое решение:

"1.Постановление XX съезда по докладу Н.С.Хрущева "О культе личности и его последствиях" (25.02.56) и XXII съезда – О Мавзолее В.И.Ленина (30.10.61), принятые в нарушение уставных норм КПСС и поведшие к субъективистской антикоммунистической дискредитации партии и ее марксистских руководителей, к многолетней клевете на научно-пролетарскую идеологию и советский социалистический строй

с очевидно контрреволюционными результатами, – отменить"[4].

Автор доклада отметил, что уже есть постановление единой коммунистической партии Грузии о партийной реабилитации Сталина (Гласность.2001.№3.С.2). Эту идею поддерживают ленинградка Нина Андреева, москвичи Кира Корнеенкова, Татьяна Хабарова, Алексей Голинков, днепропетровец Эдуард Ояперов, одессит Гурам Цушбая.

По его мнению: "Сталин и сегодня наше оружие, и его не допустимо доверять дуракам, невеждам и подлецам. Со Сталиным и надо обращаться, как с оружием, эффективным и опасным, обоюдоострым, требующим знаний, честности и умения"[5].

27 октября 2001г. в Москве состоялся уже законный и легитимный очередной XXXII съезд СКП-КПСС (нечто в виде мини-Интернационала в рамках СНГ). На этом съезде выступил с докладом лидер КПРФ и глава СКП-КПСС Г.Зюганов. В конце доклада он заявил: "В последнее время в республиканских организациях и обществе в целом поднимается вопрос о пересмотре и отмене решения XX съезда КПСС "о культе личности и его последствиях", а также принятого на его основе 30 июня 1956 года постановления ЦК КПСС "О преодолении культа личности и его последствий". Первыми в СКП-КПСС с такой инициативой выступили коммунисты Грузии на своем съезде. Эту инициативу поддержали съезды компартий Казахстана и Таджикистана. Вместе с тем отдельные отряды коммунистического движения заявляют о преждевременности рассмотрения этого вопроса, неправомочности нашего Союза пересматривать решения КПСС.

Думается, тут не совсем правы как инициаторы рассмотрения этого вопроса, так и его противники. Сам И.В.Сталин в реабилитации не нуждается. Замечу, что и в постановлении ЦК КПСС раскрывается его выдающаяся роль в строительстве и защите социализма в нашей стране, перед чем меркнут допущенные им ошибки в руководстве нашей Родиной.

Суть же решения съезда и постановления ЦК в том, что в нем осуждается культ личности как таковой, независимо от того, с каким человеком он связан.

Вместе с тем необходимо вернуть лучшее из наследия Сталина в наш сегодняшний идейный и организационно-политический оборот, изучать опыт его эпохи с позиций задач текущего дня"[6].

Здесь мы видим, по меньшей мере три аспекта. Во-первых, констатация факта распространения в среде компартий СНГ (а значит и широких масс населения) настроений в сторону возвышения и новой волны идеализации Сталина и сталинизма. Во-вторых, Зюганов в оценке роли и места Сталина фактически возвращается к положениям не XX съезда, а периода 1953-1955гг., когда преобладало мнение о величии вождя и не говорилось о его преступлениях. В-третьих, предлагается возврат ко "всему лучшему, что было в работах Сталина и в опыте сталинизма, т.е. вернуться к идеалам и механизмам диктатуры. В связи с этим возникают два вопроса: 1) это интеллектуальная деградация или 2) какая-то еще непознанная нами закономерность бега нашей православно-славянской и евразийской цивилизации по историческому кругу из-за неспособности учиться на опыте мировой истории и своей собственной? Примечательно то, что идею о возвышении роли Сталина в истории социализма и России разделяют теперь и некоторые его противники. Так, антикоммунист, доктор философии, профессор А.Ципко, еще в 1988-1989гг. в статье "Истоки сталинизма" (Наука и жизнь.1988 - №11, №12; 1989 - №1, №2) писал: "Разве не является абсурдом нынешняя так называемая "взрослая философия", которая со страниц иных толстых журналов учит, что Сталин, тот самый Сталин, который уничтожил все лучшее, что было в русском крестьянстве, уничтожил русский народный быт с его традициями и святынями, был, оказывается, скрытым славянофилом, идеологом русской православной деревни?"[7]. Сегодня тот же А.Ципко, который теперь называет себя почему-то политологом, утверждает: "Сталин был мудрым государственным политиком, прекрасно знающим русскую душу, хотя, безусловно, общей образованности ему и недоставало... Никто не возьмется утверждать, что в Сталине от русского государственника, а что – от коммунистического ортодокса, но глупо оспаривать, что в решающие минуты вождь принимал гениальные решения". (Комсомольская правда в Украине, 3 апреля 2002). Такая же обратная эволюция проявилась и у разоблачителя Сталина и сталинизма Р.Медведева. В 1989 году в статье "О Сталине и сталинизме" (Знамя. 1989.№1, 2, 3) он показал, что Сталин во всех аспектах внутренней политики и внутрипартийной жизни отходил от Ленина. "Правильному" Ленину он противопоставлял "неправильного" Сталина. Отметив факт того, что Ленин осудил сталинский план "автономизации" в процессе образование единого союзного государства в 1922 году, сводившегося ко вступлению национальных советских республик в состав РСФСР на правах автономии, автор не допускал и мысли, что ленинский план федеративного устройства единого союзного государства в чем-то хуже сталинского проекта[8]. А сегодня этот же Р.Медведев (в соавторстве с Ж.Медведевым) утверждает обратное: "Сейчас, анализируя события предвоенного периода 1923-1941 годов, можно ясно представить, что если бы "Союз республик" был создан по ленинскому проекту (с сокращенным названием ССРЕА), то быстрая индустриализация страны, требовавшая жесткой централизации управления экономикой, была бы невозможной. Ленин возражал даже против централизованного управления из Москвы транспортной системой. С другой стороны, если бы вместо СССР с формальным правом республик на отделение и с различием между "автономными"

и "союзными" республиками была создана лишь расширенная Советская Федерация, как это предусматривалось проектом Сталина, то это, безусловно, повело бы к более быстрой экономической, политической и этнической интеграции страны. Вместе с ускоренной русификацией происходило бы и реальное формирование "советского народа" по типу американского, не имеющего этнической основы"[9].

Здесь бросается в глаза явный отход от историзма при сравнении с этническими процессами в США. Там этносы не имели своей территории и культуры. В России и в СССР народы имели свою территорию и тысячелетнюю историю, самобытную культуру и реальный опыт своей государственности, хотя он и носил эпизодический характер. Сравнение у Медведевых методологически несостоятельно, т.к. сравниваются несравнимые явления. Этнические процессы в США и России-СССР имеют совершенно различную природу. Это во-первых. А во-вторых, историку непозволительно рассуждать по принципу "если бы, да кабы". История не знает сослагательного наклонения. И нет никаких оснований утверждать, что Ленин не понимал (и никогда не понял бы!) значение интеграции. Только в отличие от Сталина, Ленин понимал историческое значение права наций на самоопределение и образование самостоятельного государства, хотя и подчинял его идее социализма. Будучи великим диалектиком в политике, скорее можно было бы предположить, что он вслед за нэпом сумел бы найти формулу соединения интеграции советских республик с последовательным осуществлением права наций на самоопределение. Но все это область предположений и не больше. А делать категоричные выводы на их основе ненаучно и бесперспективно.

А теперь посмотрим на апологетическую литературу. В Украине в Мариуполе издана книга профессора философии В.Седых "Повернул истории бег" (Мариуполь, 2000. 622с.) Этот объемный фолиант автор преподносит как новое и справедливое слово в науке. "В этой книге, - утверждает автор, - я ничего не выдумывал и пытался справедливо распределить свет и тени на его портрете. Но трудно оставаться равнодушным, чтобы не восхититься этой титанической личностью, повернувшей истории бег. Сталинский период был вершиной русской истории и этого могут не понимать только кретины. Новым может быть невостребованная правда о Сталине. Я ставил себе задачу соединить в общую картину известные и неизвестные факты"[10]. Но выполнил ли автор эту заявку? Во-первых, в книге отсутствуют ссылки на источники. Есть обильное цитирование литературы уже давно известной без указания страниц. Во-вторых, литература подобрана крайне тенденциозно. В основном она апологетическая. Автор явно игнорирует литературу научно-объективного характера и опубликованные документы о преступлениях лично Сталина и его соратников. Так, на вопрос: был ли голод в 1932/33 годах? – автор голословно утверждает, что его вызвали не преступные указания Сталина, а правотроцкисты во главе с Бухариным, Томским, Пятаковым, Конаром и др. при попустительстве Кагановича[11]. Автор либо не знает опубликованные документы и свидетельства очевидцев (как, например, в изданиях: "Голод 33. Народна книга-меморіал. К., 1991, 584с.; Колективізація і голод на Україні. Зб. док. І матеріалів. 2-е вид. – К., 1993. 734с.), либо преднамеренно их замалчивает. Но тогда это либо невежество, либо шарлатанство. О политических процессах (1937-1938 гг. автор судит буквально по сталинскому "Краткому курсу" и по обвинительным приговорам и стенограммам процессов, изданным и отредактированным в книге сталинского прокурора А.Я. Вышинского "Судебные речи" (М., 1955) и в постановлениях ЦК ВКП(б) тех лет. Никаких признаков критического отношения к источникам сталинской эпохи автор не представил. Пафос его критики (огульной!) направлен на критиков Сталина. В целом книга В.Седых носит характер ненаучной публицистики.

Большой массив литературы данного направления издан в Российской Федерации. Отсчет можно вести с издания дополнительных трех томов сочинения Сталина – 14, 15, 16-го. В томе 14-ом (март 1934-1940) опубликовано "Предисловие", написанное профессором философии Ричардом Косолаповым, тем самым, кого считали одним из основателей теории "развитого социализма" и кто еще в 1995 году опубликовал апологию Сталина "Слово товарищу Сталину" (М., 1995), но тогда эта книга не вызвала волну литературы, поднятую сегодня.

Помимо вполне оправданной цели издать недоступные и неизвестные работы и документы Сталина, чтобы лучше знать Сталина на основе его работ, составитель 3-х томника недвусмысленно заявил, что другой его задачей является то, "чтобы показать, как можно уметь управлять Россией... потому, что в нашей стране с середины 50-х годов умели лишь удерживать власть, но не пользоваться ею в целях прогресса социализма"[12]. Автор забывает сказать, что это умение управлять Россией у Сталина базировалось на массовом терроре и полном беззаконии.

В томе 16-ом "Приложений" помещены статьи Р.Конюшей (Из воспоминаний об издании сочинений И.В. Сталина и его краткой биографии), Б.Соловьева и В.Суходаеева (Секретный доклад Н.С. Хрущева) и Р.Косолапова ("Оттепель" дала распутицу. XX съезд КПСС: взгляд через сорок лет"), в которых содержится прямая апологетика и защита Сталина. В статье Р.Конюшей говорится: "Задача возвращения народам Сталина – важнейшая для всего мирового коммунистического, рабочего, национально-освободительного движения ... Необходима борьба с сокрытием трудов И.В. Сталина, за их издание и переиздание, взятие на идейное и политическое вооружение, популяризация всеми средствами"[13]. Б.Соловьев и В.Суходеев пытались опровергнуть

факты доклада Н.Хрущева на XX съезде КПСС о злодеяниях Сталина. Р.Косолапов в который раз утверждает о клевете на Сталина на XX и XXII съездах КПСС и при Горбачеве.

В книге А.Колпакиди и Е.Прудниковой "Двойной заговор. Сталин и Гитлер: несостоявшиеся путчи" (М., 2000) утверждается: "Изучая факты нашей истории 20-30-х годов, но только факты, никаких мнений и теорий! – авторы этой книги пришли к выводу, что репрессии 1936-1939 годов объяснялись лишь тем, что в стране существовало мощное оппозиционное подполье и готовился военный заговор с целью свергнуть Сталина и установить военную диктатуру"[14]. Такое утверждение авторов основано не на каких-то новых документах, а на абсолютном доверии к выводам Сталина и его юстиции и полном игнорировании реабилитирующих инстанций.

В книге Б.Соловьева и В.Суходеева "Полководец Сталин" (М., 2001) авторы справедливо отмечают факт попыток развенчания Великой Победы в Великой Отечественной войне СССР 1941-1945 гг. отдельными публикациями и источниками (достаточно указать на так называемые исследования Солженицына, Мерцалова, Суворова-Резуна). Однако стремление к истине они свели к возвеличению роли Сталина, его ошибки и преступления против Красной Армии они перекладывают на других – на Троцкого и тех генералов и маршалов, которые выдвинулись с его помощью в годы гражданской войны. Всех их они относят к "пятой колонне", от которой Сталин "очищал" Красную Армию перед войной. По их мнению, "Сталин не выдумывал своих врагов ... Необходимо было спешить очистить страну от "пятой колонны"[15].

В духе сталинского "Краткого курса" они утверждают, что "В конечном итоге и троцкисты, и бухаринцы выродились в злейших врагов Советского Союза, подвизавшихся на службе иностранных разведок"[16]. Отвергая масштабы массового сталинского террора в 30-е годы, они делают вывод: "Есть все основания утверждать, что репрессии, проводившиеся в СССР в 30-х годах, не были продуктом произвола. Они были фактором социальных отношений и инструментом укрепления мощи и обороноспособности молодого советского государства"[17].

Переходя к анализу "полководческой" деятельности Сталина в самой войне, авторов не смущает тот факт, что лично Сталин в ней не выиграл ни одного сражения. Не разработал и не осуществил ни одной военной операции. Они игнорируют давно доказанные факты, когда личное вмешательство Сталина в боевые операции приводили к трагическим последствиям (при обороне Киева, под Харьковом, в Керчи и др.). Основным аргументом того, что Сталин – полководец, является объем его должностей и полномочий в годы войны: Генеральный секретарь ЦК ВКП(б) (в годы войны не было проведено ни одного съезда, ни одной партконференции, ни одного пленума ЦК, хотя партия действовала с огромным напряжением и была действительно сражающейся), Председатель Совета Министров СССР (где по сути руководили его заместители), Народный комиссар обороны и Председатель Государственного Комитета Обороны. Кроме того он был во главе Ставки Верховного Главнокомандования. Безусловно, объем полномочий огромный и везде он не был сторонним наблюдателем, вникал во все дела войны. Но все эти функции в совокупности не заменяют одной – авторство разработки и проведения крупных военных операций. В истории были случаи, когда, например, царь Николай II, будучи правителем страны, в 1-ой мировой войне стал главнокомандующим русской армии. Но никто его не называл полководцем, полководцами были другие. Гитлер в Германии тоже возглавлял вооруженные силы и страну, тоже имел огромные полномочия и во все вмешивался, но никто его полководцем не называл, хотя полководцев у него было много. Авторы вынуждены цитировать мысль А.Василевского о том, что заключает в себе понятие "полководец". Однако они преднамеренно урезали мысль бывшего начальника Генштаба. Приведем ее в полном виде: "Прежде всего несколько слов о самом понятии "полководец". Полагаю, что точка зрения нашей исторической литературы, согласно которой понятие "полководец" связывается с военачальниками оперативно-стратегического уровня, правильна. Верно и то, что к категории полководцев следует относить и тех военачальников, которые наиболее ярко проявили на полях сражений свое военное искусство и талант, мужество и волю к победе.

Существует точка зрения, что полководец – это не должность и не чин. Я не сторонник столь категорического обособления этих понятий, хотя несомненно и то, что военачальник удостаивается звания полководца не по служебному приказу или какому-то постановлению. Звание полководца имеет специфику, но неоправданно отделять его от должности военачальника. Если военачальник не командует крупными оперативными формированиями, он не может рассчитывать на признание как советский полководец. Звание полководца – это своего рода общенациональное признание военных заслуг военачальника, его умения руководить войсками в битвах и сражениях, его выдающихся побед на войне. Тот, кто не исполнял командную должность крупного масштаба, тот не имеет никаких перспектив на честь называться полководцем"[18]. Исходя из этого, И.Сталин ни в какой-либо мере не может называться полководцем. Надо учесть, что это мнение о сущности полководца высказал авторитетнейший военачальник, который сам был настоящим полководцем. Авторы книги о Сталине фактически опровергают мнение А.Василевского. Можно добавить, что и выдающийся полководец Великой Отечественной войны Г.Жуков нигде и никогда не называл Сталина полководцем. Все это угар идолопоклонников, до сих пор стоящих на коленях перед диктатором. Разогнуть спину им уже не суждено.

В серии "Досье без ретуши", претендующей на абсолютную объективность, вышли книги об Ю.Андропове и И.Сталине. В книге Сергея Семанова "Андропов. 7 тайн генсека с Лубянки" (М., 2001) репрессии Сталина 30-х годов оправдываются с позиций откровенной юдофобии. Автор поясняет: "Устранение верхушки правящего слоя страны, знаменитой "старой гвардии" большевиков, приходится оценивать по особому счету: все эти троцкие-бронштейны, зиновьевы-аппельбаумы, каменевы-розенфельды, ягоды-иегуды и прочие (имя им легион) заслужили то, что получили.

На протяжении двадцати предыдущих лет, когда правили в огромной стране и делали в ней, что заблагорассудится, они не думали о русском народе. Нисколько не жалели тех, кем правили и с кем расправлялись. Двадцать лет подряд они сами или руками своих подчиненных уничтожали сотни тысяч и миллионы людей и ни разу, хотя бы на словах, не усомнились, что имеют право так поступать. Они наслаждались властью и благами, им предоставленными. Так что же, жалеть их, когда вдруг они стали пожинать посеянное? Ведь троцкие-бронштейны, зиновьевы-аппельбаумы, каменевы-розенфельды, ягоды-иегуды и т.д. и т.п. всегда были врагами русского народа!"[19]

Логика автора весьма простая, а мораль ужасная. Это типичная позиция озлобленного белогвардейца. Ему не нужны для доказательств документы, факты, правовая сторона дела. Он не видит разницы между законами гражданской войны и мирного времени. Но это в отношении евреев. И.Сталина автор выводит за рамки этой логики, как будто И.Сталин в Царицыне в годы гражданской войны не уничтожал русских офицеров, не топил их в баржах. А разве не Сталин поставил во главе НКВД и награждал орденами Г.Ягоду, который в системе лагерей использовал рабский труд сотен тысяч заключенных? В этой же серии привлекает внимание двухтомник Ю.В. Емельянова: "Сталин. Путь к власти" и "Сталин На вершине власти" (М., 2002). Автор заявил о том, что он в отличие он Д.Волкогонова, Э.Радзинского, Резуна-Суворова и др. будет предельно объективен. И действительно, в обличительной "сталиниане" много преувеличений и вымыслов, недостает признания значительного вклада И.Сталина в дело индустриализации страны, создания военно-промышленного комплекса и в дело обороны в годы Великой Отечественной войны особенно на заключительном ее этапе. Однако масштабы преступлений И.Сталина и сталинской тоталитарной системы от этого не уменьшаются.

Сразу надо сказать, что автор не решил поставленной задачи. Допуская критику И.Сталина в каких-то частностях, он фактически задался целью, во что бы то ни стало его возвеличить и оградить от тех преступлений, в которых он лично принимал участие. Первый том свидетельствует о том, что И.Сталин якобы был чуть ли не наравне с В.Лениным руководителем партии большевиков до 1917 года, в Октябрьской революции 1917 года и особенно в Гражданской войне. В сюжете последней возрождается миф К. Ворошилова, запущенный к 50-летию И.Сталина в 1929 году в его статье "Сталин и Красная армия", в которой И.Сталин изображается "великим полководцем", которого партия посылала на самые опасные фронты, а он обеспечивал победы. Даже явный саботаж И.Сталина во время похода войск под руководством М.Тухачевского на Варшаву изображается как проявление провидческого стратегического мышления. В заключительной главе первой книги "Почему победил Сталин?" Ю.Емельянов высказал ряд противоречивых суждений. В начале он утверждал, что для И.Сталина "было важно добиваться не низвержения своих противников с политического Олимпа, а их отречения от политических взглядов..."[20]. Этим самым он входил в противоречие с известными фактами (исключение Л.Троцкого и троцкистов, а затем Н.Бухарина и всех правых из партии и позже их физическое истребление) и одновременно признавал войну И.Сталина с политическим инакомыслием. А чуть позже утверждает совершенно иное: "Вопреки расхожим представлениям, Сталин не только не подавлял инакомыслие в процессе обсуждения различных вопросов, но активно его поощрял"[21].

Автор либо не читал, либо преднамеренно игнорирует известное постановление ЦК ВКП(б) от 14 ноября 1938г. "О постановке партийной пропаганды в связи с выпуском "Краткого курса истории ВКП(б)", в котором прямо осуждается разномыслие и провозглашается обязательное одномыслие. Процитируем этот документ: "Необходимо было дать партии единое руководство по истории партии, руководство, представляющее официальное, проверенное ЦК ВКП(б) толкование основных вопросов истории ВКП(б) и марксизма-ленинизма, не допускающее никаких произвольных толкований. Изданием "Курса истории ВКП(б)", одобренного ЦК ВКП(б), кладется конец произволу и неразберихе в изложении истории партии, обилию различных точек зрения и "произвольных толкований важнейших вопросов партийной теории и истории партии, которые имели место в ряде ранее изданных учебников по истории партии"[22].

Главное, по мнению автора, состояло в том, что "В отличие от Троцкого и других оппозиционеров, Сталин видел в рабочем классе страны огромный созидательный потенциал"[23].

Во второй книге автор полностью оправдывает линию И.Сталина на сворачивание НЭПа и на развитие бесчеловечной коллективизации. Затрагивая вопрос о голоде 1932-33гг., что сегодня уже невозможно скрыть или замолчать, он перекладывает вину на тех, кто плохо информировал И.Сталина о беде. "Не исключено, – утверждает Ю.Емельянов, – что если бы в стране было больше людей, подобных Шолохову, которые бы смело обращались к генеральному секретарю и приводили в защиту голодающих и

преследуемых крестьян убедительные факты, то Сталин бы откликался на них. Так же ясно, что в период массового голода среди местного руководства и городской интеллигенции не нашлось много людей, которые подобно Шолохову рассказали бы Сталину о чудовищных методах хлебозаготовок и их последствиях"[24]. По меньшей мере странная логика. Может и Гитлер не отправлял бы людей в газовые камеры, если бы ему объяснили вовремя, что это нехорошо?

Не менее странно автор объясняет культ личности Сталина. Отметив реальные факты неумеренного восхваления "вождя народов", он обратился к историческим параллелям. По его мнению, вопреки утверждению Н.Хрущева о враждебном отношении марксизма к восхвалению руководителей, "на самом деле еще до революции в РСДРП, как и во всех социал-демократических партиях, возникла тенденция восхваления Карла Маркса, Фридриха Энгельса, а также других видных руководителей марксистских партий... После Октябрьской революции объектами восхваления стали, помимо Маркса и Энгельса, Ленин, Троцкий и другие лидеры партии. И ни Ленин, ни другие деятели не возражали против этого"[25]. В этом утверждении соединено два прямо противоположных начала: одно реальное, а другое – откровенная фальсификация истории. Действительно, в международном социал-демократическом движении была тенденция к возвеличиванию руководителей ("вождей"). Однако грубой ложью является утверждение, что К.Маркс, Ф.Энгельс и В.Ленин не возражали против этого. Следует напомнить позицию К.Маркса по отношению к этой тенденции. В письме к Вильгельму Блосу от 10 ноября 1877 К.Маркс писал: "Мы оба не дадим и ломаного гроша за популярность. Вот, например, доказательство: из отвращения ко всякому культу личности я во время существования Интернационала никогда не допускал до огласки многочисленные обращения, в которых признавались мои заслуги и которыми мне надоедали из разных стран, – я даже никогда не отвечал на них, разве только изредка за них отчитывал. Первое вступление Энгельса и мое в тайное общество коммунистов произошло под тем же непременным условием, что из устава будет выброшено все, что содействует суеверному преклонению перед авторитетами (Лассаль впоследствии поступил как раз наоборот)"[26]. После смерти К.Маркса Ф.Энгельс в письме А.Бебелю (1-2 мая 1891 года) писал: "В течение тринадцати лет господства закона против социалистов не было, разумеется, никакой возможности внутри партии выступить против культа Лассаля. Но этому нужно положить конец, и я взялся за это дело. Я не допущу больше, чтобы за счет Маркса поддерживали и снова возрождали ложную славу Лассаля"[27]. Известно также отношение В.Ленина против возвеличения его личности. Против юбилейных речей в честь его 50-летия, против идеи создания музея в его честь. Даже зарубежные биографы В.Ленина исследовавшие тенденцию к созданию его культа, отмечали: "Ленин не нуждался в лести: он требовал дисциплины и усердной работы. По его убеждению, официальное низкопоклонство являлось разновидностью взятки, легким способом разрешения проблем – традицией, имевшей в недрах российской бюрократии долгую и бесславную историю: несколько восторженных слов по адресу начальника – и он станет смотреть сквозь пальцы на то, что вы изо дня в день бросаете работу на час раньше. Для Ленина подобный вздор был решительно неприемлем. Кроме того, Ленин, вероятно, опасался, что восхваления его личности могут послужить примером для повседневного курения фимиама другим партийным вождям"[28].

Ю.Емельянов справедливо признает и осуждает массовые репрессии 1937-38 годов против невинных советских граждан по преднамеренно сфальсифицированным обвинениям на основе выбитых под пытками признаний обвиняемых. Однако при этом демонстрирует удивительно странную логику, когда дело касается ответственности за это И.Сталина. Так, он утверждает: "Теперь чрезвычайно трудно установить подлинный характер междоусобной борьбы, которая развернулась в партийных верхах в 1937-1938 годы, степень вовлеченности тех или иных лиц в различные заговоры и сговоры, а также степень их невиновности и надуманности наговоров на них"[29]. Автор ставит на одну доску "заговоры", которых не было в действительности, и сговоры, которые имели место между И.Сталиным и его соратниками по большому террору (Молотовым, Кагановичем, Ворошиловым, Ежовым, Маленковым и др.). Оказывается, бедный доверчивый И.Сталин верил сфабрикованным обвинениям: "До поры до времени Сталин полностью доверял Ежову и представляемым им материалам. Нет сомнения в том, что Сталин и близкие к нему люди считали реальным антиправительственным заговором, а принятые против него меры правомерными"[30].

Более того, репрессии И.Сталина и его полицейско-карательного аппарата, по предположению автора, не самое страшное, могло быть хуже: "В то же время нет никаких оснований считать, что победа противников Сталина, вне зависимости от того, кто бы их возглавлял – троцкисты, Ягода, Тухачевский или иные люди, была бы менее кровавой, чем репрессии 1937-38 годов. Не исключено, что жертв было бы даже больше"[31].

Автор при этом ссылается на книгу В.Кожинова "Россия. Век XX. 1901-1939" (М., 1999), в которой говорится о том, что репрессированные деятели партии, которые были активными участниками революции и гражданской войны, стали не нужными и вредными, не годились для будущей войны. Если для Ю.Емельянова историк-любитель В.Кожинов больший авторитет, чем настоящие полководцы Великой Отечественной войны, хорошо знавшие репрессированных

военных, ибо вместе с ними побеждали генеральский цвет старой русской армии и всего белого движения и никогда не говорили о них, как о ненужных и вредных, более того, отмечали их блестящий полководческий талант, то такая тенденциозность обнажает цель – во чтобы то ни стало обелить И.Сталина. Автор, цитируя И.Сталина, который утверждал, что репрессии 1937-38 годов против "врагов народа" лишь укрепили советский строй, соглашается с ним. По его мнению, "Сталин имел основание полагать, что потрясения 1937-1938 годов не нарушили стабильности строя и не остановили наступательного развития Советской страны"[32]. Автор не понимает, что такие средства и издержки при строительстве социализма меняют в корне само содержание общественного строя, узаконивая террор и насилия, делая его обыденным явлением. Этим самым оправдывается то, что главное право советского человека – право на жизнь он потерял навсегда ради социализма. Но тогда возникает вопрос: зачем и кому нужен такой социализм?

Не удивительно, что автор, говоря о сталинском учебнике по истории партии "История ВКП(б). Краткий курс" не нашел в нем места для критики. И это после того, как ученые России и Украины раскрыли антинаучную и антигуманную сущность этой энциклопедии сталинизма.

В таком же духе написаны и остальные главы книги. В заключении, для большой убедительности, автор обильно процитировал тех политических и государственных деятелей СССР и зарубежных стран, кто отзывался положительно о И.Сталине. Особенно часто защитники И.Сталина цитируют У.Черчилля, который высоко оценивал его роль в годы Великой Отечественной войны. Однако новым апологетам "великого вождя" стоило бы учесть реакцию И.Сталина на хвалебные речи британского премьера в свой адрес. Как свидетельствуют новейшие объективные исследователи, после перенесенного инсульта осенью 1945 года, по решению В.Молотова и с согласия Г.Маленкова, Л.Берия и А.Микояна, советская печать в начале ноября 1945 года опубликовала выдержки из речи У.Черчилля, в которой он весьма высоко оценивал роль СССР и лично И.Сталина в разгроме общего врага. Но И.Сталин в ответ на это в телеграмме указанной "четверке" заявил буквально следующее: "Считаю ошибкой опубликование речи Черчилля с восхвалением России и Сталина. Восхваление это нужно Черчиллю, чтобы успокоить свою нечистую совесть и замаскировать свое враждебное отношение к СССР... Опубликованием таких речей мы помогаем этим господам. У нас имеется теперь немало ответственных работников, которые приходят в телячий восторг от похвал со стороны Черчиллей, Трумэнов, Бирнсов, и, наоборот, впадают в уныние от неблагоприятных отзывов со стороны этих господ. Такие настроения я считаю опасными, так как они развивают у нас угодничество перед иностранными фигурами. С угодничеством перед иностранцами нужно вести жестокую борьбу... Советские лидеры не нуждаются в похвалах со стороны иностранных лидеров. Что касается меня лично, то такие похвалы только коробят меня"[33].

Заслуживает внимания книга Рудольфа Баландина и Сергея Миронова "Клубок" вокруг Сталина. Заговоры и борьба за власть в 1930-е годы (М.2002). Эти авторы также оправдывают репрессии И.Сталина, особенно против военной элиты, выросшей в годы гражданской войны. Они уничижительно отзываются в первую очередь о Н.Тухачевском, т.к. он, мол, прославился только террором против мирного населения.

Проявляя агрессивное и высокомерное невежество (авторы, по-видимому, не имеют никакого понятия о военно-исторической науке и подлинной истории гражданской войны), они готовы втоптать в грязь обывательских слухов и домыслов любого, кто осуждает и обвиняет И.Сталина в преступлениях. Но это не ново. "Новое" у авторов в оценке культа личности И.Сталина. Оказывается, есть хороший культ личности, а есть и плохой. Культ И.Сталина был хороший т.к. была личность. А плохой культ был у Н.Хрущева, Л.Брежнева, М.Горбачева, Б.Ельцина[34].

Справедливо возмущаясь теми историками, которые не замечают огромного созидательного потенциала советского общества, они в то же время пытаются оправдать сталинские массовые репрессии тем, что внутри страны были очень значительные антисоветские настроения. По их мнению, "Число подобных внутренних врагов режима исчислялось миллионами"[35]. Никакого анализа, никаких подсчетов, никаких документов не приводят. Они не задаются вопросом: почему уничтоженная почти полностью ленинская гвардия партии оказалась врагом народа? Что, В.Ленин делал Октябрьскую революцию в России вместе с врагами народа и иностранными шпионами? Что, в гражданской войне победу над белыми армиями и иностранными интервентами осуществляли немецкие, английские, польские и японские шпионы?

У защитников И.Сталина и сталинского террора уже стало штампом утверждение, что противники И.Сталина были еще более жестоки[36]. Они напрочь отвергают мнения специалистов историков и психологов, что причины репрессий в СССР в 30-е годы в значительной мере осуществлялись из-за особенностей личности И.Сталина, т.е. его маниакальной подозрительности и крайней жестокости. Опровержение это также голословное, без анализа аргументов и фактов другой стороны. Авторы книги знают, что почти все политические процессы сталинского режима были сфальсифицированы ОГПУ, НКВД и партийной верхушкой по личным указаниям и при личном руководстве И.Сталина. Не имея возможности эти факты опровергнуть, они прибегли к общим рассуждениям. По их мнению, "Надо прямо сказать, что вопрос этот не так прост, как может показаться с первого взгляда. Убедительно опровергнуть такую версию не менее

трудно, чем доказать"[37]. А с другой стороны, утверждают они, подавление инакомыслия политическими репрессиями – дело обычное в мировой практике. И тут же пускают в ход свое "доказательство": "Разве во время войны какое-нибудь государство позволяет своим гражданам высказывается в пользу противника?

Надо иметь в виду, что СССР с момента своего создания жил в условиях военного положения. Объективно!"[38]

И такая примитивщина выдается за научный подход к проблеме.

Вершиной апологетики И.Сталина и сталинизма все же является книга Ю. Мухина "Убийство Сталина и Берия" (М.,2002). Уже само название является вызовом всей исторической науке в России и в Украине. В "Прологе" книги он смело вызывает "огонь на себя". Он утверждает: "В свое время В.В. Маяковский предложил молодежи делать жизнь "с товарища Дзержинского". С гораздо большим основанием можно предложить нынешней молодежи делать жизнь с товарища Берия, но не ту жизнь, которую ему сегодня приписывают все, а ту, которую Л.П. Берия действительно прожил...

А жизнь Л.П. Берия поразительна. Он был коммунистом, но как и для Сталина, и даже в большей мере, для него это не было главным. Он был, как и Сталин, герой-одиночка"[39]

А как же В.Ленин, культ которому создавал И.Сталин и его пропаганда? Автор смело утверждает, что одним из мифов, к которому причастен и И.Сталин, что "Сталин был учеником Ленина. На самом же деле Сталин своими знаниями и умом превосходил Ленина, поскольку, благодаря уму и опыту, предвидел события гораздо точнее, нежели Ленин"[40]. И никаких доказательств.

Логика автора весьма проста. И. Сталин уничтожил почти весь ленинский большевизм. Автор объясняет это тем, что они ничего не умели делать, кроме революций и гражданской войны. "В момент революции и гражданской войны все эти "студентки, курсистки, литераторы, люди свободных профессий, чиновники и мелкие буржуа", которые по Ленину были "кадрами" партии, никакого дела не знали и работать не умели"[41]. Так чего о них жалеть? В книге даже название сюжета об этом в уничижительном тоне "Революционные балаболки".

И.Сталин и сталинисты, которые были по мнению автора, интеллектуально сильней Л.Троцкого и троцкистов (по этой логике Л.Каганович, К.Ворошилов, С.Буденный с начальным образованием были интеллектуально более развиты Л.Троцкого, знавшего несколько европейских языков)[42] учинили голод 1932-33 года. Но виноваты оказываются оппозиционеры, которые были против таких темпов и методов коллективизации, и сами крестьяне, которые забили тягловый скот и съели мясо[43]. Все просто.

И. Сталин уничтожил цвет Красной Армии (около 40 тысяч) в том числе трех лучших маршалов из пяти: М.Тухачевского, А.Егорова, В.Блюхера. Так они заговорщики против Сталина и социализма[44]. У него есть главка "Советский генералитет". Автор утверждает: "Советские генералы, как оказалось, думали не о войне, а о своем комфорте на шее у советского народа. Тактику для Красной Армии они практически оставили с первой мировой войны ..."[45]. Так что их жалеть?

О маршале Г.Жукове. По мнению автора никакой он не полководец, не владел оперативным мастерством, сидел чаще всего в кабинете, а "профессионалом Жуков был особого рода – профессионалом по сгибанию подчиненных в бараний рог. Тут он был дока"[46].

Никудышными военачальниками были все те, кто после войны осуждал Л.Берию и помогал его арестовать.

Добрался автор и до К.Маркса. Все очень просто. "Большевики (коммунисты) действовали по учению, основы которого заложил Карл Маркс цель этого учения очень благовидна – указать людям путь к будущему обществу справедливости – и благородство этой цели заслонило собой убогость самого учения[47]. И никаких аргументов и фактов. Вот И.Сталин это мыслитель. В его библиотеке было более двадцати тысяч томов. Которые он все прочел. Отсюда вывод автора: "То есть по существующим ныне критериям Сталин по достигнутым научным результатам был доктором философии еще в 1920 году. А ведь еще более блестящи и до сих пор никем не превзойдены его достижения в экономике. А как быть с творческими достижениями в военных науках?"[48]. Куда там К.Марксу, Ф.Энгельсу и В.Ленину?

В книге нет стройной структуры, как и научной логики. В конце он вновь возвращается к Л.Берии. Касаясь книги "Лаврентий Берия. 1953. Документы" (М., 1999), он утверждает, что документы Л.Берия в ней сфальсифицированы[49]. В таких случаях любой исследователь должен привести подлинные документы. Но ничего этого автор не делает. Он даже не держал в руках те документы, которые включены в указанной книге.

В целом книга Ю.Мухина не нуждается в научном анализе, так как это не научное исследование, а бред сталиниста, мечтающего о втором пришествии "вождя всех народов". Автор не нашел ни одного нового документа в поддержу своей точки зрения, не владеет научными методами исследования. Взамен этого чисто обывательская, базарная аргументация глубоко невежественного человека. Такая литература может быть интересным предметом изучения психиатра.

В заключении можно отметить следующее. Новый всплеск апологетики И.Сталина и сталинизма, инициированный и поддержанный левыми и леворадикальными политическими силами, возможно, и имеет какой-то политический рациональный смысл, но с научной точки зрения она не состоятельна, ибо не базируется на какой-то новой источниковой основе, не несет в себе каких-то новых методов изучения и подходов, не дает нового знания. Новое только одно – в начале XXI

века вынашивается идея старой диктатуры, похороненной самой историей. Знаменем политического и социального прогресса И.Сталин и сталинизм никогда больше быть не сможет. Иначе надо верить в то, что законы истории могут развиваться в обратном направлении. Но историю вспять никому еще не удавалось повернуть. Это не северные реки.

Примечания

1. Инквизитор. Сталинский прокурор Вышинский. – М.,1992. – С. 101 – 225;
Буллок А. Гитлер и Сталин: Жизнь и власть: Сравнительное жизнеописание: в 2-х томах. – Смоленск, 1994. – Т.1,2;
Рубльов О.С., Черченко Ю.А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції – Київ, 1994. – с. 86-242;
Ковалев В. Два сталинских наркома. – М., 1995. – С.182-244; 246-283; 301-303;
Волкогонов Д. Семь вождей. В 2-х книгах. – М., 1996. – Кн..1. – С.163-335;
Рубин Н. Лаврентий Берия. Миф и реальность. – М., 1998. – С.48-243, 280-378;
Роговин В. Партия расстрелянных. – М., 1997. – С.3-142, 181-344, 375-388, 458-478;
Ченцов В.В. Трагические судьбы. Политические репрессии против немецкого населения. Украины в 1920-е-1930-е годы. – М., 1998. – 208с.
Радзинский Э. Сталин. – М., 1997. – 639с.;
Столяров К. Игры в правосудие. – М., 2000. – С. 32-234;
Звягинцев А., Орлов Ю. Прокуроры двух эпох. Андрей Вышинский и Роман Руденко. – М., 2001. – С.58-183;
Полянский А. Ежов. История "железного" сталинского наркома. – М., 2001. – 200с.;
Костырченко Г.В. Тайная политика Сталина. Власть и антисемитизм. – М, 2001. – 784с.;
Шаповал Ю. Україна XX століття: особи та події в контексті важкої історії. – Київ, 2001. – С.19-252;
Греченко В., Ярмиш О. Україна у добу "раннього" тоталітаризму. – Харків, 2001. – с.109-254;
Хлевнюк О.В. Политбюро. Механизм политической власти в 1930-е годы. М.,1996.– 304с.;
Хлевнюк О.В. 1937-й: Сталин, НКВД и советское общество. – М., 1992. – 270с.;
2. Бережков В. Рядом со Сталиным. – М., 1998. – с. 53-62, 231-240, 271-284, 305-310, 339-353, 416-421;
Гордиенко А.Н. Иосиф Сталин. – Минск, 1998. – 287с.;
Зенькович Н. Тайны уходящего века-2. – М., 1999. – С. 56-68;
Зенькович Н. Тайны уходящего века-3. – М., 1999. – С. 3-299;
Карпов В. Расстрелянные маршалы. – М., 1999. – 480с.;
Безыменский Л. Гитлер и Сталин перед схваткой. – М., 2000. – 512с.;
Зубкова Е. Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945-1953. – М., 2000. – С. 120-171, 220 – 224;
Иванов Р. Сталин и союзники 1941-1945 гг. – М., 2000. – 592с.;
Кумачев Г. Рядом со Сталиным. – М., 2001. – 528с.;
Млечин Л. КГБ. Председатели органов госбезопасности. Рассекреченные судьбы. – М., 2001. – С.49 – 399;
Кара-Мурза С. Советская цивилизация. От начала до Великой Победы. В 2-х кн. – М., 2002. – Кн.1. – С.439-637;
Пыжиков А. Хрущевская "оттепель". 1953-1964. – С.15-115;
Медведєв Ж., Медведєв Р. Неизвестный Сталин. – М., 2002. – 415с.;
Островский А. Кто стоял за спиной Сталина. Тайны революционного подполья. – М., 2002. – 639с.;
Пыжиков А., Данилов А. Рождение сверхдержавы. 1945-1953 годы. – М., 2002. – 319с.;
Бурлацкий Ф. Никита Хрущев и его советники – красные, черные, белые. – М., 2002. – С.83-227; и др.
3. Маленков А.Г. О моем отце Георгии Маленкове. – М., 1992. – 119с.;
Мухин Ю. Катынский детектив. – М., 1995. – 176с.;
Недашковский В.И., Ояперов Э.Д. "Правда. Одна только правда". – Клянемся! Письма и статьи. – Днепропетровск., 1997. – 136с.;
Сталин И.В. Сочинения. Т. 14. Предисловие Ричарда Косолапова. – М., 1997. – С.5-15;
Сталин И.В. Сочинения. *Т. 16. Приложение.* – М., 1997. – С. 231-463;
Грибанов С. Аз воздам … – М., 1998. – 407с.;
Грибанов С. Сталин в жизни. – М., 2001. – 80с.;
Колпакиди А. Прудникова Е. Двойной заговор. Сталин и Гитлер: несостоявшиеся путчи. – М., 2000. – С.80 – 448;
Седых В. Повернул истории бег. – Мариуполь, 2000. – 622с.;
Семанов С. Андропов. 7 тайн генсека с Лубянки. – М., 2001. – С.22 –34;
Липартелиани Г. Сталин Великий. – СП.б, 2001. – 719с.;
Суходеев В., Соловьев Б. Полководец Сталин. – М., 2001. – 320с.;
Емельянов Ю.В. Сталин. Путь к власти. – М., 2002. – 480с.;
Емельянов Ю.В. Сталин. На вершине власти. – С., 2002. – 544с.;
Мухин Ю. Убийство Сталина и Берия. – М., 2002. – 731с.;
Баландин Р., Миронов С. "Клубок" вокруг Сталина. Заговоры и борьба за власть в 1930-е годы. – М., 2002. – 384с.;

Слово товарищу Сталину. Составитель Р.Косолапов. – М., 2002. – 512с.; и др.

4. Слово товарищу Сталину. – М., 2002. – С.487.
5. Там же. С.509.
6. Комуніст України. 2002. №1. – С.18.
7. Наука и жизнь. 1988. № 11. – С.46
8. Знамя. 1989. № 1. – С.173-174.
9. Медведев Ж., Медведев Р. Неизвестный Сталин. – М., 2002. – С.340.
10. Седых В. Повернул истории бег. – Мариуполь, 2000. – С.4.
11. Там же. – С.84
12. Сталин И. Соч. – М., 1997. – Т.14. – С.14.
13. Сталин И. Соч. – М., 1997. – Т.16. – С.231.
14. Колпакиди А., Прудникова А. Двойной заговор. Сталин и Гитлер: несостоявшиеся путчи. – М., 2000. – С.13.
15. Соловьев Б., Суходеев В. Полководец Сталин. – М., 2001. – С.23.
16. Там же. – С.26.
17. Там же. – С.31.
18. Василевский А.М. Дело всей жизни. 4-е изд. – М., 1983. – С.528-529.
19. Семанов С. Андропов. 7 тайн генсека с Лубянки. – М., 2001. – С.24.
20. Емельянов Ю.В. Сталин. Путь к власти. – М., 2002. – С.461.
21. Там же. – С. 461.
22. КПСС в резолюциях и решениях съездов. Конференций и пленумов ЦК. В 3-х частях. Изд. 7-ое. Ч. II. – М., 1953. – С.859.
23. Емельянов Ю.В. Сталин. Путь к власти. – М., 2002. – С.463.
24. Емельянов Ю.В. Сталин. На вершине власти. – М., 2002. – С.33.
25. Там же. – С. 68.
26. К.Маркс и Ф.Энгельс. Соч. – Т.34. – С.241.
27. К.Маркс и Ф.Энгельс. Соч. – Т.38. – С.76.
28. Тумаркин Н. Ленин жив! Культ Ленина в Советской России. – Санкт-Петербург, 1997. – С.99; Фишер Луис. Жизнь Ленина. В 2-х томах. – М., 1997. – Т.2. – С.125-126.
29. Емельянов Ю.В. Сталин. На вершине власти.– М., 2002. – С.122.
30. Там же. – С.129-130.
31. Там же. – С.130.
32. Там же. – С.143.
33. Коллекция документов Архива Президента Российской Федерации. – Цит по: Пыжиков А., Данилов А. Рождение сверхдержавы. 1945-1953 годы. – М., 2002. – С.211-212.
34. Баландин Р., Миронов С. “Клубок” вокруг Сталина. Заговоры и борьба за власть в 1930-е годы. – М., 2002. – С.45-47.
35. Там же. – С.82
36. Там же. – С.84.
37. Там же. – С.89.
38. Там же. – С.90.
39. Мухин Ю. Убийство Сталина и Берия. – М., 2002. – С.6.
40. Там же. – С.24.
41. Там же. – С.36.
42. Там же. – С.45.
43. Там же. – С.48.
44. Там же. – С.84-86.
45. Там же. – С.183.
46. Там же. – С.225-229.
47. Там же. – С.407.
48. Там же. – С.486.
49. Там же. – С.634-636.

Лозовий В.С. (м. Кам'янець-Подільський)

УКРАЇНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ ТА УКРАЇНСЬКА МЕНТАЛЬНІСТЬ (1917-1921рр.)

У наш час вітчизняні вчені намагаються використовувати усю сукупність методів історичного пізнання, все більш звертаються до вивчення проблем суспільної свідомості, системи ціннісних орієнтацій, нормативів поведінки, тобто ментальності українського народу. Щоб адекватно зрозуміти хід і наслідки революційної боротьби 1917-1921рр., слід дослідити ментальні стереотипи, політичні та соціально-психологічні уявлення українців, що визначали мотиви їх поведінки. З'ясування взаємозв'язків між революційними подіями і ментальними особливостями українців складає головну проблему даної статті. Автор ставить завдання проаналізувати яким чином риси української ментальності впливали на хід революційних подій та процесів. Спеціальних праць з розробки зазначеної проблеми у вітчизняній історіографії поки що немає.

Ми підтримуємо визначення ментальності як глибинного рівня колективної та індивідуальної свідомості, що включає й несвідоме. Це сукупність готовностей, установок та схильностей індивіда чи соціальної групи діяти, міркувати, відчувати та сприймати світ певним чином. Ментальність формується в залежності від традицій, культури, соціальних структур і всього середовища проживання людини і сама, в свою чергу, їх формує.[1]

Після Лютневої революції 1917р. український рух мав вирішити три основних завдання: 1)будівництво національної державності; 2)соціально-економічні перетворення; 3)національно-культурне відродження. Політичні, соціальні і національні питання були настільки переплетені та взаємопов'язані між собою, що створювали складний вузол проблем, які потрібно було розв'язати.

Багатовікове колоніальне становище України породило проблему національної свідомості українського народу. З входженням України в склад Росії імперським урядом цілеспрямовано впроваджувалось у свідомість українців ідеологема "триединого русского народа" складовою якого нібито є малоросіяни. Через церкву, школу, пізніше пресу, на різних щаблях соціуму постійно пропагувалось і доводилось, що українці це, по суті, тіж росіяни, але зіпсовані польськими впливами. Тому в багатьох українців, особливо ж освічених та вищих верств, виробилась своєрідна роздвоєна свідомість, відзначався подвійний рівень самоідентифікації: за народженням вони відчували себе українцями і водночас вважали себе людьми російської культури і не могли уявити Україну окремо від Росії. Коли постало питання творення національно-державних форм життя українська інтелігенція вихована переважно в народницькому дусі шукаючи шляхів втілення національної справедливості вбачала їх в реконструкції політичних моделей минулого або малювала утопічну перспективу майбутнього, базовану на західних та російських теоретичних розробках. Трансполювати традиційні для української ментальності погляди на організацію влади, врахувати реалії уже існуючих суспільних відносин, залучити вищі верстви та національні меншини до державотворення намагалась інтелігенція консервативного спрямування. Однак селянство не сприйняло основну соціально-економічну цінність консерваторів – непорушність приватної власності на землю.

Глибоко вкорінену в українській інтелігенції народницьку егалітарну ідеологію найбільш концентровано висловлював М.Грушевський, який зазначав, що політична лінія Української Центральної Ради повинна відповідати потребам українського народу, який не має своїх власних поміщицьких та буржуазних верств.[2] Відтак головним суб'єктом державотворення, соціально-економічних та національно-культурних перетворень лідери Центральної Ради бачили український трудовий народ. Оскільки робітництво, у переважній більшості було зрусифіковане, тому поняття народ асоціювалося передусім з селянством. Отже, соціальною базою державного будівництва могло стати лише селянство.

Більшість неміського населення не задумувалось про свою національність і визнавала себе в першу чергу православними, селянами, мужиками, а вже потім малоросами, українцями та ін. Отже, самоідентифікація відбувалась передусім за релігійною та соціальною, а не національною ознакою. Щодо національної ідентифікації, то доброю ілюстрацією зазначеного слугує розповідь Ю. Тютюнника, про те, як з семи – тисячного солдатського мітингу (селяни в солдатських шинелях) половина присутніх визнала себе малоросами, третина хохлами і лише близько 300 осіб українцями.[3] Це свідчить, що в добу революції досить широкий загал українства (передусім селянства), хоч і визнавав свою етнографічну окремішність від росіян, все ж, чітко не визначав свою національну приналежність і вважав себе частиною великого російського суспільства. Лише незначна група осіб була носіями окремої національної свідомості і могла вирішувати національно – політичні завдання. Виходячи з зазначеного більшість українських партій та громадсько-політичних діячів у своїх політичних програмах домагалися лише автономії України у федеративному зв'язку з Росією. Дане

гасло, висунуте на початку революції Центральною Радою, було широко підтримане народними масами. Це, насамперед, пов'язано з очікуванням селянами аграрного переділу, який, на їх думку, легше було здійснити у країні з значними самоврядними правами, з відносною незалежністю від російського центру.

Оскільки українство було предсталене здебільшого селянством, а вищі верстви складалися з представників інших національностей, суспільні відносини розглядались українцями крізь призму етносоціального антагонізму: експлуататор (чужинець) – експлуатований (український селянин). Фактична однокласовість українського суспільства зумовлювала його глибоковідчутний егалітаризм і демократизм.[4] Селяни домагалися рівності, скасування станових привілеїв, встановлення суспільної справедливості. Вони прагнули України "без хлопа і пана", виступали проти значної майнової нерівності (передусім у володінні землею) і вимагали аграрного перерозподілу між бідними (селянами – українцями) та багатими (панами-чужинцями) на засадах зрівняльного землекористування. Пани в українському світогляді нібито випадали з нормального порядку буття і різко негативне ставлення до них селянства проявлялось протягом усього періоду революційної боротьби.[5] Під час правління гетьмана чулись численні заклики, що всіх панів треба вирізати.

Формування основних рис української ментальності та способу життя українського народу можна пояснити через феномен землеробства. Сільськогосподарські заняття та пов'язані з ними обряди сформували більшість основних ментальних рис українства: працелюбність, відчуття господаря, індивідуалізм. Оскільки весь процес життєдіяльності селянина зациклювався на землі, все, що було пов'язано з нею, набувало для українця священного значення. Дослідник О.Кульчицький вважав, що для колективного несвідомого українського народу найбільш характерним є архетип плодючої землі, базований на тисячолітньому досвіді "співжиття хліборобського народу з доброю Ненькою-Землею."[6] Сакральність землі, як такої, що породжує і відтворює життя, разом з її практичним, утилітарним значенням символу багатства і добробуту, робило землю епіцентром всіх прагнень та бажань українців.

Тривала праця на землі сформувала в селян таку рису національного характеру, як індивідуалізм. Споконвіку українець хотів мати свій шматок землі, свій дім, своє господарство. Тому народ підтримував лише ті революційні ініціативи, які були пов'язані зі здійсненням цього ідеалу.[7]

У добу революції цікаві метаморфози відбулися у поглядах селян на власність, передусім земельну. Колективну власність на орні землі та більшість інших угідь було ліквідовано ще в XVII-XVIII ст. Відтоді індивідуальне аграрне володіння було притаманне українському селу. Володіти шматком землі достатнім для забезпечення своїй родині економічної стабільності та добробуту, що було ознакою певного соціального статусу – ось заповітне бажання кожного хлібороба.

Парадоксальним було ставлення українського селянства до приватної власності. У свідомості селян власність визнавалась фундаментальною цінністю лише по відношенню до себе, стосовно поміщиків та інших землевласників вона такою не визнавалася. На відміну від офіційних поглядів панівних верств, основним джерелом власності і матеріального достатку селяни визнавали особисту працю на землі, як засобі виробництва.[8] Оскільки пани не працювали, а лише отримували прибутки від експлуатації інших, їхня власність в очах селян не мала сакрального характеру недоторканості.

Українська спільнота в своїй селянській масі, у своїй локальній обмеженості інтересів, жила за віками складеними та апробованими звичаями та етичними нормами, які визначали селянське розуміння моралі і справедливості. У той же час велике суспільство жило за законами державного права, котре, на думку селян, було витвором експлуататорських класів (панів) для забезпечення власного панування. Отже, щодо правової свідомості, то селянська маса не сприймала як правдиві та справедливі кодифіковані закони держави, які забезпечували владу та захищали приватну власність вищих верств, а вважали такими лише моральні норми, які зберігали значні елементи звичаєвого права. Надалі, коли влада ослабла і постало питання зміни права власності, перерозподілу землі і його юридичного оформлення, селяни не бажали чекати прийняття відповідних законодавчих актів і в подальшому їх послідовного втілення в життя, а воліли одразу захопити поміщицьку землю і поділити її між собою.

Центральна Рада та її місцеві органи намагались здійснити аграрні перетворення організовано і на законних підставах. Поетапне вирішення завдань земельної реформи на основі певних юридичних норм, вироблених владою, здавалось неграмотним селянам незрозумілим зволіканням, захистом прав та власності поміщиків, і в їхньому розумінні це було несправедливо. Відтак, заклики і перестороги влади УНР майже не мали впливу на селян. Водночас більшовики видали "Декрет про землю", пропагували і втілювали більш близьку та зрозумілу для селянства аграрну політику. Під гаслом "грабуй награбоване" прибічники Леніна звертались до селян з закликом не чекати ухвалення законодавчих актів та дотримання юридичних формальностей, а захоплювати і ділити поміщицькі землі й майно. Це гасло попало на сприятливий ґрунт і ще більш підштовхнуло селян до широкої хвилі пограбувань панських маєтків та розподілу землі. Багато селян вважало, що більшовицька влада, яка не дотримується "панських" формальностей та процедур і закликає відібрати створене їхньою працею і "награбоване" експлуататорами майно, якнайкраще відбиває їх інтереси. Але у вирі

анархії й беззаконня страждали не лише поміщики, але й селяни. Регіональні адміністрації УНР констатували масові прояви селянського аграрного егоїзму: селяни тих сіл, де були поміщицькі землі і ліси, заявляли, що не дадуть землі та лісу тим селам, у яких поміщицьких земель та лісів не було.[9]

Український селянин у своєму індивідуалізмі виступав за закріплення землі в особисте спадкове користування. І коли більшовики зробили спробу усуспільнити ділянки і створити колективні господарства, могутня хвиля повстань прокотилась по Україні, як вияв протесту проти наруги над споконвічною селянською мрією. Таким чином, українські селяни віддавали перевагу аграрному соціалізму, тобто "золотій середині" між діаметрально протилежними ідеологіями – комунізмом, з його усуспільненням, та консерватизмом, з його недоторканістю приватної власності пануючих верств.

Специфічним було ставлення українців до держави. Протягом століть українські землі входили до складу різних державних утворень (Польщі, Австрії, Росії). Оскільки панівні позиції у владних структурах та в економіці займали чужинці серед широкого загалу українців утвердився стереотип ворожості до держави, що сприймалась лише як апарат чужоземного панування, насильства та експлуатації. Український народ віками був відчужений від влади, від прийняття будь-яких політичних рішень. Комплекс антидержавності став характерною рисою національної ментальності.[10] І коли прийшов час будувати власну державність, як форму буття народу, як суб'єкта історичного процесу, багато українців не розуміли самодостатньої цінності держави, як виразника та захисника національних інтересів. Коли у свідомості народу будь-яка влада поєднувалась з політичною, соціальною, та економічною несвободою, з безправ'ям, великими податками, репресіями, то у розумінні селян "вільне і щасливе" життя можливе лише без держави, яка на їх думку породжувала та консервувала соціальну несправедливість.

У селянському баченні влади яскраво проявився притаманний українцям егалітаризм. Зокрема селяни категорично стверджували, щоб владу здійснював "сам народ, а панів не було".[11] Вони вважали, що вся повнота влади повинна належати народу через Ради різних рівнів і особливо наголошували, що до виборів повинні допускатись лише трудові верстви з суворим дотриманням пропорційності. Відтак Директорія УНР запропонувала близьку селянам формулу виборів за "трудовим принципом", тобто обирати та бути обраними в органи влади мали право лише трудящі. Однак найближчою для егалітарної ментальності селянства була форма влади запропонована махновцями. Вони пропагували вільні Ради, функціонування яких мало базуватись на анархо-комуністичних засадах. Такі Ради повинні обиратись трудящими, визначати і втілювати політику на місцях і бути підзвітними місцевому населенню. Вони не повинні перебувати під контролем центральної адміністрації або політичних партій, насамперед більшовицької. Вічовий ідеал виборності здавна був притаманний українській сільській громаді. Здавалося б в добу революції демократичні потенції українського народу могли б розкритись. Як Центральна Рада так і Директорія закликали населення шляхом вільних виборів формувати регіональні органи влади. І дійсно, демократичні процедури широко увійшли в практику місцевих громад. Селяни підтримуючи ідею створення адміністративних структур з трудових верств, все ж бувало сумнівались у працездатності таких владних органів і стверджували: "Ми ж самі не будемо слухатися тих, кого вибираємо".[12] Як і раніш, для вирішення нагальних проблем, селяни скликали збори, збирали сходи або віча. У них брали участь голови господарств. На сходах обиралась сільська влада, чинився громадський суд. Ухвалені рішення, які стосувались інтересів селян беззаперечно виконувались, а ті, що стосувались інтересів держави – ігнорувались. За імперських часів громадський сход був головним органом самоврядування, посередником між селянською громадою й офіційними органами влади. Після революції, як тільки система сільських адміністративних органів опинилася без жорсткої опіки державного центру, вона одразу ж розвалилась. Саме низові владні структури, волосні і сільські комісари та народні управи, обрані селянськими громадами, були майже недієздатними. Селяни не підкорялись ними ж обраним органам влади. Коли представники самоврядувань намагались посилити владу і проводити державну лінію їх досить часто переобирали. Особливо рельєфно це видно в період Директорії. Тоді виборних посадових осіб пропонувалось замінити призначеними адміністраторами.[13] Громадський сход, який в нових умовах міг обирати нижчі державні адміністративні органи (сільських, волосних комісарів) мав всі можливості перетворитися з посередника між громадою та офіційною владою в реальну владу на селі, але в силу селянської психології цього не сталось. Одні органи влади обирались для села, інші – для держави. Неспроможність створити дієві самоуправлінські структури можна пояснити двома причинами: 1)комплексом антидержавності, коли селяни не бажали створювати дієздатних органів влади, щоб не сплачувати податків та не підкорятись вищим інстанціям; 2) комплексом егалітаризму, за яким для українця "найкраще, коли кожний сам собі пан і всі рівні між собою і не можна допустити, щоб один з них вибивався над інших".[14] Отже, вічовий ідеал був проявом примітивної демократії суспільства з багатьма архаїчними пережитками, а державотворення потребувало самоорганізації притаманної розвинутим демократіям модерного часу.

Парадокс тогочасної соціально-психологічної ситуації, полягав у тому, що селяни втомились

від революційного безвладдя і бажали твердої влади "звідкіля б вона не прийшла: від своїх, чужих, гетьмана, царя, Івана, австрійців...".[15] Однак, наведення порядку і створення дієздатної влади селяни чекали від когось. Самі вони для утримання і посилення влади нічого не робили: не сплачували податків, не виконували розпоряджень адміністративних органів, роззброювали міліцію тощо. Селяни, як і раніш, дивились на владу як на щось, що має бути зовні накинуте (призначене) для організації порядку, а не як на органи потрібні в системі соціальної самоорганізації, у формуванні котрих вони повинні взяти дієву участь.

Відмічено й іншу парадоксальну ситуацію, коли селяни жалкували за царем, з яким у них асоціювались насильство, жорстка влада і стабільність. Водночас зазначалось, що "багато сіл є майже зовсім більшовицькі". А з більшовиками пов'язувались у селян "земля і воля". З цих ключових понять двох антагоністичних форм правління у свідомості селян синтезувались бажані для них у той час цінності – "земля і влада", тобто, земля щоб була наша, як за більшовиків, а влада і порядок, як за царя. З огляду на анархію, грабунки і вбивства селяни стверджували: "Хай пропаде та воля, дайте нам землю і тверду владу!".[16]

Здавна в українській ментальності існувала суперечність між містом і селом. Ще в часи експансії Польщі на землі України іншонаціональне населення займає домінуюче становище в містах краю. Права українців обмежувалися, вони витіснялися з адміністративних та економічних структур. У містах панувала, як правило, "латинська культура". На противагу містам як осередкам розвитку чужої, західної цивілізації і штучної (ненародної) культури українські люди висували ідею усамітнення, злиття з природою. Отже, штучності, чужорідності іншонаціонального міста протиставлялась природність сільського життя українців. З входженням України в склад Російської імперії урбаністична ситуація не змінилась і в містах продовжували домінувати чужинці. Українська селянська більшість вбачала в містах лише центри жорстокої влади, звідки йдуть накази, примус, визиск.[17] Цивілізація і культура міст сприймались селом, як щось неорганічне, породження панів, гнобителів, дармоїдів. У свідомості селян місто вважалося паразитичним наростом на тілі народу, місцем, звідки влада панів охороняє їх інтереси, їх власність (передусім земельну). Таке світобачення знайшло найбільш яскраве вираження у творчості П.Куліша. У творі "Хутірська філософія" він відтворив найбільш відповідну українській селянській ментальності концепцію народного аграрного соціалізму. В її основу лягли дві провідні ідеї: 1) знищення міст, роздроблення їх на села та хутори; 2) право бідняка на майно багатіїв.[18] Громадсько-політичне, соціально-економічне життя України розглядалось в контексті бінарних опозицій: іншонаціональне місто – українське село. Народницька соціальна теорія П. Куліша адекватно відображала світосприйняття селянина. "Хутірська філософія" була серцевиною світогляду українського народу. Жити відрубно на хуторі, мати свій шматок землі, вести власне господарство і ні від кого не залежати, ось основне прагнення українського селянина.

Відсутність у свідомості селян історичного прецеденту української державності, цілеспрямована нівеляція царизмом національної ідентичності призвела до притуплення в широкого загалу почуття причетності до всієї України, загальноукраїнського патріотизму і ототожнення себе передусім з певним регіоном, "малою Батьківщиною". До того ж, сільськогосподарська праця обмежувала соціальну мобільність селян, тісно прив'язувала їх до свого села, свого повіту.[19] Відповідно цього для них пріоритетними були локальні, місцеві проблеми та інтереси, а все, що відбувалось за межами найближчих населених пунктів, селян мало цікавило. Цими інтересами і керувався селянин протягом усього періоду громадянського протистояння та війни за суверенітет. Ними ж можна пояснити байдужість значної частини селянства до державотворчого процесу, до всього того, що коїться за межами знайомої їм місцевості. Під час повстання загони селян визволивши свою волость або повіт поверталися назад ділити панську землю та заводити свої порядки.

Притаманна українському селянському социуму локальність інтересів, найбільш яскраво виразилась в добу Директорії, коли дезинтегроване суспільство розбилось на десятки регіональних утворень і так званих сільських республік. Вони проголошували свій суверенітет на території села чи декількох сіл і не допускали туди представників будь-яких державних органів або протиборствуючих формувань. Наприклад, у жовтні 1919р. у Проскурівському повіті Подільської губернії "волості заявили, що рекрутів не дадуть і нічого не дадуть. Селяни озброїлись і засвідчили, що так само чинитимуть проти всіх, чи це Петлюра, чи Денікін, чи більшовики, чи галичани".[20] Ці республіки є прямою проекцією поглядів українського селянства на соціальну організацію, яскраве свідчення народної "хуторянської філософії" – відрубного, окремого, щасливого існування у власній селянській громаді поза державною системою великого суспільства. У такій структурі (громаді) єдино можливе справедливе, заможне, щасливе життя, оскільки немає панів, а отже – експлуатації, немає бюрократії та поліції, а отже – насильства, немає податків, а отже – визиску. Таким чином, в добу революції, український народ шукав свободи не в державі, а від держави, тобто не в створенні структур власної держави, яка б забезпечила соціальну справедливість та громадянські права і свободи, а в руйнації будь-яких державних органів і суспільної ієрархії.

Основна частина народу намагалась зберегти образ життя оснований на патерналістських

моральних цінностях сільської громади. Остання складалася з осередків – родин-господарств на чолі з батьком. Батько – беззаперечний авторитет сім'ї, уособлював для членів родини владу, справедливість, турботу. Тому особливо поважних людей, духовних, політичних, військових провідників українці називали "батьком" що символізувало найвищу ступінь поваги.

У народній свідомості домінував патріархальний ідеал суспільної організації. Стереотипи сприйняття локального світу селяни трансполювали на "великий" соціум. Існування міст з їх бюрократичним апаратом вони вважали непотрібним. Суспільство селяни уявляли великою громадою на чолі з провідником, котрий як батько дітьми опікується своїми співгромадянами. Під час революції та війни за незалежність 1917-1921рр. лідерів визвольного руху, отаманів, ватажків повстанських загонів також називали "батьком" (М.Грушевського, Н.Махна та ін.). У цьому контексті цікаве ставлення народу до П.Скоропадського. Реанімація гетьманату як історичної форми правління, що асоціювалась у пам'яті українців з славними козацькими часами, не принесла йому політичних дивідендів та підтримки населення. П.Скоропадський не став для народу "батьком", оскільки не йшов назустріч його прагненням, не чинив справедливо: санкціював повернення поміщикам землі, орієнтувався на владу панів, допускав насильства. Тут ідея справедливості увійшла в суперечність з історичною пам'яттю народу, за якою гетьманщина мала позитивне забарвлення. Режим П.Скоропадського, що діяв під вивіскою Української Держави, своєю політикою скомпрометував ідею української державності, бо саме з нею селяни пов'язували аграрну реекспропріацію та вчинені при цьому репресії.[21]

Взагалі часта зміна влади, неспроможність українських урядів закріпитись і реально втілювати в життя свої політичні проекти, утворили в широкого загалу стереотип непостійності, тимчасовості українського руху та його домагань. В розмовах з представниками владних структур та політичних сил селяни, стомлені безладдям, просили "дайте нам справжнього батька".

Так історично склалось, що українцям притаманний релігійний дуалізм (двовір'я), тобто поєднання християнських та язичницьких вірувань, культів і ритуалів.[22] Одночасне сповідування двох полярних вірувань зазначає двоїстість української натури. Двовір'я українців стверджує наявність в їх душі з одного боку – язичницького, анархічного, руйнівного начала – нестримної волі, п'яного розгулу, безвладдя, а з іншого – православного "послуху і смирення" – пристосування до обставин, тихоплинного, патріархального життя. Тому в історії революції маємо численні свідчення про повстанський кривавий, анархічний вихор, що пронісся Україною, і так само багато фактів, що широкий загал селянського населення цілком індиферентно спостерігав за військовим протистоянням не стаючи на бік жодної з воюючих сторін.

Масові переходи цілих підрозділів (здебільшого насильно мобілізованих селян) від однієї ворогуючої армії до іншої,[23] яка воювала за цілком протилежні ідеали, можна пояснити не лише не розумінням сутності ідеологій сповідуваних різними сторонами під час громадянського протистояння в 1917-1921рр., а історично виробленими потенціями швидкого пристосування, адаптації української селянської психіки до певних умов, щоб вижити саме в цій екстремальній ситуації.[24]

Українська свідомість виробила два життєві ідеали, які суперечили і водночас доповнювали один одного: перший – селянський (мир, земля, праця), який сповідував стиль притаємного існування, що супроводжувався "уникненням широкого контакту зі світом" і породжував конформізм, пристосування до обставин; другий – козацький (воля, війна, здобич), який орієнтувався на героїчний, авантюрний, активно-агресивний стиль життя.[25] Оскільки другий ідеал не міг бути втілений реально, а жив лише в колективній підсвідомості широкого загалу, він знаходив своє виявлення лише в критичній ситуації соціального конфлікту. Коли насильство, експлуатація і визиск доходили у сприйнятті селянства крайніх меж, це провокувало відродження духу козаччини, селяни збиралися в загони та починали жорстоку боротьбу проти ворогів. Це підтверджують масові повстання проти німецьких та австрійських військ, гетьманських формувань, більшовицьких продзагонів.

Волелюбний козацький дух, що зберігся не зважаючи на бездержавне існування українського народу, став одним з головних факторів формування національного ідеалу українця, національного менталітету. Цікавим феноменом доби Центральної Ради було реанімування козацької ідеї у формі "Вільного козацтва", як вияву військової і громадської самоорганізації іманентної українській натурі. Дещо пізніше П.Скоропадський намагався відновити козацький стан, зробивши його соціальною базою державотворення. Також козаками називались вояки армії УНР. Однак, діяльність козацтва в XVI-XVIII століттях мала й негативні наслідки – нестабільність, непослух, тенденцію до взаємної боротьби, руйнування власних і чужих життєвих форм.[26] Відтак, бездержавність та козаччина виробили анархічну ментальність українців, що відіграло особливо негативну роль у збройній боротьбі за свободу в революційну добу. Анархічна ментальність проявлялась у чисельних отаманських формуваннях, які діяли на території України, зраджували тим, чи іншим союзникам і часто виступали проти будь-якої влади.[27] Селяни підтримували загони Н.Махна та інших отаманів, тому що вони проголошували гасла найбільш адекватні народній ментальності. Корозія анархії і недисциплінованості роз'їдала й регулярну армію УНР, яка здебільшого складалась з повстанських загонів. З командирами підрозділів, які вважали себе самодостатніми начальниками

і відмовлялись підкорятись наказам вищого командування, важко було вирішувати оперативні військові завдання. Вірус отаманщини і безвладдя вразив військо УНР. Типовою в цьому плані є діяльність отамана Божка, який створив Запорізьку Січ в складі армії УНР за козацькими зразками і звичаями. Весь командний склад був виборним. Божко і старшини мали булаву і перначі, носили жупани. Накази, які надходили зі штабу армії, не зразу виконувались, а обговорювались. І коли Божко казав, що наказ не годиться, а наступ треба вести не на Жмеринку, а на Вапнярку, його підтримувало оточення.[28] Відповідно, наказ не виконувався, що негативно впливало на успіх військової операції. У такій атмосфері свавілля і недисциплінованості скорегувати спільні дії підрозділів УНР було неможливо, і українське військо зазнавало поразок.

Таким чином, боротьба за суверенітет і побудову Української держави в 1917-1921рр. закінчилась крахом. Характерні для української ментальності індивідуалізм, егалітаризм, анархізм, культ землеробства і прагнення аграрного переділу, стиль притаємного існування тощо, проявилися в революційну добу і багато в чому зумовили хід та наслідки державотворчих, військово-політичних, соціально-економічних подій та процесів в Україні.

Примітки

1. Современная западная философия. Словарь. – М,1991. – С.176-177
2. Грушевський М. На порозі нової України. – К,1991. – С.37
3. Грицак Я. Українська революція, 1914-1923рр.: нові інтерпретації // Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісії НТШ в Україні. Випуск другий (1995-1997). – Львів, 1999. – С.129;Тютюник Ю. Революційна стихія // Дзвін. – 1991. – №7. – С.85
4. Дичковська Г. Світоглядні аспекти українського державотворення в контексті ідеї справедливості // Генеза. – 1998. – №1 – 2 (6-7). – С.194-195; Янів В. Релігійність українця з етно-психологічного боку // Основа. – 1995. – №28 (6). – С.149, 157.
5. Кресіна І. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: (Етнополітологічний аналіз). – К,1998. – С.208
6. Кульчицький О. Світовідчування українця // Українська душа. – К, 1992. – С.55
7. Донченко О. Концепція соціальної психіки суспільства // Філософська і соціальна думка. – 1994. – №1-2. – С.138
8. Українська минувшина: ілюстрований етнографічний довідник. – К, 1993. – С. 146, 153
9. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 1792. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.100
10. Донченко О., Романенко Ю. Архетипи соціального життя і політика. – К.2001. – С.225-226
11. ЦДАВО України. – Ф.1092. – Оп.2. – Спр.11. – Арк.161
12. Там само. – Ф.1092. – Оп.2. – Спр.57. – Арк.187, 191; Спр.6. – Арк.111
13. Там само. – Ф.1078. – Оп.2. – Спр.5. – Арк.68; Ф.1092. – Оп.2. – Спр.54. – Арк.114
14. Цимбалістий Б. Родина і душа народу // Українська душа. – К, 1992. – С.90
15. ЦДАВО України. – Ф.538. – Оп.1. – Спр.89. – Арк.164;
16. Там само. – Ф.2192. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.192; – Ф.538. – Оп.1. – Спр.116. – Арк.6,7;
17. Верстюк В.Ф. Махновщина: Селянський повстанський рух на Україні(1918-1921). – К,1991. – С.191
18. Куліш П. Хутірська філософія // Хроніка 2000. – 1992. – №2. – С.78; Там само. – Петров В. Хуторянство і Європа. – С.74
19. Супруненко В. Народини. Витоки нації: символи, вірування, звичаї та побут українців. – Запоріжжя,1993. – С.11
20. ЦДАВО України. – Ф.2188. – Оп.1. – Спр.272. – Арк.56
21. Там само. – Ф.538. – Оп.1. – Спр.116. – Арк.6,7
22. Пономарьов А. Українська етнографія. – К,1994. – С.295,309
23. Верстюк В.Ф. Махновщина: Селянський повстанський рух на Україні(1918-1921). – К,1991. – С.187,347
24. Донченко О., Романенко Ю. Архетипи соціального життя і політика. – К,2001. – С.234
25. Кульчицький О. Світовідчування українця // Українська душа. – К, 1992. – С.53
26. Грабовська І. Проблема засад дослідження українського менталітету та національного характеру // Сучасність. – 1998. – №5. – С.67
27. Шлемкевич М. Українська синтеза чи українська громадянська війна // Генеза. – 1997. – №1(5). – С.88-90
28. Центральний державний історичний архів у м.Львові. – Ф.581. – Оп.1. – Спр.25. – Арк.9

змушений був визнати верховенство житомирських науковців та краєзнавців й дещо згорнути свою діяльність.

Не можна не згадати про захоплення Миколи Кострицi – унікальну колекцію поштових листівок, яку він активно використовує у краєзнавчій роботі. Розроблені ним тематичні експозиції "Житомиру – 1100 років", "Житомирській області – 60", "Т.Г. Шевченко у художній поштовій листівці", "Наші видатні земляки" й інші неодноразово експонувалися на республіканських і обласних виставках, де отримували високі нагороди.

Микола Костриця веде активну громадську діяльність. Сумлінно працюючи президентом Товариства дослідників Волині, він одночасно стояв біля витоків заснування у 1990 році Всеукраїнської спілки краєзнавців у Києві і входить до складу її правління, є делегатом її з'їздів, пленумів та конференцій. Як фундатор географічного краєзнавства, багато років успішно очолює Житомирський обласний відділ Українського географічного товариства, є діяльним членом правління Житомирської обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури України, членом ученої ради Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському державному педагогічному університеті, дійсним членом зарубіжного Українського історичного товариства імені Михайла Грушевського та ін. Він, як дуже обов'язкова людина, всюди встигає і працює. Така цікава деталь. Коли різні громадські об'єднання Житомирщини і сусідніх областей звітують про свою роботу, вони пишаються тим, що вони контактують з Миколою Кострицею, його подвижницька праця записується ними до свого позитиву. Для них він є і вчений, і краєзнавець, і пошуковець, і ентузіаст, і генератор ідей, і приклад для наслідування, просто порадник і наставник. Тому до нього горнуться краєзнавці різного віку, особливо молодь, і він багатий не стільки на гроші, як на своїх колег-соратників по науці, краєзнавству і освіті, так і на учнів-послідовників, які продовжують втілювати в життя його творчі задуми й ініціативи.

Люди, що мають вдачу Миколи Юхимовича, не завжди належать до числа тих, хто обласканий офіційною владою. Колекція грамот та значок "Відмінника освіти України" – ось і весь послужний список нагород вченого. "Та вірю, – пише про нього його соратник по перу публіцист В. Киричанський, – що все одно держава належно оцінить його працю й подвижництво людини, для якої Україна, її справжня незалежність й високий міжнародний авторитет – сенс всього життя".

В своє 60-річчя Микола Юхимович перебуває у розквіті творчих сил і можливостей, сповнений новаторськими ідеями, перспективами й планами, впевнено веде до звитяг рідне йому Житомирське науково-краєзнавче товариство дослідників Волині, яке вже широко відзначило своє 100-річчя від витоків і 10-річчя його відродження. Сьогодні він по праву метр науки, національного краєзнавства і освіти України та отчого краю й на цій стезі хай йому щастить, примножуються його здобутки новими відкриттями, монографіями, книгами, багатьма учнями і соратниками, збережеться його непересічний дар нести людям чисте, світле, розумне, вічне.

VI
ПЕДАГОГІКА І КРАЄЗНАВСТВО

Кротік Н. Л. (м. Кам'янець-Подільський)

ЄВРЕЙСЬКА ОСВІТА В УКРАЇНІ 20х-30х рр. XX ст.: ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Нині, на рубежі третього тисячоліття, надзвичайно актуальним завданням виступає необхідність консолідації народів України з метою вирішення найголовнішого питання – утвердження української держави, побудови її економічного, духовного, культурного життя відповідно до потреб кожної національності і народності, що населяють її землі. Звідси ми сповна маємо використати потенціал вітчизняної історії, зокрема у сфері етнополітики. Це є принциповим і важливим, бо як стверджують автори "Малої енциклопедії етнодержавознавства" "деяким дослідницьким працям і в етнологічній сфері неоліберальною демократичною "хвилею" надається тональність суто викривальної спрямованості будь-що затаврувати всю спадщину в етнонаціональній сфері ... коли заохочуються тенденції до "відокремлення" історії суто українського етносу від історії інших етносів, що населяють Україну, від історії її "сусідів"[1] . Як магістральне бачиться завдання в тому, щоб "хвацькій хвилі історичних "відкриттів" та поверхових безапеляційних тлумачень, агресивній некомпетентності... протиставляється професіоналізм, дилетантству – об'єктивний, прискіпливий науковий аналіз суспільних явищ та подій", щоб встановити істину в складних умовах сьогодення "спираючись на наукові критерії, соціальні та національні цінності, багатства етнонаціонального буття, вагомість українського державотворення, українського конституціоналізму"[2] .

В розмаїтті досліджуваних етнопроблем важливості набуває питання функціонування системи освіти для національних меншин, особливо єврейської, яка попри наявність значного числа праць ще й досі залишається мало вивченою.

Відомо, що концепція прийнята на II з'їзді працівників освіти України[3], має на меті створити в Україні у найближчі роки та на перспективну життєздатну систему безперервного навчання та виховання для досягнення високих освітніх стандартів, забезпечення можливостей постійного духовного самовдосконалення особистості, формування інтелектуального та культурного потенціалу, який має загально–націона–ль–ну цінність і виступає основою процвітання України. Серед стратегічних завдань програми є відродження і розбудова системи освіти національних меншин як найважливішої ланки виховання свідомих громадян України.

Як засвідчує досвід, наукове забезпечення освітніх перетворень неможливе без знання розвитку теорії і практики вітчизняної освіти і школи в минулому, без нового осмислення та переосмислення як вітчизняного так і зарубіжного досвіду, особливо того, котрий раніше замовчувався або висвітлювався упереджено. Це стосується зокрема, і освіти національних меншин в цілому в т. ч. єврейської.

В цьому зв'язку важливо відзначити, що: по-перше, сучасна українська ідея має бути позбавлена будь-яких шовіністичних зазіхань. По-друге, гуманістичне розуміння національної ідеї вимагає гармонізації міжетнічних і міжнаціональних відносин. По-третє, знання витоків національної консолідації українського етносу допоможе виробити сучасні етнополітичні підходи, зробити буквальний "прорив" у наших уявленнях про етнонаціональну сферу, в тому числі і у поглядах на освіту національних меншин. Все це у цілому, допоможе подолати багато історичних стереотипів. Але справа тут не просто в подоланні "білих плям" в історії українського освітнього процесу, а у виваженому, об'єктивному аналізі його в межах наявної національної історії.

Все це, висуває як найважливіше, завдання дати об'єктивну оцінку стану освіти національних меншин, особливо євреїв в Україні у 20–30-х рр. XX ст. з тим, щоб внести відповідні корективи в сучасну практику тим досвідом, який був накопичений як державними структурами у розв'язанні освітніх завдань, так і вчительськими колективами, окремими педагогами у постановці навчально-виховного процесу на основі впровадження рідної мови, всебічного дослідження історії та культури власного народу. Зокрема, на це наголошують провідні фахівці з освіти України, як академіки НАН України Курас І.Ф, АПН Ничкало Н.Г.[4]

В зв'язку з цим, автор у пропонованій статті ставить за мету показати основні етапи та напрями досліджень історії, культури, традицій національних меншин взагалі і єврейської зокрема, що досі в українській історіографії в такій площині відсутнє, висвітлити кількісний і якісний стан монографічних досліджень єврейської освіти на Україні 20-30 рр. XX ст., визначити провідні тенденції сучасної історіографії її специфіку, орієнтованість на досі невідомі дослідникам джерела.

Знову зауважимо, що історіографія єврейської національної освіти в Україні 20 – 30-х рр. XX ст. й досі нараховує мале число праць, не дивлячись на те, що в цілому в науково-допоміжному бібліографічному покажчику літератури присвяченій 1917 – 1941 рокам, частина перша, під назвою "Євреї в Україні," підготовленому Книжковою палатою України і виданому у 1999 році міститься більше 4 тис. праць.[5]

З цього приводу Рудницькі Н.В. зазначає, що дослідження єврейської освіти сягає XIX-XX ст., коли цій проблемі присвячували свої праці відомі

єврейські просвітителі М. Моргулін, І. Оршанський, С. Дубнов, Демидов Сан-Донато. М. Моргулін в монографії "К истории образования русских евреев" зупинився на ключових проблемах, показав роль державних органів, функції яких зводилися в основному до обмежень. Він зупинився на ролі в процесі становлення єврейської освіти тодішнього міністра освіти С. Уварова, єврейського просвітителя Лілієнталя, діяльність яких і торкається також євреїв, що проживали на території України[6]. Для розуміння суспільно-політичного становища народів Росії немало зробили в своїх узагальнюючих працях С. Соловйов, В. Ключевський, М. Гершензон, О. Голубєв, М. Драгоманов, М. Грушевський. Свій вклад у дослідження освіти та культури зробила історико-етнографічна комісія при Товаристві розповсюдження освіти серед євреїв, пізніше етнографічне товариство, яке очолив відомий історик, публіцист і громадський діяч С. Дубнов.[7]

Зазначимо, що наявна історіографічна база із досліджуваної проблеми дозволяє історію вивчення єврейської освіти України 20-30 рр. XX ст. на думку автора поділити на три періоди. Перший – це власне 20-30-ті роки. У число праць цього періоду відносяться довідникові видання, як наприклад, "Народное просвещение в СССР в 1926/1927 учебном году" (М. 1929), "Национальная политика ВКП(б) в цифрах" (М. 1930), "Школьные учреждения социального воспитания на Украине. Всесоюзная школьная перепись 15.XII.1927 года". (Х.,1930), "Культурное строительство в СССР". (М. 1936.), "Итоги работы среди национальных меньшинств на Украине (К 10-й годовщине Октябрьской революции). По материалам Центральной комиссии нац. меньшинств ВУЦИК". (Х.1927)

Великим джерелом, що проливає світло на стан освіти національних меншин є праці її безпосередніх організаторів, скажімо: Скрипник М. "Перебудовними шляхами (Проблеми культбудівництва національностей України)". Більшовик України. 1931. №12; Затонський В.П. "З питань національної політики на Україні. Промови". Х. 1933; Затонський В.П. "Національно-культурне будівництво і боротьба проти націоналізму (Доповідь та заключне слово на січневій сесії ВУАН)" К. 1934.; Буценко А.И. "Советское строительство и нацменьшинство на Украине". Х.1926; Зингер Л. "Еврейское население в СССР" М. 1932.; Кантор Е. "Национальное строительство среди евреев СССР" М. 1934.

Причому, інтенсивність виступів керівників народного комісаріату освіти дозволяє стверджувати, що проблеми освіти у цілому, національних меншин зокрема було пріоритетним у державних та політичних структурах. Тільки нарком освіти М.О. Скрипник за роки своєї праці у вище зазначеній посаді опублікував більше 600 праць майже третина яких стосувалась або торкалася проблем життєдіяльності національних меншин, в тому числі освіти. Правда, більшість із них, як стверджує О.Б. Бистрицька була опублікована з метою надмірної популяризації досягнень радянської влади в галузі культурної та національної політики[8]. З висновком дослідниці можна погодитись, бо в багатьох працях того часу обходились гострі кути, нівелювалися освітні проблеми національних меншин, вони були переобтяжені політичними стереотипами, подавали суперечливі факти, затушовуючи реальні проблеми. Все ж, в сукупності тогочасні праці дають певну уяву про процеси, що протікали в національній школі, однак реального, виваженого аналізу стану до пересічного читача не доносили.

Другий період, 40-80 ті роки, характерний майже повним замовчуванням проблеми. Праці цього періоду, як наприклад, Бачинського П.П. "Здійснення ленінської національної політики на Україні у відбудовний період (1921-1925)" Укр.іст.журн. 1968. №1., Грищенка М.С. "Нариси з історії школи в Українській СРСР (1917-1966)". К. 1966, Паніотова І.І. "Компартія України у боротьбі за розвиток народної освіти (1931-1941)" Х. 1973. та ін. несуть на собі відбиток ідеологічного тиску тодішнього режиму, який негативно позначився на ступені і якості узагальнень, обєктивності аналізу. Особливо про це свідчить покажчик "Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР (1917-1967)" К. Рад. школ, 1967.

Все ж, вивчення проблеми національної освіти в Україні було започатковано саме в ці роки. Це було зроблено працею Дроздової О.П. "Керівна роль комуністичної партії в створенні та зміцненні єдиної трудової школи для національних меншостей (За матеріалами Півдня України)" // XXI звітна наук. конфер. – Одеса, 1966. – С. 28-32. Варто підкреслити, що окремі дослідники історії шкільного будівництва цього періоду як Бондар А.А. у роботі "Розвиток суспільного виховання в Українській РСР (1917-1965)" К. 1966, Гутянський С.К. "Здійснення ленінських принципів народної освіти на Україні" К. 1960, Лещенко Н.М. "З історії становлення радянської системи народної освіти на Україні (жовтень 1917-1920 рр.)" УІЖ 1968. №1., зробили спробу охарактеризувати законодавчі та нормативні акти, щодо освіти серед національних меншин, дати порівняльний аналіз кількісних показників мережі національних шкіл в 20-30-х рр. Однак, й це виконано окремими фрагментами, що для тогочасної науки і обговорюваної проблематики можна вважати логічним.

Із середини 80-х років розпочинається третій етап в історіографії історії освіти євреїв України 20 – 30-х рр. З пом'якшенням політичного клімату відроджується інтерес у дослідників до цього питання. Ряд робіт присвятив цим проблемам Чирко Б.В., який розглядав проблему розвитку єврейських шкіл у співставленні з розвитком національних навчальних закладів інших національностей республіки. Зокрема, у працях "Робота парторганізацій з національними меншостями на Україні (1923-1930)", УІЖ. 1988. №6; "Національні меншості на Україні в 20-30 рр." УІЖ.1990. №1, вже спостерігається намаган-

ня дослідника визначити контури проблеми. Однак ці праці, як і інші через відсутність достатньої кількості архівних джерел не змогли розкрити всю палітру єврейської освіти на Україні, а показали лише її кількісні параметри.

З розширенням кола джерел, введенням в науковий обіг нових раніше недоступних для дослідників документів О. Гонтарь, І. Іваненко, В. Майборода, С. Майборода, Є. Соф'янц, В. Палкін, Г. Філіпчук та ін. вже висвітлюють не тільки кількісні параметри національної освіти, але й зупиняються на негативних сторонах та чинниках, що гальмували процеси розвитку національної освіти 20 – 30-х рр. Однак, в силу об'єктивних причин вони не змогли побачити і визначити особливості національної освіти євреїв України, ототожнювали її з радянською системою освіти.

Величезна зацікавленість у дослідників проблематика національної освіти 20 –30-х рр. проявилась у період незалежності України. Нову сторінку таким дослідженням поклала історико-педагогічна праця Войналович О.О. "Становлення і розвиток загальноосвітньої школи для національних меншин в Україні (1917-1938рр.)", захищена у 1993 році. У ній дослідниця вперше, на широкому суспільному тлі, розкрила проблему на основі нового кола джерел, ввела в обіг оригінальні документи з архівів Служби безпеки України, фонду №413 – Центрального Комітету національних меншин ВУЦВК, ф. №2582 – Міністерства народної освіти УНР, ф.1115– Української Центральної Ради. Це дало змогу показати загальні тенденції в організації навчально-виховного процесу в школах для національних меншин, розкрити основні етапи її розвитку. Однак питання єврейської національної освіти у роботі розкривалося лише як ілюстрація загальних тенденцій національної школи.

У 1998 р. вийшла в світ праця викладачки Харківського педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди Бистрицької О.Б. "Розвиток системи освіти національних меншин в Україні у 1917-1939 рр." із спеціальності 07.00.01 – історія України. Вона була присвячена досліджену становлення системи освіти національних меншин в цілому, перегукуючи проблеми, які були висвітлені у праці Войналович О.О. В силу поставлених завдань дослідниця в основному зупинилася на причинах політики коренізації, виокремленні в цьому процесі культури національних меншин, показала як позитивні так і негативні аспекти створення системи освіти національних меншин. Однак єврейський компонент у дослідженні виявився епізодичним і не системним.

У цьому ж році, у Східно-Українському педагогічному інституті (м. Луганськ) Потаповою Л.В. була захищена дисертаційна праця із спеціальності 13.00.01. "Розвиток національної школи в Україні (1917-1933)". Розкриваючи широку панораму становлення національної школи дослідниця в той же час торкається лише окремих питань освіти національних меншин, а саме: функціонування Національних Рад з освіти в період УНР, кількісних показників росту польських, німецьких, єврейських, болгарських шкіл, обходить проблему своєрідності постановки процесу навчання в школах різних національностей в тому числі і єврейських.

Єдиною роботою із сучасних досліджень, що безпосередньо торкається історії єврейської освіти стала дисертація Наталії Василівни Рудницької "Становлення і розвиток освіти євреїв у XIX на поч. XX ст." захищена у 2002 р. в Запорізькому університеті. Вона загалом цікаво і логічно виклала процес становлення і розвиток освіти євреїв у XIX поч. XX ст. на прикладі такого регіону як Волинь, показала соціально-економічні, політичні і правові умови розвитку освіти в цьому регіоні розкрила стан початкової, середньої і вищої освіти, аргументовано довела, що єврейська освіта в умовах Російської імперії в основному ґрунтувалась на громадській ініціативі і підтримці. Робота Рудницької Н.В. допомагає з'ясувати джерела і витоки освіти євреїв України.

Загалом, шкільна національна освіта 20-30-х рр. у дослідженнях сучасних істориків освіти обмежується двома тенденціями: вивченням школи на західно-українських землях, як наприклад, Сейко Н.А. "Педагогічні та етносоціальні засади розвитку польського шкільництва на Волині – Житомирщині у 1905-1938 рр." (К.,1999)., Ханенко В.С. "Проблема гуманізації виховання у контексті розвитку польської педагогіки міжвоєнного періоду (1918-1939рр.)" (Луганськ, 1997р.) та Буковини і Бессарабії, як: Кобилянська Л.І. "Становлення і розвиток Українських народних шкіл на Буковині (70-ті рр. XVIII – початок XXст.)" (Івано-Франківськ, 1999); Тадіян В.В. " Розвиток початкової освіти в Бессарабії (1918-1944рр.)" (К., 1999) та ін.

Окремі фактологічні дані та статистичні свідчення про професійну освіту серед євреїв – жінок містить дослідження Аніщенко О.В." Розвиток професійної освіти жінок в Україні (друга половина XIX – початок XXст.). (К., 1999). Однак, воно стосується іншого періоду і аналізує ситуацію в інших історичних умовах, допомагає з'ясувати лише питання про витоки та традиції професійної освіти серед єврейського населення України.

Такий перелік засвідчує, що історико-педагогічна наука ще досі не має комплексного дослідження проблеми організації єврейської національної освіти, аналізу глибинних процесів, що пронизували постановку і зміст національної школи. Як засвідчує зарубіжна історіографія, особливо російська, публікаціями праць Московського Єврейського університету та сучасні дослідження істориків, політологів України у проблемі єврейської національної школи та освіти ще досить багато т.з. "білих плям".

В цьому зв'язку зазначимо, що проблематику історії та культури євреїв досить активно досліджують вчені-історики України. Зокрема, у м. Дніпропетровську за останні 6 років вже здійснено п'ять випусків збірника праць

"Еврейская мысль сквозь века" у яких опубліковано близько 150 статей та повідомлень і в той же час, лише окремі із них торкаються проблем єврейської національної освіти 20–30-х рр. Досить інтенсивно досліджують історію та культуру євреїв Півдня України і вчені-історики Запорізького державного університету. Матеріали їх наукових пошуків містяться у регулярних збірниках: "Еврейское население Юга Украины. Ежегодник", "Єврейське населення Півдня України: дослідження і документи". У цих випусках містяться окремі повідомлення та свідчення про стан з єврейською освітою в цьому регіоні. Однак, регіональний аспект досліджень не повністю розкриває загальні тенденції, в них обходяться проблеми змісту, форм єврейської освіти, особливості діяльності національної єврейської школи, роль державних та політичних структур що здебільшого не входить в коло наукових уподобань цих дослідників.

Аналогічний недолік притаманний і багатьом дисертаційним дослідженням вчених – істориків. В цьому зв'язку підкреслимо, що загалом етносоціальним, етнополітичним проблемам в Україні за часи незалежності України присвячено більше 20 дисертаційних праць. І, не дивлячись на таке їх значне число питання освіти національних меншин в цілому, єврейської, зокрема, служить у них лише ілюстрацією при розгляді досліджуваних проблем або політичних ситуацій. Це, зокрема, стосується праці Липинського В.В. "Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-ті роки" (Х., 2001) [дис. докт. іст. наук]. Без сумніву, що така постановка проблеми мала б включати в себе поняття "Освіта національних меншин". Однак, навіть при формулюванні наукових завдань дослідження автор обійшов проблему національних меншин, в той же час тільки у главі дисертації "Концепція та модель освіти УРСР у 20-ті. роки" значно збагатилася б висновки, як би був врахований і етнонаціональний фактор. Такий же підхід спостерігається і в докторському дослідженні Рафальського О.О. "Національні меншини України в XX ст.: історіографія" (К.,2001). У такій главі, наприклад, як "Суперечливі погляди істориків на еволюцію політики більшовиків щодо національних меншин у 1920-30-х рр.." і цей дослідник обходить еволюцію політики тодішньої влади у сфері освіти, в той час коли саме ця галузь національно-культурного розвитку етнічних меншин першою серед інших зазнала утиску та репресій. Для об'єктивності варто зазначити, що вчений-історик обійшов проблему національної освіти очевидно через брак відповідних праць.

Досить багато у дослідження проблеми національних меншин привносять політологи, зокрема, Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. Як засвідчує 10 випусків його праць у яких глибоко розкривається проблематика все ж, сфера освіти в т. ч. єврейська національна розкривається не системно, здебільшого слугує ілюстративним компонентом тогочасного політичного процесу.

З появою єврейських національних організацій і інституцій в Україні, як: Єврейського Міжнародного Соломонового університету, Інституту іудаїки в Києві, Відділу єврейської історії та культури в Інституті політології і національних відносин НАН України, регіональних структур в Запоріжжі, Дніпропетровську, Харкові, Дрогобичі тематика і динаміка дослідження єврейської історії і культури, в т. ч. і освіти розширилися. Зокрема, окремі доповіді з історії єврейської освіти були зроблені на конференціях у Запоріжжі, Мелітополі, Херсоні, на Донбасі. За 1993-1998 роки тільки у місті Києві єврейськими організаціями було проведено шість наукових форумів під загальною назвою "Єврейська історія і культура в Україні". У п'яти збірниках їх праць було опубліковано 350 наукових повідомлень і лише 3 відсотки з них торкалося єврейської національної освіти, і поодинокі присвячувались періоду 20-30-х рр. XX ст.

У цьому зв'язку, варто підкреслити те, що в багатьох наявних працях аналіз роботи єврейських шкіл здійснювався не досить виважено, в основному робиться наголос на кількісну сторону проблеми (динаміка числа шкіл, учнів в них, вчителів і т.д.) і недооцінюється якісна сторона – в якій степені школи з єврейською мовою викладання були власне єврейською національною, а не радянською з єврейськими учнями та мовою викладання.

Частково на ці проблеми звернула увагу зарубіжна історіографія. В праці "Історія єврейської освіти в СРСР" автори зокрема співставляють суперечливі статистичні дані по єврейським школам, технікумам в т.ч. і по Україні 20-30-х рр. Аналізують навчальні програми та плани з точки зору того наскільки вони відображають національні моменти. У великій монографії Цві Халеві "Єврейські школи під царизмом та комунізмом: боротьба за культуру і ідентифікацію" окремі глави присвячені розкриттю стану освіти в Україні. В ній автор на основі різних джерел робить спробу вивести статистику щодо єврейських шкіл. Виважені оцінки у досліджені єврейських шкіл в Україні в т.ч. 20-30-х рр. робить професор Єврейського університету в Єрусалимі Мордехай Альтшулер. Однак відірваність від джерельної бази не дозволяє досліднику виписати повні та глибокі висновки з досліджуваної проблеми.

Без всякого сумніву на розвиток досліджень єврейської освіти на Україні негативно впливає розпорошеність джерельної бази. Так, розрізнені документи про життя єврейської общини містяться в державному архіві Херсонської області. Щодо нашої проблематики виділяється фонд Р-414 – Інспектура народної освіти, особливо відділ "національні меншини".[10] В Дніпропетровському державному архіві в фонді Ф-1- Дніпропетровський обком Компартії України найбільш повно зібрані документи, що характеризують роль політичних структур в формуванні та розгромі єврейської освіти. З оригінальних в цьому архіві зберігаються

особові справи і залікові книжки студентів Катерино–славського приватного політехнічного інституту (з 1918 – Катеринославського єврейського інституту) з 1916 по 1921 роки.[11]

Аналогічна картина з документами про стан єврейської освіти і в державному архіві Запорозької області. [12] Більш повно характеризують стан єврейської освіти у 20-30-х рр. ф. 413 – Центральний комітет національних меншин Центрального Державного архіву вищих органів влади України та ф 1. оп 20 (ідеологічний відділ ЦК КП України) Центрального державного архіву громадських об'єднань України.

На стан використання архівних джерел у державних архівах як регіонів, так і центральних впливає мовний чинник. Як відомо багато документів того часу писалося на мові ідеш фахівців з якої на Україні залишилося вже зовсім мало.

Таким чином, проблема становлення та розвитку єврейської освіти 20-30-х рр. знаходиться в полі зору української історіографії в якій можна виділити три етапи дослідження: перший – 20-30 ті; другий – 50-80-ті рр.; третій – кінець 80-ті рр.– період незалежності України. На перших двох у силу ідеологічного тиску на результат наукових пошуків, відчувалася ідеологічна заангажованість. Все ж. необхідність дати об'єктивну картину стану освіти національних меншин у цілому, єврейської зокрема стимулювали пошуки науковців, які у 50-80 рр. XX ст. виокремили дану проблематику. Однак динамічного розвитку наукові дослідження з етнополітики дістали у період незалежності України. Відкриття нових архівних джерел вплинули на об'єктивність досліджень. Необхідність побудови Української держави на основі злагоди між народами і народностями, що її населяють, пріоритети в пошуку шляхів задоволення культурних, освітніх потреб різних національностей звертають увагу дослідників до історії з метою використання набутого досвіду. Все це не вичерпує коло проблематики, а стимулює дати об'єктивний літопис освітнього процесу на Україні.

Примітки

1. Мала енциклопедія етнодержавознавства.– Київ: Вид-во "Ґенеза"; Вид-во "Довіра", 1996.– С. 4
2. Там само.– С. 5
3. II-й Всеукраїнський з'їзд працівників освіти.– Київ, 2001.– С. 137-155
4. Ничкало Н. Профтехосвіта на рубежі XXI століття: єдність науки і практики // Проф.-техн. освіта. – 2000. – №1. – С. 2-5; Гончарова С., Ничкало Н. Дисертаційні дослідження з педагогіки: діапазон наукових пошуків і проблеми якості // Педагогіка і психологія профтехосвіти. – 2001. –№2. – С. 6-17).
5. Євреї в Україні. Науково-допоміжний бібліографічний покажчик. 1917-1941. Ч. І.– Київ, 1999.– 185с.
6. Рудницька Н.В. Становлення та розвиток системи освіти євреїв на Волині у XIX – на поч. XX ст. Автореф... канд. іст. наук.– Запоріжжя, 2002. – С. 7
7. Там само.– С. 8
8. Бистрицька О.Б. Розвиток системи освіти національних меншин в Україні у 1917-1939 рр. Дис.... канд. іст. наук. 07. 00. 01.– Харків 1998. – С. 16
9. Модиевский Семен Евреи Юга Украины (по материалам государственного архива Херсонской области), проблемы иудейской религии // Єврейська історія та культура в Україні. Матер. конфер. Київ 8-9 грудня 1994.– Київ, 1995.– С. 139-142
10. Михайлова А.А. Обзор документов государственного архива Херсонской области "Еврейское население Херсонского округа в 20-е – начало 30-х гг. // Єврейське населення Півдня України: історія та сучасність. Тези до наук. конфер. 19-20 лист. 1992 р. – Запоріжжя, 1992. – С. 119
11. Ченцова Н.Т. Документы государственного архива Днепропет–ровской области о еврейском население Юга Украины // Там само. – С. 117
12. Турченко Ф.Г., Ігнатуша О.М. Документальні джерела держархіву Запорізької області зісторії єврейського населення Запорізького краю (XIX-XX ст.) // Там само. Конфер. 27-28 X. 1994 р.– Запоріжжя 1994.– С. 41

Бажан О. Г. (м. Київ)

СТАН ОСВІТИ, НАУКИ І КУЛЬТУРИ В УКРАЇНСЬКІЙ РСР В СЕРЕДИНІ 1960-х–80-ті РОКИ

Крах економічних реформ М. Хрущова, посилення консервативних тенденцій у суспільно-політичному житті у середині 1960-х років, що починають простежуватися відразу після приходу до влади у Москві нового партійного керівництва на чолі з Л.Брежнєвим, не могли не позначитися на духовній сфері радянського суспільства в тому числі українського народу. Суперечлива ситуація в царині культури в другій половині 1960-80-х років визначалася з одного боку посиленням ідеологічного диктату, консервацією елементів і традицій "культового" періоду, з іншого – пробудженням національної самосвідомості. Високі кількісні показники часто-густо не відповідали якісним зрушенням у духовному житті Української РСР, про що свідчило становище у освітянській галузі. У 1960-1980-х роках першочергова увага партійно-державного керівництва країною приділялася розвитку і покращенню системи народної освіти, яка традиційно вважалася складовою частиною ідеологічної системи. Згідно рішень XXIII з'їзду КПРС у 1966 р. розпочалось впровадження загальнообов'язкової десятирічної освіти. Неухильно зростала мережа шкільних закладів (на 1990 р. в Україні діяло понад 20 тисяч шкіл, у яких здобували освіту 6 млн. 851 тис. учнів), професійно-технічних училищ (на 1987 р. у республіці функціонувало понад 1200 ПТУ усіх видів, де навчалося понад 710 тисяч учнів), відкривалися численні нові вузи (у 1986 році в УРСР налічувалося 146 вищих навчальних закладів проти 135 в 1960 р., а кількість студентів збільшилась з 417 тис. до 850 тис.), зміцнювалася їх матеріально-технічна база. Водночас було багато зроблено для розв'язання проблеми вчительських кадрів, поліпшення якості підготовки спеціалістів із середньою спеціальною освітою. Здійснення широких заходів щодо реформування школи дали змогу до 1976 року завершити перехід до загальнообов'язкової середньої освіти в УРСР.

Статистичні дані промовисто свідчили про досягнення певного прогресу у розвитку загальної освіти в Україні протягом 1960-80-х років. Втім в умовах функціонування командно-адміністративної системи радянській школі не вдалося уникнути ряд негативних явищ. Запровадження середнього всеобучу, створення нових навчальних закладів, нарощування кількості фахівців із вищою освітою відбувалось на тлі поглиблення ідеологізації та денаціоналізації навчально-виховного процесу. Освіта в УРСР стрімко відставала від науково-технічного процесу і не відповідала потребам часу. Рівень та якість підготовки фахівців як у республіці, так і в СРСР в цілому, значно відставав від світового. Разом з тим, офіційна влада, притримуючись політики "злиття націй", продовжувала стимулювати процес русифікації української школи. Нерівноправне становище української школи значною мірою закріпила постанова ЦК КПРС від 31 червня 1978 р. "Про подальше вдосконалення вивчення й викладання російської мови в союзних республіках",[1] що визначала виділення додаткових асигнувань на підготовку підручників і програм з російської мови та літератури у школах, технікумах, вищих учбових закладах, збільшення годин на її викладання, створення нових періодичних видань. Закріплення пріоритетності російської мови, розширення сфери її вжитку мала на меті й постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 26 травня 1983 р. "Про подальші заходи по вивченню російської мови в загальноосвітніх школах та інших навчальних закладах союзних республік"[2]. Нею було передбачено збільшення з 1984 р. вчителям підготовчих та 1-3 класів, що ведуть навчання російською мовою, вчителям російської мови та літератури IV-XI класів шкіл та шкіл-інтернатів всіх типів та найменувань, професійних та середньо-спеціальних учбових закладів з національною мовою навчання, розташованих в сільській місцевості, селищах міського типу посадових окладів на 15%. Це матеріальне заохочення також підпорядковувалось витісненню української мови з сільських, селищних шкіл, де вона посідала належне місце.

У результаті цілеспрямованої урядової національно-мовної політики в 1986-1987 навчальному році, в порівнянні з 1955-1956 роком питома вага учнів у школах з українською мовою зменшилась з 72,8% до 40,6%. Лише 24% дітей, охоплених дошкільною формою виховання, відвідувало дитячі садки і групи з українською мовою[3]. Наприкінці 1980-х років 700 тисяч українців Криму не мали жодної власної школи.[4] Тенденція до скорочення шкіл з українською мовою викладання мала стійкий характер в обласних центрах України, промислових містах Донбасу та Придніпров'я.

В цілому, незважаючи на ряд істотних помилок і викривлень у реформуванні освітянської галузі в 1960-1980-х роках, в Україні вдалося створити значний високий науковий і культурний потенціал та забезпечити високий освітній рівень населення республіки.

Згідно з законами і принципами, що домінували в радянському суспільстві та з урахуванням науково-технічної революції, що охопила передові країни світу, розвивалася наука в УРСР. Екстенсивний розвиток економіки позначився на

динаміці зростання наукового потенціалу України (в 1960 р. загальна кількість науковців у республіці становила 46 тисяч, то на 1987 р.- 213 тисяч), збільшенні числа нових спеціалізованих наукових установ, підрозділів, відділів, лабораторій у складі Академії наук (у 1962 р. її президентом став Б. Патон). Впродовж 1960-80-х років вченими АН УРСР проводилися дослідження з ряду найважливіших напрямків науково-технічного прогресу. Зусиллями співробітників українського науково-дослідного конструкторсько-технологічного інституту синтетичних надтвердих матеріалів АН УРСР у 1961 році одержано перші штучні алмази. Колективом Інституту кібернетики АН УРСР на чолі з його директором В. Глушковим, спроектовано і збудовано цифрову машину "Київ" (1960), першу в СРСР керуючу машину широкого профілю "Дніпро" (1961), машини "Промінь"(1962), "Мир"(1964). З 1966 року у фізико-технічному інституті АН УРСР став до ладу найбільший у Європі лінійний прискорювач електронів. Практичних результатів домоглися українські науковці у галузі зварювання металів, зварних конструкцій і нових металургійних методів добування високоякісних та чистих металів і сплавів, у вивченні характеристик твердого тіла й низьких температур. Широкого визнання в середині 1960-х років набули дослідження і винаходи групи вчених з Інституту теоретичної фізики АН УРСР під керівництвом академіка Миколи Боголюбова в області статистичної фізики, нелінійної механіки, квантової теорії поля, надплинності й надпровідності. Не мали аналогів у світі наукові розробки, здійснювані співробітниками конструкторського бюро "Південне"(засноване у 1954 р. у Дніпропетровську) у галузі аеродинаміки, балістики, матеріалознавства, ракетобудування. Вагомим був внесок вчених та спеціалістів КБ "Південне" і у реалізацію космічної програми СРСР. Під орудою генеральних конструкторів М. Янгеля (1954-1971) та В. Уткіна (1971-1990) у Дніпропетровському ракетно-космічному центрі були створені декілька поколінь вітчизняних бойових ракет, відомі космічні носії "Космос", "Інтеркосмос", "Циклон-2", "Циклон-3", ракетно-космічна система "Енергія-Буран".

Практичну цінність мали наукові здобутки колективів учених в царині сільськогосподарських наук. У Миронівському науково-дослідному інституті селекції і насінництва пшениць, який очолював академік АН УРСР В. Ремесло, були створені всесвітньо поширені сорти озимої та ярої пшениць (Миронівська-264, Миронівська ювілейна, Миронівська яра та ін.). Продовжувалася робота вітчизняних селекціонерів по виведенню нових сортів кукурудзи, цукрових буряків, картоплі, винограду. Помітні зрушення відбулися у галузі біотехнологій.

Проте значна кількість наукових новацій, технологій і винаходів не знайшла свого втілення у виробництві. Існуючий механізм господарювання, перевага екстенсивних шляхів розвитку економіки над інтенсивними приводили до ігнорування всіх цінних ініціатив науковців, досягнення науково-технічної революції. На початок 1980-х років лише 10-15% підприємств були механізовані або комплексно автоматизовані.

Бюрократичні перепони, ідеологічний диктат не тільки гальмували фундаментальні дослідження, а й породжували несприятливу атмосферу в творчих колективах науковців. Надзвичайно в складних умовах перебувала вітчизняна історична наука. Певне національне пожвавлення першої половини 1960-х років змінилося тривалою прохолодою до всього національного. Особливо сильні "заморозки" відчувалися в період перебування на посаді секретаря ЦК КПУ з ідеологічних питань Валентина Маланчука. Останній всіляко прагнув підтвердити інтернаціоналістський характер своєї діяльності, рішуче брався за ліквідацію навіть тих незначних здобутків, здійснених з ініціативи української наукової інтелігенції. З ініціативи В. Маланчука в першій половині 1970-х років проводився спланований в ідеологічних підрозділах ЦК КПУ справжній погром історичної науки, здійснювалось відлучення від роботи найбільш кваліфікованих наукових кадрів.

В кінці 1972 року виникла "справа" Інституту археології АН України. Його директор, член-кореспондент Федір Шевченко, провідні наукові співробітники Петро Толочко, Володимир Баран та інші звинувачувались в допущенні ряду "історичних, методологічних і теоретичних помилок". Бажання науковців поновити щорічник "Київська старовина" розцінювалась ЦК КПУ як спроба націоналізму, оскільки в ньому "... не висвітлюється зв'язок київських матеріалів з пам'ятками Північної та Північної-Східної Русі". Дратувала партапаратників і сама назва щорічника, яка нібито "повторює назву дореволюційного журналу буржуазно-ліберального напрямку"[5].

За поданням В.Маланчука у квітні 1973 року було викрито "групу націоналістів" в Інституті мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Рильського. Ідеологічне збочення вчених полякало в тому, що вони підготували і видали бібліографічний покажчик "Українське радянське карпатознавство", в якому поряд з творами радянських вчених були подані праці "українських буржуазних націоналістів" Володимира Кубійовича, Сергія Єфремова, Катерини Грушевської та інших[6].

Під жорстким пресом ідеології опинився Інститут історії АН УРСР. В його стінах не знайшлося можливості для обговорення цікавої за своїм задумом статті Михайла Брайчевського "Приєднання чи возз'єднання?"(в науковій розвідці піддана критиці офіційна інтерпретація Переяславської угоди 1654 року), що відразу була віднесена до розряду антирадянських. Після видання згаданої праці за кордоном її автор піддавався переслідуванням, обмежувався в друці. В 1972 році були звільнені з роботи кандидати історичних наук Олена Апанович та Олена

Компан, які власними коштами підтримували “громадські каси” допомоги українським політв’язням. З острахом бралися за перо І. Бойко, К. Гуслистий, І. Гуржій, В. Дядиченко, Я. Дзира, які не в руслі ідеологічних потреб партії творили історичну науку.

Жорсткий ідеологічний пресинг, введений Маланчуком і його найближчим оточенням відчували на собі українські письменники і митці. Впродовж 1970-х років в апараті секретаря ЦК по ідеології народжувались одна за одною постанови, які мали сприяти “проведенню певної роботи по усуненню істотних зміщень у здійсненні національної політики в галузі культури, виправленню серйозних упущень в питаннях інтернаціонального виховання, дотримання принципу класового підходу до суспільних явищ минулого і сучасного”. У нехтуванні принципів соціалістичного реалізму піддавались забороні та гонінням визнані майстри слова Олесь Бердник, Іван Білик, Євген Гуцало, Микола Лукаш, Григорій Кочур, Борис Антоненко-Давидович, Микола Руденко, Василь Стус, Станіслав Тельнюк. В січні 1972 року за написання автобіографічної повісті “Більмо”, про перебування в радянських політичних таборах (книгу опубліковано на Заході і перекладена багатьма мовами світу) заарештовано і засуджено до семи років таборів і 3-річного заслання львівського письменника М.Осадчого.

За написання та переправлення на Захід в 1975 році літературно-публіцистичної розвідки “Набої для розстрілу” (Ненько моя, ненько) присвячену судовому процесу “Спілки визволення України” було ув’язнено письменника, кінематографіста Снєгірьова Гелія.

Гострої критики з боку вищого політичного керівництва зазнали роман Р. Іваничука “Журавлиний крик” та п’єса драматурга О. Коломійця “За дев’ятим порогом”, в яких невірно зображені сторінки історії Запорозької Січі. Надмірне захоплення козаччиною в романі “Собор” ставилось в провину одному з патріархів української літератури Олесю Гончару. В 1970- на початку 1980-х років продовжувалась політика штучного замовчування творчості талановитої української поетеси Ліни Костенко. Навіть тоді, коли її віршований роман “Маруся Чурай”(1979р.), що змальовує епоху Б. Хмельницького, широко поширювався в “списках”, декламувався на різноманітних неофіційних літературних вечорах, численні цензори продовжували штампувати висновки про недоцільність публікації непересічного літературного твору.

Водночас, попри численні ідеологічні кампанії, гонитви й репресії, українська література збагатилася рядом високоякісних, майстерних творів. У цей час скарбничка українського слова поповнилася творами О. Гончара “Берег любові”, “Бригантина”, “Циклон”, “Твоя зоря”, “Тронка”, романами Ю.Мушкетика “Позиція”, “Рубіж”, “Яса”, М.Стельмаха “Велика рідня”,”Кров людська – не водиця”, “Хліб і сіль”, збірками віршів І.Драча, І. Жиленко, Р. Лубківського, О.Забужко. Широкою популярністю серед читацького загалу користувалися історичні романи П. Загребельного ”Розгін”, “Диво”, С. Скляренка “Святослав” і “Володимир”, драматичні твори М. Зарудного, п’єси В. Минка.

Переборюючи всілякі партійні перестороги розвивалось кіномистецтво України. У 1960- на початку 1980-х років найбільшою популярністю у глядачів користувалися кінофільми “Тіні забутих предків” С. Параджанова, “Вечір напередодні Івана Купала” і ”Легенда про княгиню Ольгу” Ю. Іллєнка, ”Камінний хрест” та “Тривожний місяць вересень” Л. Осики, “Вавілон-ХХ” І. Миколайчука, “Женці” та “Високий перевал” В. Денисенка, “У бій ідуть тільки “старики “, та “Ати-бати йшли солдати…”Л. Бикова. Проте кожен нестандартний крок кіномитця перебував під негласним наглядом ідеологічного апарату ЦК КПУ і отримував свою політичну а в деяких випадках і юридичну оцінку. Внаслідок грубого втручання в творчість, політичної та ідеологічної корекції виробництва кінофільмів на Одеській та Київській кіностудіях на тривалий час потрапили на полиці фільми К. Муратової “Короткі зустрічі” (1968, вийшов на екран 1987), “Довгі проводи”(1971, вийшов на екран 1987), кінороботa Ю.Іллєнка “Криниця для спраглих”(1965, у прокаті 1987)[7].Об’єктом для шельмування з боку владних структур було обрано також глибоко національний за своїм змістом і формою кінофільм Ю.Іллєнка “Білий птах з чорною ознакою” (1971). Протягом довгих років був відлучений від роботи Сергій Параджанов.

Суворі вердикти самобутнім роботам визнаних кіномитців змушувало багатьох кінематографістів з великою осторогою братися як за українську тематику, так і озвучення фільмів українською мовою.

Дедалі більше втрачав національну особливість український театр. Незважаючи на те, що протягом 1965-1985 років кількість театрів в УРСР збільшилась майже на третину, українські драматичні твори становили лише четверту частину їхнього репертуару, а українська мова майже повністю була витіснена російською. Життєвість українського театру у ті роки засвідчували своєю роботою артисти Н. Ужвій, А. Роговцева, Б. Ступка, О. Кусенко та інші.

Новаторством та оригінальністю в образотворчому мистецтві у 1960-80-х роках відзначалися твори скульптора і живописця І. Гончара, художників А.Горської, Л.Семикіної, О.Заливахи, Г.Севрук, М.Касіяна, М.Дерегуса. У сфері народного декоративно-вжиткового мистецтва особливої популярності набула творчість М. Приймаченко, К. Білокур, С. Кульчицької.

Традиції української національної музики у згаданий період примножували композитори Григорій і Платон Майбороди, Мирослав Скорик, Ігор Шамо, Володимир Івасюк, Андрій Штогаренко.

Посилений ідеологічний контроль, що здійснювався політичним керівництвом республі-

ки призвів до значної поляризації в літературно-мистецькому середовищі. Однак, незважаючи на існування широкомасштабної системи заборон у галузі освіти, науки та культури, всілякі переслідування та репресії представників творчої інтелігенції з боку владних структур, науковий та творчий доробок українських інтелектуалів 1960-1980-х років гідно репрезентував Українську РСР на світовій арені.

Примітки:

1. Російський державний архів новітньої історії (далі – РДАНІ).- Ф. 89, оп. 23, спр.31. – Арк. 1-7.
2. ЦДАГО України. – Ф.1, оп.25, спр.2550. – Арк. 7.
3. РДАНІ.-Ф. 89, оп. 23, спр.40. – Арк.4-7.
4. Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946-1980-ті рр.). – К., 1999. – С. 204.
5. ЦДАГО України. – Ф.1, оп.25, спр. 867. – Арк.160-166.
6. Там само. – Арк.109-111.
7. Там само. – Оп. 6, спр.3954. – Арк.21-22.

VII

З КРАЄЗНАВЧОЇ ПОШТИ

Жам О.В. (м. Переяслав-Хмельницький)

МОНАСТИРСЬКІ МЛИНАРСЬКІ ЗАКЛАДИ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ XIX ст.

Монастирі в історії України, зокрема, Правобережної, ніколи не були суто релігійними утвореннями. Вони завжди займали чільне місце в економічному, культурному, соціальному розвитку суспільства.

В економічному відношенні монастирі існували, розраховуючи лише на власні сили. Прибутки вони отримували від своїх угідь, від пожертвувань, від торгівлі продукцією власного виробництва. Важливою статтею грошових та матеріальних надходжень у монастирську скарбницю був продаж круп'яно-борошномельних продуктів, отриманих на монастирських млинах, а також здача цих млинів в оренду.

У XIX ст. На Правобережній Україні церква (монастирі) поруч з державою та поміщиками була найбільшим власником млинарських закладів. Шляхи появи млинів у монастирських господарствах різні. Значна кількість млинарських споруд накопичилась у церковному володінні в зв'язку з тим, що церква традиційно користувалася правом вільного і необмеженого млинобудування, тоді як інші соціальні суб'єкти та особливо приватні особи були в цьому обмежені практично аж до останньої чверті XIX ст. Велика кількість млинів церкві перейшла від осіб, які вирішили прийняти постриг і стати монахами, та була подарована пристарілими, бездітними власниками приватних млинарських закладів. Так, наприклад, Києво-Пустинно-Микільський монастир отримав в дарунок водяний млин в с. Іванинцях Київської губернії на річці Красній від купців Михайла Волчковича і Булгака Лисиччина. (14; арк. 2) Чималу групу монастирських млинів склали заклади, подаровані та передані з різних причин церкві урядом, казенними установами, відомими політичними і громадськими діячами. Наприклад, водяний млин на околиці Києва по дорозі на селище Гвоздов Києво-Видубецький монастир отримав від уряду. (15; арк. 5) А млин поблизу селища Трипілля подарував Києво-Михайлівському монастирю сам гетьман Богдан Хмельницький. (16; арк. 4) Починаючи з 2-ї пол. XIX ст., в умовах розвитку товарно-грошових відносин, здійснення промислового перевороту, реформування аграрного сектора економіки краю церква в особі монастирів сама активно займається спорудженням млинів. Так, у 1891 р. Києво-Печерська Успенська Лавра розпочала власними силами за своїм проектом побудову дерев'яного триповерхового водяного млина на два постави. Керував будівництвом млина економ Лаври ігумен Феодосій. Усі види робіт планувалося зробити силами ченців. Спорудження закладу обійшлося Лаврі в 1191 крб. 85 коп. сріблом. (10; арк. 1)

Точних і повних даних про кількість монастирських млинарських закладів на Правобережній Україні у XIX ст. немає. Та є підстави думати, що практично кожен монастир регіону, а їх на Правобережжі, наприклад, у сер. XIX ст., нараховувалося 37 (17 – у Київській, по 10 у Подільській і Волинській губерніях), мав свій власний млин, а часто й не один. (1; т. 1, с. 462)

Офіційним власниками церковних млинів вважалися губернські Духовні Консисторії, а розпорядчими органами – Духовні Собори. На найнижчому шаблі церковної ієрархії знаходилися монастирі, а точніше їх духовні управителі – настоятелі, і господарські – економи. Їм як раз і належала реальна повнота влади в питаннях управління млинарськими закладами, що проявлялося в отриманні від круп'яно-борошномельного виробництва основної маси прибутків, і прийнятті рішень про передачу млинів на тимчасове орендне утримання приватним особам.

Основну масу монастирських млинарських закладів складали традиційні водяні та вітряні млини. Причому водяні млини становили значно більшу в кількісному відношенні частку церковного млинобудування. Це і зрозуміло, адже з практичних міркувань млини як господарські будівлі тяжіли до монастирських дворів, а ті, в свою чергу, розміщувалися в тихих відлюдних місцях, здебільшого поблизу водоймищ, де й були відповідні умови для облаштування водяних млинів. Новітні модифіковані млинарські пристрої, як, наприклад, парові двигуни, вальцеві станки, просіювачі, трієри, хоч і були відомі церковним млинарям, але використовувалися ними мало. Взагалі нові види млинів, зокрема, парові, впроваджувалися у круп'яно-борошномельне виробництво монастирів повільно і слабо. Виняток при цьому становили хіба що монастирі столичного регіону як центру технічних інновацій краю. В цьому плані найбільш передовим можемо вважати досвід парового млинарства Києво-Печерської Успенської Лаври. Духовне керівництво Лаври регулярно застосовувало на своїх млинарських борошномельних закладах технічні і технологічні новинки як вітчизняні, так і іноземні. А в 1887 р. відкрило один з найкращих у Києві і в регіоні паровий млин. (9; арк. 1)

За призначенням всі церковні (монастирські) млинарські заклади поділялися на дві групи: господарського призначення і промислового. У кількісному відношенні перша група млинів була порівняно невеликою. Монастирські млини господарського призначення обслуговували переважно власні потреби, тобто задовольняли попит невеликої кількості споживачів (ченців) у

круп'яно-борошномельних продуктах і лише зрідка перемелювали за мірчук (десяту частину) зерно жителів навколишніх поселень. Самостійне забезпечення внутрішніх потреб монастирських мешканців у борошняних продуктах мали для монастирів важливе значення, оскільки в раціоні харчування ченців вони посідали значне місце. Обов'язково були присутні в усіх видах страв (буденних, святкових, церемоніальних) та у великій кількості споживалися впродовж тривалих постів. Розташовувалися млини господарського призначення "під рукою" – поблизу монастирів, на їх власній землі. Обслуговували їх, тобто забезпечували виробничий процес зазвичай самі ченці, якщо це чоловічий монастир, і наймані робітники, якщо жіночий. Ці млини були предметом особливих піклувань монастирських економів – завжди полагоджені, укомплектовані, надійні в роботі. Підтвердження цьому знаходимо в документі, в якому описується технічний стан водяного млина Києво-Грецького Єкатеринославського монастиря в с. Петропавлівській Борщагівці Київської губернії: "...мельница настолько крепка, что может простоять не два-три года, а несколько десятков лет". І це після того, як млин вже безперебійно пропрацював 22 роки (з1854 по 1876 рр.) без жодної значної поломки (3; арк. 13 зв.)

Щодо технічних характеристик монастирських млинарських закладів Правобережної України XIX ст., то більшість цих млинів були комплексними, багатофункціональними підприємствами. Окрім того, що на них традиційно перероблялося зерно на борошно та крупи, часто ще й виготовлявся солод, крохмаль, перемелювалися фарба, крейда, вапно, валялося сукно, виготовлялися папір і дріжджі. Також від одного двигуна з млином (водяної турбіни, парового котла тощо) діяли лісопильні, молотарки, фолюші, пекарні, пивоварні. Так, наприклад, при паровому млині Києво-Печерської Успенської Лаври в останній чверті XIX ст. діяла потужна лісопильня. (9; арк. 17) А на водяному млині в Лаврському Либідському хуторі, крім борошна і круп, виготовлялося щороку до 3 тис. пудів ячмінного солоду, 200 пудів крейди для побілок, 300 пудів фарби. У ставку цього ж млина розводилася "лучшая в Киеве рыба". (10; арк. 1-4) Мав власну "рибну ловлю" при водяному млині на річці Веті в хуторі Круглик і Києво-Видубецький Михайлівський монастир. (11; арк. 46)

Більшість монастирських млинів незалежно від виду (водяні, вітряні, парові) і конструктивного типу (жорнові, вальцеві, мішані) були дерев'яними, монументальними, прості за формами, споруджені з місцевих матеріалів із застосуванням традиційних будівельних та декоративних прийомів. До комплексу млинових будівель входили і композиційно складали з млином цілісний архітектурний ансамбль різні господарчі будівлі. Їх кількість та видовий склад залежали від потужності млинів і різноманітності функцій, ними виконуваних. Чи не найбільшим за своїм виробничим розмахом був водяний млин Києво-Софійського Митрополитського дому в с. Білгородцях Київської губернії на річці Ірпінь. Чотириповерховий млин з турбіною в 70 кінських сил, яка приводила в рух 6 жорнових поставів і 7 вальцевих станків, був пристосований до переробки всіх видів зернових культур – до 825 пудів за добу. При млині знаходилися: триповерхова комора для складування борошна, двоповерхова комора для зсипання висівок, елеватор для подачі зерна в млин, 5 будинків для проживання наглядача, крупчатника, робітників, службовців, орендаря, а також конюшня, погріб, "кухня", кузня, льодяник, 4 сараї, навіс, численні складські приміщення різного призначення. Крім житлово-господарчих будівель до послуг працівників млина були город, сад, сінокіс. (6; арк. 1-12)

За певних умов, про які йтиметься нижче, монастирі передавали частину своїх млинів (за винятком тих, які забезпечували внутрішні потреби монастиря) у тимчасове користування іншим особам. Таким чином ми підійшли до питання млинокористування, без якого висвітлення теми монастирського млинарства буде неповним.

Спершу розглянемо в загальних рисах ті причини, які зумовили відмову монастирів від можливості самостійно займатися млинарським промислом і надати право займатися цим заняттям іншим, задовольняючись лише отриманням орендної плати. Поширення віддачі монастирських млинів в орендне утримання можна пояснити отриманням з цього власником прибутків, не беручи при цьому на себе ризику, пов'язаного з виробництвом. Іншими словми, оренда дозволяла монастирям гарантовані прибутки (орендна плата вносилася, як правило, наперед) без зайвих турбот і витрат на виробництво.

Залежно від характеру орендного утримання монастирських млинів, терміну оренди і способу внесення орендних коштів розрізняли кілька видів оренди. Серед них найбільш характерною для монастирських млинів Правобережної України була дрібна (один заклад – в одні руки), довготривала оренда із змішаною формою оплати (орендар розраховувався частково грошима, а частково продукцією виробництва орендованого закладу).

Зупиняючись на складі осіб орендаторів монастирських млинів, доводиться зазначити, що майже винятково поширеною на Правобережжі була оренда млинів євреями. Так, наприклад, з 1856 по 1860 рр. Орендарем млина Києво-Грецького Єкатеринославського млина був купець Нухім Немировський. (7; арк. 2) Водяний млин Києво-Видубецького Михайлівського монастиря на річці Веті орендували в різні періоди міщанин Пенхасъ Кагановський і купець Янкель Затуловський (11; арк. 46, 86). В 1871 р. Жаботинський Свято-Онуфріївський монастир віддав на 4 роки в оренду свій водяний млин в м. Жаботині черкаському міщанину Шмілі-Лейбі Товаровському (3; арк. 3). Аналогічно вчинив Медведівський Миколаївський монастир, віддавши у 1870 р. в оренду водяний млин в с. Яничівці Чигиринсь-

кого повіту Київської губернії міщанину Бені Подольському. (4; арк. 1) В меншій мірі орендарями монастирських млинів виступали інші категорії місцевого населення. Наприклад, орендарем Свято-Троїцького монастиря був відставний поруччик Уланського Полка Аркадій Білевич. (5; арк..1) Практично зовсім серед орендарів монастирських млинів не було іноземних підданих. Принаймні у досліджуваний період на Правобережжі України зафіксовано лише один випадок, коли монастирський млин взяв в оренду іноземець – уродженець Царства Польського Іосіф Лютинський. Орендодавцем виступив Києво-Братський монастир. Це був водяний млин в хуторі Слюдарці Київської губернії. (7; арк. 1) Важливою умовою отримання права орендного утримання монастирсього млина, читаємо в одному з тогочасних документів (проект орендного договору) було християнське віросповідання особи, котра претендувала на оренду млина. (6; арк. 5)

Щодо механізмів укладання і забезпечення виконання орендних домовленостей, то вони були впродовж століття в основному сталими. Монастирські млини здавалися в оренду при допомозі торгів-аукціонів або шляхом переговорів між монастирями і претендентами на орендне утримання млинів. Практично це відбувалося наступним чином. Духовні консисторії доводили до відома населення через засоби інформації відомості про ті млини, які церковна установа планувала віддати в тимчасове утримання, а також повідомляли про дату, місце, час проведення аукціону і початкову ціну торгів. Бажаючі взяти участь у торгах заздалегідь подавали заявку на участь в аукціоні і вносили грошову заставу для забезпечення торгу. Відразу по закінченні торгів особи, за якими залишилися млини, мали доповнити цей завдаток до визначеної суми. Розміри завдатку були досить високими – складали майже третину від номінальної орендної суми і коливалися від 100 до 1000 крб. сріблом. Млин надходив у розпорядження особи, котра запропонувала на торгах найвищу ціну і найприйнятніші умови оренди. В орендній практиці часто траплялися випадки, коли через високу грошову заставу чи взагалі непомірну орендну плату бажаючих орендувати той чи інший заклад не було. Вони або не давали навіть початкової ціни, або ж взагалі на торги на з'являлися. Так, наприклад, сталося при здачі в оренду водяного вальцевого млина Києво-Софійського Митрополитського дому. На торги, назначені на 5 лютого 1886 р. в приміщенні Київської консисторії, ніхто не з'явився. Адже лише початкова ціна торгів склала вже 6 тис. крб. сріблом. (6; арк. 8)

Основним нормативним документом при укладанні договору на утримання млинів була орендна угода – так звана кондиція. Укладалася вода усно або письмово. Усна форма укладання орендної угоди в правовому відношенні була недосконалою і часто призводила до порушення домовленостей між сторонами. Така ситуація, наприклад, виникла між купцем Нухімом Немировським і Києво-Грецьким Єкатеринославським монастирем у 1856 р. Через 2 роки оренди монастирського млина архімандрит Кирило, незважаючи на домовленість (усну), передав право на оренду млина греку Цензаракі, який запропонував вигідніші орендні умови. Немировському ж було запропоновано надати свідків і докази на підтвердження своєї правоти. Судова тяганина затягнулася на роки. Справа не вирішилася на користь жодної зі сторін. (8; арк. 2-3)

Основним моментом договору, навколо якого базувалася вся орендна угода, було визначення розмірів орендної плати і прядку її внесення. Зазвичай орендні платежі вносилися наперед, авансом, помісячно, поквартально, або ж уся сума відразу. Розрахунки здійснювалися в присутності свідків і, по можливості, засвідчувалися квитанціями спеціального зразка або розписками. За несплату орендних грошей у зазначений термін призначалася пеня у розмірі 1-2 відсотків на кожний заборгований карбованець. По закінченні "пенного времени" (1-2 місяці) орендар позбавлявся права оренди.

На поч. XIX ст. орендна сума вносилася вносилася здебільшого натуроплатою – борошном та крупами. Так, наприклад, міщанин Єфстафій Лушаков, орендар водяного млина в с. Гвоздьові під Києвом Києво-Видубецького монастиря, кожну третину року давав монастирю по 50 четвертей житнього борошна, 5 четвертей пшеничного і гречаного, 2 четверті пшона і 3 четверті гречаних круп. Всього 65 четвертей продуктів "хорошего качества". (12; арк. 4) А міщанин Пенхась Кагановський, котрий орендував інший водяний млин цього ж монастиря в хуторі Круглик, крім звичної орендної плати борошном і крупами, давав ще щороку монастирю по 15 пудів риби з млинового ставка "исключая плотву и мелкую". (11; арк. 46) Згодом орендна плата стала виключно грошовою. Її розміри визначалися домовленістю сторін і коливалися від 100 до 3000 крб. сріблом на рік за один заклад. У цю суму включалась плата за користування прилеглими до млина спорудами та угіддями.

Поширеним явищем у практиці орендування монастирських млинів було недобросовісне ставлення орендарів до взятих зобов'язань. Наприклад, орендар водяного млина Києво-Видубецького монастиря купець Янкель Затуловський викрав у 1858 р. з орендованого ним закладу жорновий камінь. Знайти ні купця, ні краденого не вдалося. (11; арк. 90) Інший купець, Григорій Ваценко, який орендував в середині XIX ст. водяний млин цього ж монастиря в хуторі Круглик в тому ж 1858 р., продавши монастирське житло, завезене у млин для помолу, втік, залишивши трьох членів своєї родини. (13; арк. 2 зв.) Та часом траплялися й випадки протилежного ставлення до домовленостей з боку орендарів. Так, орендар водяного млина Медведівського Миколаївського монастиря в с. Яничівці міщанин Бень Подольський не лише справно утримував млин, а й власним коштом придбав для нього но-

вий жорновий камінь, два нових колеса, один дубовий вал, вбив 16 нових дубових свай, перекрив дах млина. При цьому матеріали використав "отличного прочного качества" на загальну суму 400 крб. сріблом. Ці кошти йому згодом були вирахувані з орендної плати. (4; арк. 3)

Таким чином, аналіз основних рис млинарства монастирів Правобережної України XIX ст. дозволяє зробити ряд висновків.

Млинарство монастирів Правобережної України у досліджуваний період розвивалося своїм самобутнім шляхом, специфічність якого визначалася усамітненим способом життєдіяльності церковних установ, відірваністю від суспільного життя та науково-технічного прогресу.

Загалом монастирське млинарство розвивалося стабільно, попит мешканців монастирів у продуктах його виробництва задовольнявся повністю, надлишок ішов на продаж. Прогрес способів виробництва відрізнявся повільністю, тяжінням до традиційної техніки, що була направлена на збереження давньої організації виробництва. Випадки раціоналізації виробництва траплялися рідко. Окремі розрізнені спроби запровадження технічних нововведень робилися хіба що монастирями столичного регіону.

Найбільшу стабільність серед монастирських млинарських закладів майже до кінця XIX ст. виявили традиційні водяні і вітряні млини. Поступово відповідно до соціально-економічних змін 2-ї пол. XIX ст. відбулося вдосконалення традиційного млинарства і доповнення його технічними новинками.

Примітки

1. Зверинский В. В. Материалы для историко-топографического исследования о православных монастырях в Российской империи. – СПб., 1892.
2. Центральний Державний Історичний архів України. – Ф. 127, оп. 765, спр. 534.
3. Там само. – оп. 843, спр. 113.
4. Там само. – оп. 844, спр. 349.
5. Там само. – оп. 845, спр. 488.
6. Там само. – оп. 875, спр. 1560.
7. Там само. – оп. 876, спр. 206.
8. Там само. – спр. 326.
9. Там само. – ф. 128, оп. 1 Заг., спр. 2832.
10. Там само. – спр. 3035.
11. Там само. – ф. 130, оп. 1, спр. 962.
12. Там само. – оп. 2, спр. 763.
13. Там само. – спр. 835.
14. Там само. – ф. 220, оп. 1, спр. 635.
15. Там само. – ф. 533, оп. 3, спр. 1030.
16. Там само. – ф. 1407, оп. 2, спр. 61

Рибак І.В. (м. Кам'янець-Подільський)

СЕЛЯНСЬКЕ ЖИТЛО ПІВДНЯ УКРАЇНИ 50-Х РОКІВ XX СТ.
(за матеріалами вибіркових бюджетних обстежень органів статистики)

Матеріалів вибіркових бюджетних обстежень Центрального статистичного управління Української РСР, які систематично здійснювалися з середини 50-х років для вивчення соціально-побутового розвитку українського села недостатньо використані у практиці наукових досліджень.[1] Це пояснюється тією обставиною, що лише в 80-ті роки з них було знято гриф "цілком таємно". Разом з тим у фондах ЦСУ зберігаються сотні справ, у яких міститься надзвичайно цінна інформація про медичне, побутове, культурне обслуговування жителів села, рівень їх доходів і витрат, харчування, придбання товарів масового вжитку, а також житлові умови. Зокрема у 1959 році органи статистики здійснили обстеження умов колгоспників Півдня України, зокрема, Миколаївської та Одеської областей. На Миколаївщині обстеженню підлягло 414 сімей у 18 колгоспах, розташованих у 12 районах, в них нараховувалося 1489 осіб. Кожна обстежена сім'я складалася з 3,6 чоловік. З'ясувалося, що з 414 сімей – 406 (98%) проживали у власних будинках і лише 8 сімей (2%) у помешканнях, які належали колгоспам або приватним особам. Кількість кімнат, які припадали на одну сім'ю складала 1,6[2]. Групування обстежених сімей колгоспників за розмірами житлової площі, що припадала на одного члена характеризувалося такими даними[3]:

Розмір житлової площі, що припадає на одного члена сім'ї ($м^2$)	Всього сімей	%	Всього членів сім'ї	У тому числі дітей до 16 років
До 3	18	4	101	41
Від 3 до 5	52	13	249	86
Від 5 до 7	82	21	346	102
Від 7 до 9	79	19	298	61
Від 9 до 11	75	18	242	39
Від 11 до 13	27	7	82	11
Від 13 до 15	20	5	46	3
Від 15 до 17	16	4	39	4
Від 17 і вище	37	9	63	2
Всього:	**406**	**100**	**1466**	**349**

Як показали матеріали обстежень переважна більшість сімей проживали у неймовірній тісняві. Розмір житлової площі не відповідав тодішнім нормам (9 $м^2$) на одного члена сім'ї. Досить цікавими є дані про матеріали, з яких зведені стіни хат та їх покрівлю. З 414 всіх обстежених сімей 241 (58%) проживали у цегляних або кам'яних будинках, 42% в саманних. 196 хат (47%) мали залізну, черепичну або шиферну покрівлю, а 218 (53%) – солом'яну або очеретяну[4]. Наведені дані свідчать про значні якісні зміни, які сталися у сільському житловому фонді Миколаївщини наприкінці 50-х років. Разом з тим дерев'яна долівка залишалася ще рідкістю у селянських оселях. Лише у 57 обстежених хатах або 14% було виявлено дерев'яну підлогу, у 357 будинках (86%) – земляну або глиняну долівку[5]. Житловий фонд за часом побудови розподілявся таким чином: 292 або 72% з загальної кількості було зведено до 1946 року, 65 (16%) власних будинків колгоспників споруджено з І946-1953 рр., і 49 (12%) побудовано у 1954-1959 рр. Із загальної кількості 414 обстежених будинків 219 або 53% [6] мали електричне освітлення, 369 (89%) – були радіофіковані[7]. Наведені дані свідчать, що пересічна селянська оселя на Миколаївщині наприкінці 50-х рр. була невеликою, збудованою з цегли, каменю, саману, вкрита переважно соломою або очеретом, мала глиняну або земляну долівку, радіофікована та освітлювалась електрикою. Дещо відрізнялись селянські хати на Одещині. Тут у 1959 році було обстежено 501 сім'ю в 21 колгоспах, розташованих у 14 районах[8]. В процесі обстеження з'ясувалося, що 99% обстежених сімей проживали у власних, а решта у хатах, які належали колгоспам або приватним особам. За розмірами житлової площі, яка припадала на одного члена сім'ї, обстежені хати розподілялися таким чином[10]:

Розмір житлової площі, що припадає на одного члена сім'ї (м²)	Всього сімей	%	Всього членів сім'ї	У тому числі дітей до 16 років
До 3	15	3	73	20
Від 3 до 5	63	12	320	107
Від 5 до 7	89	18	408	123
Від 7 до 9	75	15	294	80
Від 9 до 11	69	14	223	42
Від 11 до 13	50	10	129	17
Від 13 до 15	30	6	85	10
Від 15 до 17	28	6	60	8
Від 17 і вище	82	16	182	21
Всього:	**501**	**100**	**1774**	**428**

Звідси видно, що селянські хати на Одещині були більш просторими, ніж на Миколаївщині.

Проте 75% обстежених хат були глинобитними, 23% цегляними або кам'яними, решта збудовані із змішаних матеріалів. 11% мали залізну, 31,4% – черепичну або шиферну, 1,58% – рубероїдну, 0,59% – дерев'яну, а переважна більшість 55,4% – солом'яну або очеретину покрівлю[11]. 77% обстежених сімей проживали у хатах збудованих до 1946 р., 10,6% – за період з 1946 по 1953 рр. і лише 12,3% – в оселях, побудованих з 1954-1959 рр. Дерев'яну підлогу було виявлено лише у 15% обстежених сімей'[2]. Рідкістю було електричне освітлення. Лише 18,9% обстежених хат освітлювалися електрикою, у той же як 63,8% були радіофіковані[13]. Отже, на Одещині переважали більш просторі хати, але вони були переважно саманними, довоєнної побудови. Значно нижчим був рівень електрифікації та радіофікації сільських хат. Так само, як на Миколаївщині, тут домінували оселі вкриті соломою або очеретом із земляної або глиняною долівкою.

Таким чином, аналіз вибіркових бюджетних обстежень здійснених органами статистики наприкінці 50-х років у Миколаївській та Одеській областях дає змогу зробити такі висновки: по-перше, житлово-побутові мешканців сіл Півдня України залишались досить незадовільними. Сім'ї колгоспників жили у тісних невпорядкованих оселях, які не відповідали протипожежним, санітарно-гігієнічним нормам. Разом з тим, матеріали вибіркових обстежень зафіксували значні зрушення в електрифікації та радіофікації села, деякі позитивні зміни у якісній характеристиці селянської оселі. Досить помітним є збільшення темпів спорудження житла на селі у 1954-1959 рр. Все це дозволяє зробити інтегруючий висновок, що наприкінці 50-х років села Півдня України переживали еволюцію житлового будівництва. Саме у цей час будувалася кожна третя і зазнала реконструкції, поліпшення кожна друга існуюча дотепер селянська оселя.

Примітки

1. Рибак І.В. Соціальна інфраструктура українського села: зміни, трудноці, проблеми (20 – поч. 90-х рр. XX ст.). К.; Рідний край, 1997. – 165с.; Його ж Соціально-побутова інфраструктура українського села (1921-1991 рр.) Кам'янець-Подільський: Абетка, 2000. – 304 с.; Соціальні перетворення у радянському селі. На прикладі західних областей Української РСР. – К.: Наукова думка, 1976. – 214 с.; Арутюнян Ю.В. Опыт социологического изучения села. – М.: Изд-во МГУ, 1968. – 212 с.; Горбачева Р.М. Быт колхозного крестьянства. Ставрополь, 1969. – 171 с.; та ін.
2. Центральний державний архів вищих органів влади України.-Ф.582. – Оп.24.-Спр.806.-Арк.126.
3. Там само. – Арк.129.
4. Там само. – Арк.131.
5. Там само. – Арк.134.
6. Там само. – Арк.136.
7. Там само. – Арк.139.
8. Там само. – Арк.142.
9. Там само. – Арк.145.
10. Там само. – Арк.149.
11. Там само. – Арк.152.
12. Там само. – Арк.153.
13. Там само. – Арк.154.

Комарніцький О.Б. (м. Кам'янець-Подільський)

МІСТЕЧКА ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ І ВИБОРИ ДО ВСЕРОСІЙСЬКИХ УСТАНОВЧИХ ЗБОРІВ НАПРИКІНЦІ 1917 р.

В кінці листопада – грудні 1917 р. в Україні відбулися вибори до Всеросійських Установчих Зборів, які мали "встановити новий лад і устрій в державі, утворити таке життя, до якого добивався [народ]..., дати народні права і видати про те такі закони. Держава повинна дати всім народам автономне право"[1]. Вони скликалися у ситуації, коли "старий лад, що існував, зруйнувався революцією і [слід було] завести інший новий лад"[2].

Новоутворений орган, після вирішення "головних" питань, повинен був розійтися, а вже "більш подрібну розробку законів і постійне правління державою [мав] виконувати другий постійний народний орган – парламент". Такі ж органи законодавчої влади планувалося обрати і на "автономних територіях", які мали "рішати свої питання людності, котра там живе"[3].

Кількість депутатів до Всеросійських Установчих Зборів від кожної національності визначалася відповідно до результатів Всеросійського перепису 1897 р., із розрахунку 1 депутат від 100 тисяч населення. Таким чином на росіян припадало 390 місць, українців – 137, білорусів – 35, киргизів – 29, татарів – 26, німців – 13, литовців – 12 і т.д. Політолог Й.Маєвський слушно зауважував, що "для нас, українців, як і для всіх недержавних народів Росії, найголовніше значення має питання про те, скільки, приблизно, депутатів буде обстоювати за федерацію і скільки за унітарну державу". Взявши до уваги заяви в пресі, революційні акти, політичні програми ряду національних й політичних організацій, він розмежував народності, які населяли Російську імперію на 3 групи: за федерацію – українці, білоруси, киргизи, татари, литовці, башкири, грузини, вірмени, молдовани, ести, узбеки, кавказькі горці (307 депутатів), за унітарну державу – росіяни, євреї, німці (438); "не виявили відношення" – латиші, мордва, чуваші (23). Звідси Й.Маєвський підсумовував, що майбутні вибори були не вигідними для українства: "Справжній українець, вічний борець за волю свого народу, може одповісти своєму недоброму північному братові... тільки таке: ...Ти сам проголосив на цілий світ, що всі народи мають право на самоопреділення, ... самостійно вирішати свою долю... І тільки за нами та за нашими братами: литовцями, грузинами і т.д. – ти цього права не визнаєш... Ти не дав нам рівно нічого, і став кувати для нас нові кайдани, замість старих..."[4]

Відповідно до "Положення про вибори" Установчі Збори утворювалися з членів (більше 800 осіб), обраних населенням на основі загального, без різниці статі, національності, віросповідання, рівного виборчого права через прямі вибори і таємне голосування за пропорційним принципом[5]. Обирати мали право громадяни Російської республіки, яким на день виборів виповнилося 20 років[6]. Для порівняння, в Швеції і Данії виборче право мали особи, яким минуло 30 років, Австрії – 24, Англії та Італії – 21. Російську Державну Думу і органи народного самоврядування обирали 25-річні громадяни[7].

Дата проведення виборів декілька раз корегувалася. Спочатку вони планувалися на 17 вересня 1917 р., а вже 30 вересня Збори повинні були розпочати свою роботу. 9 серпня Тимчасовий уряд остаточно затвердив дні виборів, скликання новообраного органу – відповідно 12 і 28 листопада[8]. В.Ленін підтвердив це рішення, підписавши 27 жовтня постанову РНК РРФСР.

Відповідальність за проведення виборів покладалася на всеросійську (утворена на початку серпня 1917 р.), окружні, повітові, міські, дільничі виборчі комісії, міські і селищні управи, волосні земські управи. На території України контроль за виборами здійснювало виборче бюро при Генеральному секретаріаті внутрішніх справ[9].

Виборчі дільниці, як і під час попередніх виборів до волосних і повітових земств, утворювалися із розрахунку 500 – 3000 виборців на дільницю з радіусом дії до 3 верст[10]. В Радомишльському повіті, на півночі Київської губернії, зважаючи на віддаленість населених пунктів один від одного, вибори проводилися шляхом почергового пересування виборчих скриньок[11]. Архівні дані свідчать, що у 9 повітах (крім Бердичівського, Васильківського і Звенигородського) Київського виборчого округу було 1383 виборчі дільниці, у т.ч. 166 були міськими (у Києві – 111), 94 – містечковими (у Київському повіті 11 дільниць у 14 містечках, Канівському 16 у 7, Липовецькому – 20 у 18, Радомишльському – 12 у 7, Сквирському – 8 у 10, Таращанському – 7 у 6, Уманському – 4 у 7, Черкаському – 7 у 9, Чигиринському – 9 у 6[12]. Більш населені містечка краю мали по декілька виборчих дільниць: Чорнобиль – 4, Корсунь, Богуслав, Лукашівка, Коростишів – по 3, Таганча, Стеблів, Бородянка, Обухів, Цибулів, Зозів, Старий Дишів, Жорнище, Балабанівка, Малин, Староживотів, Кам'янка, Златополь – по 2[13].

Новизна виборчої системи, в порівнянні з земською, при масовій неписьменності населення створювала величезні труднощі для технічного проведення виборів. Крім друкованого слова, широко використовувалося усне, скликалися повітові з'їзди, волосні, містечкові, сільські

зібрання. Так, Волинська українська Рада закликала селян гуртуватися і "найпильніше готуватися до Української Установчої Ради та Російських Установчих Зборів"[14]. 3 вересня 1917 р. було скликано велелюдний Канівський повітовий селянський з'їзд, де було прочитано доповідь "Про техніку виборів до Російських Установчих Зборів"[15]. З м-ка Ушомир Волинської губернії повідомляли, що "комісія неодноразово виїжджала на місця для оповіщення населення віднестися з довір'ям до складання списків, а також провести вибори..." Однак "ніде повністю не вдалося скласти список... Провести вибори по Ушомирській волості немає ніякої можливості"[16]. Часто через нестачу коштів у "бюджетній скриньці" місцевих органів влади доставка кандидатських списків проводилася земельними комітетами на підводах економій. Через це чимало комісій припинило свою роботу. Так, голова Пиківської волосної виборчої комісії Крутчевський взагалі покинув містечко, а його заступник Степанковський відмовився від обов'язків голови, поставивши вибори під зрив[17]. Не оптимізували проведення виборів і більшовицькі виступи, страйки, транспортні розлади, значна міграція населення.

4459800 жителів Київщини обирали 22 своїх представники до Установчих Зборів[18] за 17 кандидатськими списками: №1 – УПСР, Українська селянська спілка, УСДРП, у виборчому списку яких було 27 осіб, серед яких троє були містечковими жителями; №2 – Єврейський національний комітет (5 кандидатів); №3 – Об'єднана Єврейська соціалістична робітнича партія (5); №4 – Єврейська СДРП, №5 – РСДРП (меншов.) (25, у т.ч. 2 з містечок); №6 – Партія народної свободи (23); №7 – Київський військовий республіканський союз (5); №8 – позапартійний блок російських виборців (19); №9 – БУНД (12); №10 – "Селянська сила" (5); №11 – Польський краєвий список (14); №12 – РСДРП (б), "Партія соціал-демократії Польщі і Литви", ППС (лівиця) (22 – 3 з містечок); №13 – Трудова народно-соціалістична партія і УПСФ (22); №14 – Партія соціалістів-революціонерів (30); №15 – "Союз киян-прогресистів" (1); №16 –"Сільськогосподарська і торгівельно-промислова група" (19, у т.ч. з містечок – 2); №17 – Київська група Всеросійської соціал-демократичної організації "Єдність" (5)[19].

Жителі Подільської губернії обирали за 16 кандидатськими списками, до яких було внесли 141 кандидата, у т.ч. 3 представники містечок (А.Бейтельман і Барціковський – із Тульчина, С.Бабляк – із Жванчика)[20], у Волинській губернії – за 13 списками[21].

Найбільш вдало свою передвиборчу агітаційну кампанію (преса, селянські з'їзди, підтримка громадських організацій) провели представники УПСР та Селянської спілки. Так, дописувач "Київської земської газети" Б.Дорошкевич, закликаючи "будувати нове життя", підкреслював, що "всі інші списки чужі, не наші, а частенько і ворожі для нас"[22]. 6 листопада 1917р. II Балтський селянський повітовий з'їзд постановив "по всіх селах (містечках – авт.) роз'яснювати, що наш список №1... Якнайскоріше зібрати гроші на передвиборчий фонд згідно постанови губернського з'їзду (9 жовтня 1917 р. – авт.) – 5 коп. з особи... У дні виборів воздержатися від вживання самогонки, аби нехотя не стати зрадником своєму краєви"[23]. Київський губернський комісар у тижневому звіті 25 листопада 1917 р. повідомляв, що "громадські і політичні партії агітують подавати голоси в Установчі Збори за список №1 Української Спілки"[24]. Цікавий випадок стався у м-ку Макарів Київської губернії. 26 листопада в приміщення волосної управи, де відбувалися вибори, ввірвалися 22 червоноармійці і відкрито розпочали агітацію за список №2: "Не подавайте [свій голос] за список №1, бо хохлами були і хохлами будете. Ми роздавимо українське буржуазне гніздо". На це один із селян з гідністю відповів: "Українці усіма силами підтримають Центральну Раду"[25].

Архівні дані свідчать про непоодинокість подібних випадків. Так, представник кандидатського списку №8 О.Москвич звернувся до Київської окружної комісії з протестом, вказавши на "насилля і масове зловживання" під час виборів представниками влади, які відкрито співчували списку №1. За його словами, голова Гостомельської волосної виборчої комісії Я.Коваль прямо вказував Ворзельській дільничій комісії, що "у нас повинен проходити список №1". Агітаторів, які ратували за список №8, побили. В Брусилові всі іменні посвідчення виборців-євреїв, бюлетені були спалені. Жителям було оголошено, що "всі вони повинні голосувати за Україну, за список №1". В іншому разі – не отримають землі[26].

Правоесерівська газета "Трудова Волинь", описуючи вибори у м-ку Пулини Житомирської повіту, визнала, що "сам процес голосування являв собою картину досить гнітючу". По алфавіту викликались виборці, яким пропонували брати список, який їм сподобався. Але щоби виборець випадково не взяв який-небудь із списків соціалістичних партій, один з членів комісії звертав його увагу на список партії кадетів №5, додаючи "бери, це наш за землю, за власність"[27]. Ці факти не підтверджуються архівними документами.

Активну агітаційну діяльність проводили і єврейські національні партії. Відомі чисельні прохання від містечкових єврейських громад про відрядження на місця оратора або лектора для виголошення лекції на тему майбутніх виборів, повідомлення від єврейських політичних партій, кореспонденція відозв, літератури, газет тощо – телеграми з Оратова, Корсуня ("Поалей-Ціон"), Лукашівки ("Цеіре-Ціон"), Городища, Юстинграда, Степанців, Хабно, Ружина[28] тощо.

22 листопада 1917 р. у Кагарлику один із агітаторів від списку №2, провівши в синагозі мітинг, організував збір на користь партійного виборчого національного фонду. Активно проводилася агітація в Медвині, Хоцеватому, Россаві, Козині, Степанцях, Стеблеві, Городищі, В'язеві, Буртах[29] та інших містечках Київської губернії.

На території України вибори відбулися 12-14, 26-28 листопада (в деяких місцевостях – в грудні). Доступні нам архівні джерела (збереглися фонди окружної, повітових виборчих комісій Київського виборчого округу) дають змогу з'ясувати результати виборів у містечках Київської губернії[30].

Результати виборів до Всеросійських Установчих Зборів у містечках Київської губернії (1917 р.)

№	Повіти	К-ть містечок, де відбулися вибори	Кандидатські списки																
			1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
1	Бердичівський	11	6255	5722	581	135	179	844	6	148	1112	2	1603	872	44	516	1	14	11
2	Васильківський	3	2758	1539	151	125	99	232	8	119	560	7	181	332	25	103	2	1	5
3	Звенигородський	6	8715	2550	507	30	24	181	6	100	910	1	35	38	1	57	1	1	2
4	Канівський	9	8260	3189	25	188	24	156	17	248	989	17	44	61	15	34	–	35	6
5	Липовецький	20	13658	7689	1766	14	23	137	4	75	32	1	367	96	6	35	1	21	2
6	Радомишльський	5	3067	1327	6	7	32	70	1	288	795	–	264	133	15	90	1	10	1
7	Сквирський	13	11406	3951	566	39	51	47	1	40	543	6	362	599	23	13	–	41	7
8	Таращанський	6	6464	3929	366	49	14	104	–	41	439	–	372	5	3	25	–	19	1
9	Черкаський	10	25167	2936	575	85	135	472	3	218	253	6	288	792	31	61	46	76	13
10	Чигиринський	7	6590	2900	162	38	87	144	2	79	135	1	71	113	9	45	–	14	5
	Всього	90	92340 60,8%	35732 23,5%	4705 3,09%	710	668	2387 1,5%	48	1356	5768 3,8%	41	3587 2,3%	3041 2%	172	979	52	232	53

Природно, що велика чисельність євреїв у містечках Київщини – 37,9% від загальної кількості містечкового населення[31] не могла не позначитися на результатах виборів. За українські партії тут сукупно проголосували 61,1% містечкових виборців, єврейські – 30,8%, польський список – 2,3%, більшовиків – 2%. У той же час в цілому по губернії було засвідчено цілковиту перевагу українських політичних сил – відповідно 86,2% (за список №1 – 85,9%); 7,4%; 1,6%; 1,9% (дані на 24 грудня 1917 р. по 11 повітах, крім Василькіського)[32].

Були проведені вибори в Подільській та Волинській губерніях. Щоправда, історики О.Мироненко, І.Калмакан і Т.Чернега-Сердюкова не визнають виборів на Поділлі[33]. О.Мельник, виправляючи цей пробіл (у Подільській губернії українські соціалістичні партії набрали найбільшу кількість голосів – 88%), у свою чергу випустив із переліку Таврійську губернію[34]. Водночас радянський історик І.Кічій стверджував, що за український список на Поділлі (Брацлавський, Вінницький, Гайсинський, Кам'янецький, Летичівський, Літинський, Проскурівський, Ушицький, Ямпільський повіти) свій голос віддали 77,2% виборців, за більшовиків – 4%, есерів – 1,3%, кадетів – 1,1%[35]. Документи ДАХО засвідчують дещо вищий процент подолян, які проголосували за список №1[36]. За єврейський список в основному, і це природно, голосували жителі міст і містечок Подільської губернії. Так, у місті Кам'янець-Подільський він зібрав 54,6%, Вінниці – 23,1%, Балті – 41,6%[37], м-ку Немирів – близько 60% голосів[38]. Єврейські партії перемогли на виборах в Уланові, Ярмолинцях, Михалполі, Городку[39]. Найбільшу кількість голосів (70,2%) у Волинській губернії теж зібрав український список – №11 (УПСР і Волинська Рада селянських депутатів), більшовики – 4,2%[40].

Таким чином, вибори до Всеросійських Установчих Зборів наприкінці 1917 р. засвідчили загальну цілковиту перевагу українських соціалістичних партій, які "пробили велику конструктивну працю, відбивши своєю пропагандою маси з-під впливу російських політичних партій"[41], насамперед більшовиків. Особливо це було відчутно на території Правобережної України, де останні зібрали не більше 5% голосів. В той же час загалом по Україні за більшовиків проголосувало 10% виборців, що в 2,5 раза менше, ніж в цілому по Росії. Незважаючи на те, що у містечках Правобережної України значний відсоток голосів зібрали єврейські національні партії, українські політичні сили тут святкували перемогу – їм вдалося повести за собою більшість міщан, згуртувати їх навколо гасел національного визволення, освіжити українську національну ідею, яка акумулювала в собі національні програми, почування, позиції, гасла, стала рушієм національного прогресу, національного руху.

Примітки:

1. Верхола Т. Наше минуле і сучасне. – Проскурів: вид-во Проскурівської "Просвіти", 1917. – С.38-40.
2. Мороз М. Державна Установча Рада // Календарь і записна книжка кореспондента Київської губернської народної Ради на 1918 р. 8-й рік видання. – К., 1918. – С.263.
3. Верхола Т. Вказана праця. – С.40.
4. Маєвський Й. Загальноросійські Установчі Збори. – К.: Конфедераліст, 1917. – С.3-7.
5. Калмакан Н.К., Чернега-Сердюкова Т.Н. Идея Учредительного Собрания в програмных и теоретических документах всероссийских и украинских политических партий (1905-1918). – Одесса: Астро Принт, 2000. – С.80.
6. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.1156. – Оп.1. – Спр.22. – Арк.7.
7. Мороз М. Вказана праця. – С.266.
8. Известия Всероссийской по делам о выборах в Учредительное Собрание комиссии. – 1917. – 6 сентября.
9. Мироненко О.М. Українські національні Установчі Збори в УНР //Історико-політичні уроки української державності. Енциклопедичний словник. – К., 1998. – С.478.
10. ЦДАВО України. – Ф.1156. – Оп.1. – Спр.10. – Арк.14, 17.
11. Там само. – Спр.22. – Арк.8.
12. Там само. – Спр.7. – Арк.177, 94-96, 101-106, 108-110, 115-134, 142-144, 149-151, 154, 161-162, 170-171; Список населенных пунктов Киевской губернии. – К., 1900. – 1896 с. (підр.авт.).
13. ЦДАВО України. – Ф.1156. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.134, 94, 95, 110, 124, 96, 101, 104, 109-110, 127, 151, 171.
14. Нова Рада. – Київ. – 1917. – 29 вересня.
15. ЦДАВО України. – Ф.1156. – Оп.1. – Спр.24. – Арк.111.
16. Борьба трудящихся Волыни за власть Советов (март 1917 – февраль 1920 г.). Сб. документов и материалов. – Житомир: Облиздат, 1952. – С.61.
17. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф.Д.255. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.18.
18. ЦДАВО України. – Ф.799. – Оп.1. – Спр.5а. – Арк.7.
19. Там само. – Ф.1156. – Спр.2. – Арк.5-10, Арк.25-41.
20. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХО). – Ф.3046. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.1-13.
21. Вістник Волинського губерніяльного комісара Генерального Секретаріату Української Народної Республіки. – Житомир. – 1918. – 16 січня.
22. Київська земська газета. – 1917. – 21 жовтня.
23. ДАВО. – Ф.Р.2734. – Оп.1. – Спр.15. – Арк.5 – 6.
24. Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Ф.Р.2796. – Оп.1. – Спр.13. – Арк.44.
25. Там само. – Спр.6. – Арк.133.
26. ЦДАВО України. – Ф.1156. – Оп.1. – Спр.24. – Арк.70.
27. Трудовая Волынь. – Житомир. – 1917. – 6 декабря.
28. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.41. – Оп.1. – Спр.231. – Арк.28, 32, 38, 49, 67, 81-83, 120.
29. Там само. – Арк.126, 43, 74.
30. ЦДАВО України. – Ф.2169. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.16, 104, 147, 152, 165, 183, 195, Спр.2. – Арк.9, 55, 207, 232, 237, 285, 302, 311; Ф.1139. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.8, Спр.4. – Арк.32, 85, 91; Ф.2170. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.35, 228. – Спр.2. – Арк.40, 46, 112, Спр.3. – Арк.185, 209, 215, 227, 233; Ф.1154. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.26, 31, 37, 43, 213, Спр.2. – Арк.67, 73, 79, Спр.3. – Арк.11, Спр.4. – Арк.118, 124, 180, 228, 259, 295; Ф.1162. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.18, 24, 68, 80, 97, 143, 149, 155, 195, 216, 198, Спр.2. – Арк.53, 66, 73, 80, 93, 158, 163, 192, Спр.3. – Арк.11, 53, 101, 142, 147, 152; Ф.1175. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.20, 33, Спр.2. – Арк.5, Спр.3. – Арк.163, 196, 200, 205; Ф.1178. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.1, 8, 13, 18, 113, 170, Спр.2. – Арк.68, 112, 144, 192, Спр.3. – Арк.4, 97, 139, 196; Ф.2173. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.53, 254, Спр.2. – Арк.93, 133, Спр.3. – Арк.6, 12, 158; Ф.2177. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.6, 50, 73, 144, Спр.3. – Арк.24, 31, 98, 103, 108, 113, 190, Спр.4. – Арк.102; Ф.2181. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.20, 158, Спр.2. – Арк.35, Спр.3. – Арк.13, 87, 92, 161, 166, 171 (підр. авт.).
31. Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе в прошлом и настоящем. Издание общества для научных еврейских изданий и изд-ва Брокгауз и Ефрони. – Санкт-Петербург, б.г. – Т.9. – С.511.
32. ЦДАВО України. – Ф.1156. – Спр.10. – Арк.29, 41, 43, 72, Спр.24. – Арк.50, 64-65, 71, 77, 82, 85, 96, 105; Нова рада. – 1917. – 10 грудня, 16 грудня (підр. авт.).
33. Калмакан И.К., Чернега-Сердюкова Т.Н. Зазначена праця. – С.101; Мироненко О.М. Зазначена праця. – С.478
34. Мельник О.О.Проблеми виборів шляхів розвитку революції на Україні (тактика партії українських есерів щодо Установчих Зборів в 1917-1918 рр.). – Мелітополь, 1995. – С.24.
35. Известия Подольской окружной по делам о выборах в Учредительное собрание комиссии. – 1917. – 9, 20 декабря; Кичий И.В. Борьба за власть Советов на Правобережной Украине. – Львов: Вища школа, 1986. – С.57-58.
36. ДАХО. – Ф.3046. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.2-14, 17, Спр.2. – Арк.1-3.
37. Известия Подольской окружной ... комиссии. – 1917. – 8, 9 декабря.
38. Кичий И.В. Зазначена праця. – С.61.
39. ЦДАГО України. – Ф.41. – Оп.1.– Спр.6. – Арк.28.
40. Вістник Волинського губерніяльного комісара... – 1918. – 16 січня.
41. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917-1921. – Ч.1. Центральна Рада – Гетьманщина – Директорія. – Прага: Пробоєм, 1942. – С.15.

Маркова С.В. (м. Хмельницький)

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН ПОДІЛЛЯ В 20 – 30-Х РОКАХ ЯК ПЕРЕДУМОВА "ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ"

В сучасній українській історіографії недостатньо висвітленими залишаються питання діяльності, функціонування та співіснування національних меншин. Довгий час в силу різних умов дослідники намагались уникнути цієї складної і суперечливої теми. Лише останнім часом вона починає знаходити своє відображення у роботах вітчизняних істориків. Найбільш доцільним вважається шлях регіонального дослідження цієї теми. Він дозволяє подивитися на проблему через призму об'єктивних процесів історичного розвитку та специфіки територіального устрою.

Як відомо, Поділля є особливим культурогенеративним регіоном України. Перші описи адміністративного центру Проскурівського повіту з'явились на початку XIX ст. у працях польських дослідників В.Марчинського та О.Пшездецького. До початку XX ст. вийшла низка праць загально-публіцистичного та енциклопедичного характеру, в яких історія даного регіону подавалась у загальному контексті минулого Поділля. Тема етносоціального складу населення не знайшла належного висвітлення у науковій літературі. Національна приналежність у переписах населення вперше в Російській імперії визначалась переписом 1897 р.

На кінець XIX ст. переважну більшість мешканців містечок Проскурівського повіту складав неукраїнський етнос (переважно євреї, поляки). Проте в сільській місцевості домінувало українське населення. Саме провінційність Подільської губернії багато в чому зіграла на руку українцям. Українська нація формувалася й розвивалася переважно як селянська. Наприкінці XIX ст. серед вчених, митців, медичних працівників, церковних служителів українців налічувалося не більше 0,5%. У промисловості на транспорті, у торгівлі тоді працювало трохи більше 9% українців. Найменше українців проживало у великих містах. Місцевий український клас капіталістів не розвинувся, це трапилося не з огляду на демократичні національні риси народу, а через економічну відсталість і несприятливу фінансову та інвестиційну політику царизму, що призвела до незначного накопичення місцевого капіталу. Найслабше були українці представлені у професіях пов'язаних із торгівлею та комерцією: тут їх налічувалось лише 13 відсотків.

Всього в Подільській губернії проживало 81% українців, євреїв – 12,2%, росіян – 3,3%, поляків – 2,3%[1]. У самому Проскурові населення міста сягало до 50 тисяч, з них 25 тис. – євреї. Головні посади у місті обіймали поляки: головою міста у 1919 р. був поляк Сікора, а головою думи поляк лікар Ставинський[2].

Поділля було багатим на доброякісні чорноземні ґрунти та сприятливі кліматичні умови, проте економічне становище населення залишалось важким. Безземелля і малоземелля гнало селян в еміграцію до Аргентини, США, Канади, а також на Далекий Схід. Наприкінці XIX ст. в результаті переселенських рухів частка українців на їх рідній землі зменшилася з 90 до 80%.

Після революції радянська влада агітувала селян переселятися до Одеської або Катеринославської губерній. Однак переселенці, не отримавши від держави допомоги, відмовлялися залишати рідні оселі, де вони вели своє господарство на мізерних наділах. Наприклад, на початок 1926 р. у Могилів-Подільському окрузі до двох десятин посівів мали 42% селянських господарств, у Вінницькому – 53. У Кам'янець-Подільському окрузі було майже 50% господарств без мертвого реманенту, 59,9% – без робочої худоби, 15,1% – без худоби взагалі[3].

Виникла ситуація, за якої майже 70% працездатного населення, передусім сільського, не мало постійної роботи.

Суворі адміністративні нововведення радянської влади не приваблювали, а навпаки, відвертали від партійної політики всі прошарки сільського населення, включаючи і національні меншини Поділля.

Серед людності Проскурівщини найпростіше визначити чисельний склад євреїв, адже вони майже всі сповідували іудаїзм, що відображалося в матеріалах переписів населення. Велика кількість євреїв проживала у подільських містах, кількісно переважаючи інші національності. Серед мешканців Проскурова на кінець XIX ст. євреї складали більшу частину населення. Іудейська релігія заохочувала створення багатодітних родин, а про здоров'я дітей піклувалася уся єврейська громада того чи іншого населеного пункту. Утвердження капіталістичних відносин також сприяло традиційному для єврейського населення підприємництву у сфері торгівлі та промисловості. Багато євреїв поповнило лави робітництва та інтелігенції (лікарі, юристи, журналісти тощо). Євреї становили 8% від усього населення і 33% - міського населення України. Містечка Правобережжя були переважно єврейськими, де майже повністю панували єврейські громади з своєю культурою, релігією, мовою. Єврейське населення Подільської губернії складало 325 907 осіб[4].

Характеризуючи суспільно-політичний аспект функціонування єврейського етносу 20-х років, слід відзначити, що наприкінці 1923-

1924 рр. значно зріс на Поділлі вплив нелегальних єврейських партій та об'єднань початку. За інформаційними даними Подільського ДПУ (березень 1924 р.) найчисельнішою та найавторитетнішою партією серед подільських євреїв була партія сіоністів-соціалістів (ЦС). Вона мала широку соціальну базу, пристосувалась до історичних реалій радянського суспільства і стала по суті єдиною сильною єврейською партією в регіоні. До неї приєдналось чимало колишніх членів "Паолей Ціону" та "Бунду". Це надало партії соціалістичного забарвлення. Вона включала у свої програмні документи деякі доктрини марксизму-ленінізму (вчення про класову боротьбу, про диктатуру пролетаріату тощо). Загалом агітаційна робота членів партії зводилась спочатку до таких моментів: критикувалась політика комуністичної партії в єврейському питанні, лунала вимога відновити єврейську національно-персональну автономію, велика увага приділялась агітації за переселення євреїв до Палестини з метою створення там незалежної держави. Весною 1924 р. в Подільській губернії налічувалось 250 активних сіоністів-соціалістів та тисячі співчуваючих. А наступного року в УСРР, згідно доповіді євсекції при ЦК КП(б)У, "не було такого пункту в місцях з компактним проживанням євреїв, де не було б хоча однієї сіоністської організації"[5]. Найбільш сильними були осередки ЦС у Вінниці, Кам'янець-Подільському, Тульчинському та Гайсинському округах. Під контролем ЦС знаходились також групи найчисельнішого єврейського політичного молодіжного об'єднання Гехолуц, до якого на Поділлі належало біля 150 осіб. На єврейських дітей регіону значний вплив мало об'єднання "Гашовер Гаціор". Зокрема, в Кам'янецькому окрузі його організації функціонували в єврейських та російських школах окружного центру, Дунаївці, Нової Ушиці. Учасники об'єднання висували не політичні лозунги, а переважно культурно-освітні: перевести викладання в радянський єврейських школах з ішиду на іврит ввести вивчення окремими предметами історію та літературу євреїв тощо.

На 1925-1926 рр. приходиться пік поширення нелегального єврейського політичного руху Поділля. Кам'янецьке євбюро у своєму звіті від 16 лютого 1926 р. констатувало, що підпільні сіоністські осередки продовжували існувати майже в усіх містечках округу. Євреї часом групами по 10-15 осіб нелегально переправлялися через кордон. Чимало євреїв, не витримавши конкуренції, потрапили у прошарок так званого "декласованого населення", не мали роботи і були приречені на напівголодне існування. У некращому становищі перебували люди позбавлені виборчого права і зараховані до "нетрудових елементів" (а їх серед європейської спільноти було найбільше від будь якої іншої етнонаціональної групи УСРР). 1927 р. став роком поступового згасання політичного руху євреїв на Поділлі. Певною мірою цьому сприяли арешти та заслання лідерів сіоністських організацій, але основні причини лежали у іншій площині. Наприкінці 1929 року коли радянське керівництво взяло рішучий курс на репресивне вирішення всіх політичних та економічних проблем єврейський політичний рух в регіоні був остаточно ліквідований.

Проаналізувавши радянські офіційні та секретні матеріали, неважко зробити висновок, щодо складу єврейських нелегальних партій входили переважно підлітки, студенти, вчителі єврейських шкіл, частина торговців, крамарів, службовців.

Наприкінці 20-х років у внутрішній політиці СРСР відбувається різкий поворот. У державній партії перемогли сили, які стояли за збереження диктатури в економічному і політичному житті. Нова економічна політика була непопулярною в правлячій партії. Переважна більшість партапаратників мріяла про повернення до командних методів управління народним господарством, випробуваних під час громадянської війни. Вони вважали, що диктатура, здійснювана партією в суспільно-політичному житті, повинна поширитися на економічне життя. У нових історичних умовах вони почали готуватися до повторної спроби побудувати позаринкову економіку.

Національний склад апарату республіки був переважно неукраїнським. У 1923 р. питома вага українців не перевищувала у ньому 35%. Особливо незначною вона виявилася у керівних структурах державного апарату. Так, у колегіях наркоматів налічувалося 47% росіян, 26% євреїв і 12% українців.

У 1932 р. різко загострилась соціально-політична ситуація на селі. Насильницька колективізація і розкуркулення викликали постійний опір з боку селян, що призводило до застосування військової сили, зброї та інших репресивних заходів до цієї категорії населення. Посилювалися протиріччя між основною масою селянства і сільськими активістами, більшовиками. Розруха і нестатки нагадували про себе майже на кожному кроці, поставали серйозними перепонами на шляху до утвердження кращого життя. Селянство розцінювало дії влади як грабіжницькі та розбійні. У цей період різко зростають антирадянські та антибільшовицькі настрої у зв'язку з цим серед селянства поширювалися розмови про підготовку нападу іноземних держав на СРСР та ліквідацію радянської влади. Так, в Орининському районі Вінницької області простежувалося бажання селян організувати голодний похід до польського кордону, в Ямпільському районі поширювались чутки про необхідність та організацію втеч цілих сіл до Румунії[6]. У селі Мацьківці колгоспники вирішили послати делегатів до польського сейму з проханням приєднати Україну до Польщі[7]. Селянство оцінювало владу як антиукраїнську, московську. Було вкрай обережним і часто – ворожим ставлення московської верхівки до українських сільських комуністів. На листопадовому пленумі ЦК ВКП(б) (1928 р.) підкреслювалось: "Із-поміж українських сільських

комуністів налічувалось значне число заможних селян і підкуркульницьких елементів, звироднілих і цілком чужих робітничому класові"[8]. Відмінність листівок українських селян від тих, що розповсюджувались у російському селі, полягала у достатньо чітко висловленій національній ідентичності їх авторів. У деяких листівках лунали заклики боротьби з "комуністами-жидами" (євреями), гасла "вільної України", "незалежної України" тощо. Від усної агітації в окремих випадках переходили до розправи над активістами.

На початку XX ст., поляки складали значну частину міського населення і переважали православних у три рази.

На Поділлі у середині 30-х рр. проживала значна кількість польського населення. Найбільше польського населення нараховувалося у Проскурівському окрузі. У 1927 р. на території подільського регіону працювали 44 польських сільради, в яких проживало 42 951 осіб польської національності. У Вінницькій окрузі 2 сільради – у Тиврівському районі, де проживало 1 923 поляки, у Кам'янецькій – 10 сільрад, у Віньковецькому, Довжоцькому, Дунаєвецькому, Маківському, Миньковецькому, Новоушицькому і Смотрицькому районах, в яких проживало 13 798 поляків. Одна польська сільрада Барського району Могилівської округи нараховувала 777 чоловік польського населення. У Проскурівській окрузі було організовано 15 у Війтівецькому, Волочиському, Вовковинецькому, Городоцькому, Проскурівському, Фельштинецькому, Юринецькому, Летичівському, Михампільському й Чорноострівському районах, де мешкало 20 734 особи. В одній сільраді Брацлавського району Тульчинської округи об'єдналось 778 жителів польської національності. У Шепетівській окрузі діяло 14 сільрад Аннопільського, Антонінського, Базалійського, Грицівського, Красилівського, Плужнянського, Полонського, Славутського та Судилківського районів, де проживало 12 920 осіб[9].

Найбільше польського населення проживало у Гречанській сільраді Проскурівської округи (3 656 чол.), Буртинській – Шепетівської округи (3 161 чол.). Поляки зосереджувалися переважно у сільській місцевості, де чисельно поступалось лише українському етносу, але випереджало єврейський та російський.У 1 квартaлі 1930 р. тут мешкало 56 018 чоловік, із них – 51 411 сільських мешканців, 4 607 – міських. Незаможники складали 56%, середняки – 32%, заможники – 12%. Отже, більшість населення становили бідняки. Із висновків обстеження Проскурівського району дізнаємося: "Польські села Гречани, Зарiччя, Шаровечка, Мацьківці є селами, де переважно мешкає біднота. У с. Гречани 513 безкінних господарств, у с. Заріччі 297. Населення підробляє у м. Проскурові. Релігійні комісії при сільрадах не працюють. Зате мають 14 представників духовенства в окрузі, до костьольних комітетів входять 26 чоловік, релігійних гуртків – 3 870 чоловік. В Проскурівському окрузі мало поляків комуністів та комсомольців"[10].

Польський етнос мав яскраво виражену національну ідентичність і тому, з точки зору більшовицького режиму, потрапив до категорії політично неблагонадійних. У протоколі засідань політбюро окружного і районного комітетів КП(б)У зазначалося: "Важливе значення має робота серед населення, особливо поляків і "католиків", які є головними об'єктами контрреволюційної активності[11]. Причому зберігається вплив ксьондзів, а їхня діяльність носить політичний характер. Населення намагається тікати у Польщу, а це є неприпустимим"[12].

І тому радянське керівництво знову повертається до масових репресій та депортацій. Їх складовою частиною стали масові акції по депортації польського, єврейського та німецького населення з прикордонних районів. Наприклад, у Кам'янець-Подільському районі налічувалось 37 сільрад чисельністю 60 700 чоловік, із них дві були національними (польська та єврейська) і саме їм приділялася "особлива увага". Перша спроба була зроблена 2 березня 1930 р. у рішенні політбюро ЦК ВКП(б) "Про польські поселення в прикордонних областях". Воно готувалося Головою РНК СРСР О.Риковим і Головою ОГПУ СРСР Г.Ягодою і було ухвалено опитуванням членів і кандидатів в члени політбюро ЦК КВП(б) від 5 березня 1930 р. В ньому вказувалось: "Виселити...куркульські господарства польської національності всіх 3-х категорій... з України – 10-15 тис. родин..."[13]. Ми поки що не знаємо, чи вдалося депортувати 10-15 тис. польських господарств України (40-60 тис. чоловік) із прикордонних районів України. Проте спроби депортацій представників національних меншин були повторені через кілька років. В основу планової етнічної чистки було покладено не стільки етнічний, скільки політичний фактор. 17 грудня 1934 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило рішення про виселення з районів проживання польського й німецького населення одноосібників, які не виконали зобов'язань перед державою та неблагонадійних колгоспників. Для переселення були визначені Дніпропетровська, Харківська та східна частина Одеської області. Таким чином, цим пунктом постанови вирішувалось, по-перше, питання усунення політично неблагонадійного елементу з прикордонних районів, по-друге степові господарства України отримали додаткову робочу силу. Вся підготовча робота проводилась у глибокій таємниці. Зважаючи на прикордонний характер області, була, зокрема, загроза втечі за кордон. У зв'зку з цим обласним керівництвом були розроблені заходи, які мали виключити таку можливість[14]. До причин скорочення кількості польського населення можна віднести і примусові заходи радянського уряду, у тому числі операцію "Вісла".

Досвід проведення таких масових акцій, як у лідерів ЦК КПбУ, так і в партійно-радянських органів на місцях, був величезний. Так, під час колективізації з України в 1930 р. було депортовано більш як 100 тис. селян. Таким чином, на

середину 30-х років партійно-радянський актив республіки в ідеологічному і морально-психологічному відношенні був готовим до проведення подібних акцій. За формою проведення це були чітко організовані воєнні операції, що мали на меті укріплення та радянізацію західних прикордонних районів СРСР.

2 березня 1937 р. на пленумі виступав нарком внутрішніх справ СРСР М.Єжов, який відносно національних моментів у "ворожій діяльності" торкнувся лише польського питання: "Я наведу такий приклад, що свідчить про те, що однією з слабких ділянок нашої роботи була робота по Польщі. На протязі 16 років сектор робітників Польщі не зумів розкрити найактивнішу військову організацію поляків, яка вела дуже енергійну роботу проти нас"[15]. Кількість поляків становила 1,5% від населення України, а частка репресованих серед них дорівнювала 18,9% усіх жертв репресій.

Відповідно до телеграми НКВС СРСР від 29 грудня 1937 р. № 83921 розгорнули операцію і проти єврейських активістів. Розподіл репресованих 1937 р. за національними ознаками бів таким (див. табл.1).

Таблиця 1

№ п/п	Національність	Заарештовано
1.	Українці	84 915
2.	Поляки	30 148
3.	Німці	16 228
4.	Росіяни	12 291
5.	Євреї	4 097

Для порівняння взяті дані про співвідношення національних груп і загальної кількості населення УРСР та відсоток репресованих по цих же групах (див. табл.2)[16].

Таблиця 2

№ п/п	Національність	% від загальної кількості населення	% репресованих
1.	Українці	78,2	53,2
2.	Росіяни	11,3	7,7
3.	Євреї	5,2	2,6
4.	Поляки	1,5	18,9
5.	Німці	1,4	10,2

Із наведених даних можна зробити наступні висновки. Політичні репресії щодо поляків та німців були значно жорстокішими, ніж проти інших національних груп. Відносні показники свідчать про національну спрямованість політичних репресій 1937 р. Але не можна робити аналіз без урахування абсолютних даних. У цьому випадку ми можемо констатувати, що репресіям були піддані всі національні групи. Проте найбільше репресованих було серед українського етносу (див. табл. 3)[17].

Таблиця 3

№ п/п	Обласні, структурні підрозділи НКВС	Репресовано українців	% від загальної кількості репресованих поляків
1.	Київська область	15 409	18,2
2.	Харківська область	10 445	12,3
3.	Вінницька область	10 070	11,9
4.	Дніпропетровська область	8 053	9,5
5.	Чернігівська область	7 692	9,1
6.	Донецька область	7 529	8,9
7.	Одеська область	6 598	7,8
8.	Житомирська область	4 828	5,7
9.	Полтавська область	4 394	5,2
10.	Кам'янець-Подільська область	4 338	5,1

Таким чином, по чотирьох перших областях сумарна кількість репресованих українців перевищує половину цієї категорії по всій Україні. Водночас цікавим є зіставлення Донецької області (де відсоток українців був значно меншим) з Дніпропетровською та Чернігівською областями.

По репресованих поляках дані у табл. 4[18].

Цифри по Житомирській, Вінницькій, Київській, Кам'янець-Подільській областях зрозумілі, якщо врахувати два моменти: прикордонне розташування та значний відсоток поляків серед місцевого населення. Лише по Донецькій області цифра є явно завищеною. Тобто йшлося про "неприродні" показники, які можна пояснити лише припущенням відносно більш жорстокішою політикою місцевого УНКВС, або можливою наявністю відповідних лімітів. На практиці часто репресовували не етнічних поляків, а людей, які мали прізвища, схожі на польські.

Таблиця 4

№ п/п	Обласні, структурні підрозділи НКВС	Репресовано поляків	% від загальної кількості репресованих поляків
1.	Житомирська область	7 799	25,6
2.	Вінницька область	5 486	18
3.	Донецька область	3 689	12,1
4.	Кам'янець-Подільська область	3 123	10,3
5.	Київська область	3 058	10
6.	Дніпропетровська область	3 026	9,9
7.	Одеська область	1 088	3,6
8.	Харківська область	900	3

По репресованих євреях (див. табл. 5)[19] не простежується будь-яких обгрунтованих пояснень або припущено щодо кількості репресованих по областях.

Таблиця 5

№ п/п	Обласні, структурні підрозділи НКВС	Репресовано євреїв	% від загальної кількості репресованих євреїв
1.	Харківська область	940	23
2.	Київська область	962	16,8
3.	Вінницька область	562	13,7
4.	Одеська область	537	13
5.	Донецька область	208	5,1
6.	Дніпропетровська область	69	1,7
7.	Чернігівська	9	0,2
8.	Кам'янець-Подільська область	5	0,1

Таким чином, питання етнічного складу населення України в її державних та регіональних межах має принципове значення, оскільки його вірне вирішення дає можливість, по-перше, показати дійсну роль українського етносу в створенні власної держави; по-друге, визначити в цьому процесі місце представників інших народностей; по-третє, довести, що неукраїнське місто із його людськими та інституційними ресурсами – інтелігенцією, школами, пресою – протистояло українському національному рухові, утруднюючи його зростання; по-четверте, проаналізувавши даний матеріал, можна констатувати, що в межах регіону серед національних меншин домінували євреї та поляки, хоча існували і виключно українські поселення. Разом з тим від сталінських репресій на Поділлі постраждали усі національні меншини регіону.

Примітки

1. Нікольський В. Національні аспекти політичних репресій 1937 р. в Україні // Український історичний журнал. – № 2, 2001. – С.74-89.
2. Державний архів Хмельницької області (далі ДАХО). – ФП-301. Проскурівський окружком КП(б)У. – Оп.1. – Спр.132. – Арк. 32-84.
3. ДАХО. – ФП-301. Проскурівський окружком КП(б)У. – Оп.1. – Спр.44. – Арк. 18-42.
4. Мельничук О. Боротьба за владу у подільському селі в 20-х рр. XX ст. // Матеріали X Подільської історично-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 2000. – С.394-398.
5. ДАХО. – ФП-301. Проскурівський окружком КП(б)У. – Оп.1. – Спр.52. – Арк.2-121.
6. Там само. – Спр.106. – Арк.20-90.
7. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО). ЦДАВО. – Ф 257. Центральний Комітет Незаможних Селян (ЦКНС). – Оп.1 – Спр. 621. – Арк. 54-95.
8. ЦДАВО. – Ф1. Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет. – Оп.1. – Спр.5. – Арк. 3-151.
9. Там само.
10. ДАХО. – ФП-301. Проскурівський окружком КП(б)У. – Оп.1.-Спр.106. – Арк.20-90.
11. ЦДАВО. – Ф 5. НКВД УРСР. – Оп.6. – Спр. – Арк. 48-229.
12. ДАХО. – ФП-301. Проскурівський окружком КП(б)У. – Оп.1. – Спр.44. – Арк. 18-42.
13. Васильєв В., Віола Л. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 рр.). – Вінниця, 1997. – С.64-69.
14. Кравченко П., Подкур Р.Механізми депортації населення з прикордонних районів Вінницької області в 1935 р. // Матеріали X Подільської історично-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 2000. – С. 450-454.
15. Нікольський В. Вказана праця. – С.74-89.
16. Там само.
17. Там само.
18. Там само.
19. Шкробот П. Трагедія – мовою документів // Поділля. – 1993. – №4. – С.3-9.

Таблиця 5

№ п/п	Обласні, структурні підрозділи НКВС	Репре-совано євреїв	% від загальної кількості репресованих євреїв
1.	Харківська область	940	23
2.	Київська область	962	16,8
3.	Вінницька область	562	13,7
4.	Одеська область	537	13
5.	Донецька область	208	5,1
6.	Дніпропетровська область	69	1,7
7.	Чернігівська	9	0,2
8.	Кам'янець-Подільська область	5	0,1

Таким чином, питання етнічного складу населення України в її державних та регіональних межах має принципове значення, оскільки його вірне вирішення дає можливість, по-перше, показати дійсну роль українського етносу в створенні власної держави; по-друге, визначити в цьому процесі місце представників інших народностей; по-третє, довести, що неукраїнське місто із його людськими та інституційними ресурсами – інтелігенцією, школами, пресою – протистояло українському національному рухові, утруднюючи його зростання; по-четверте, проаналізувавши даний матеріал, можна констатувати, що в межах регіону серед національних меншин домінували євреї та поляки, хоча існували і виключно українські поселення. Разом з тим від сталінських репресій на Поділлі постраждали усі національні меншини регіону.

Примітки

1. Нікольський В. Національні аспекти політичних репресій 1937 р. в Україні // Український історичний журнал. – № 2, 2001. – С.74-89.
2. Державний архів Хмельницької області (далі ДАХО). – ФП-301. Проскурівський окружком КП(б)У. – Оп.1. – Спр.132. – Арк. 32-84.
3. ДАХО. – ФП-301. Проскурівський окружком КП(б)У. – Оп.1. – Спр.44. – Арк. 18-42.
4. Мельничук О. Боротьба за владу у подільському селі в 20-х рр. XX ст. // Матеріали X Подільської історично-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 2000. – С.394-398.
5. ДАХО. – ФП-301. Проскурівський окружком КП(б)У. – Оп.1. – Спр.52. – Арк.2-121.
6. Там само. – Спр.106. – Арк.20-90.
7. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО). ЦДАВО. – Ф 257. Центральний Комітет Незаможних Селян (ЦКНС). – Оп.1 – Спр. 621. – Арк. 54-95.
8. ЦДАВО. – Ф1. Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет. – Оп.1. – Спр.5. – Арк. 3-151.
9. Там само.
10. ДАХО. – ФП-301. Проскурівський окружком КП(б)У. – Оп.1.-Спр.106. – Арк.20-90.
11. ЦДАВО. – Ф 5. НКВД УРСР. – Оп.6. – Спр. – Арк. 48-229.
12. ДАХО. – ФП-301. Проскурівський окружком КП(б)У. – Оп.1. – Спр.44. – Арк. 18-42.
13. Васильєв В., Віола Л. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 рр.). – Вінниця, 1997. – С.64-69.
14. Кравченко П., Подкур Р.Механізми депортації населення з прикордонних районів Вінницької області в 1935 р. // Матеріали X Подільської історично-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 2000. – С. 450-454.
15. Нікольський В. Вказана праця. – С.74-89.
16. Там само.
17. Там само.
18. Там само.
19. Шкробот П. Трагедія – мовою документів // Поділля. – 1993. – №4. – С.3-9.

VIII

КРАЄЗНАВЧЕ ЖИТТЯ В УКРАЇНІ

Баженов Л.В. (м. Кам'янець-Подільський)

П'ЯТИЙ МІЖНАРОДНИЙ КОНГРЕС УКРАЇНІСТІВ

26-29 серпня 2002 року в м. Чернівцях відбувся представницький П'ятий Міжнародний Конгрес Україністів, головними організаторами проведення якого виступили Міжнародна Асоціація Україністів (МАУ), Національна Академія наук України і Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича за підтримки Міністерства освіти і науки України, Міністерства культури і мистецтв України та сприяння Української Вільної Академії наук, Наукового товариства імені Шевченка, Світової Наукової Ради при Світовому Конгресі Українців, Українського історичного товариства, Фонду катедр українознавства, Чернівецької обласної державної адміністрації й Чернівецької міської ради. В роботі Конгресу взяло участь понад 500 учених з 23-х країн.

Першого дня роботи Конгресу, 26 серпня, у приміщенні музично-драматичного театру імені Ольги Кобилянської пройшли пленарні засідання. На ранковому зібранні під головування президента МАУ, академіка Миколи ЖУЛИНСЬКОГО було урочисто відкрито роботу форуму і зачитані привітання учасникам Конгресу Президента України Леоніда КУЧМИ, президента НАН України Бориса ПАТОНА та інших офіційних осіб. З привітальними промовами виступили Міністр освіти і науки України, академік Василь КРЕМІНЬ, народний депутат України Ігор ЮХНОВСЬКИЙ, голова Чернівецької облдержадміністрації Теофіл БАУЕР, ректор національного університету імені Юрія Федьковича Микола ТКАЧ, який також вручив дипломи Почесних докторів свого вузу і мантії відомій поетесі Ліні КОСТЕНКО, професору Вільного Українського Університету, голові Світової Наукової Ради при Світовому Конгресі Українців, президенту Українського історичного товариства Любомиру ВИННАРУ та ін. Від зарубіжних делегацій МАУ привітання промовили Рольф ГЕБНЕР (Німеччина), Микола МУШИНКА (Словаччина), Мирослав ТОМОРУГ ЗАЄНКО (США), Галина КОШАРСЬКА (Австралія), Роман САМУСЬ (Канада) й інші, а також ректор Українського Вільного Університету Леонід РУДНИЦЬКИЙ (Німеччина), культурний аташе США в Україні Марта ПЕРЕЙМА тощо. На пообідньому пленарному засіданні наукові доповіді виголосили: академік Микола ЖУЛИНСЬКИЙ ("Національні культури в умовах глобалізації"), віце-президент МАУ, представник Асоціації Україністів Ізраїля Вольф МОСКОВИЧ ("Міжетнічні відносини в Україні"), віце-президент НАН України, академік Іван КУРАС ("Іноваційна культура української гуманістики") та Богдан ГАВРИЛИШИН з Швейцарії ("Україна в новому геополітичному просторі"). Цього ж дня відбулася презентація нових українознавчих видань: "Енциклопедія сучасної України" (т. 1), "Повне зібрання творів Тараса Шевченка (т. 1-2), "Бібліотека світової літератури" та ін. Для учасників Конгресу було дано в театрі Ольги Кобилянської святковий концерт.

27-28 серпня згідно наукової Програми Конгресу працювало 90 секцій, 19 круглих столів, 7 тематичних засідань, 2 наукові конференції, експонувалися виставки і проходили презентації літератури з україністики[1]. На спеціалізованих засіданнях, на які винесено майже 900 доповідей і повідомлень, учасники форуму розглядали широкий спектр проблем україністики з мовознавства, літературознавства, журналістики, українознавства, культурології, етнології, фольклористики, мистецтвознавства, географії, джерелознавства, археології, історії, економіки, політології, філософії, правознавства, релігієзнавства, педагогіки та ін. Водночас головними об'єктами дискусій були нинішній стан державної української мови, місце і роль України в світовому співтоваристві та процесах глобалізації, іноваційні підходи в розвитку наукової україністики, розв'язання спірних проблем наукових шкіл і учених у поглядах на історію, культуру, суспільство України загалом, долалися суперечності на перспективу в діяльності науковців – вітчизняних і української діаспори на тлі україністики. Крім того, під час роботи Конгресу відбулися науково організаційні засідання редколегій наукових періодичних видань "Український історик" (проводив головний редактор Любомир ВИННАР), "Записки Наукового товариства імені Шевченка" (Олег РОМАНІВ, Львів) та інших, на яких накреслювалися подальші перспективи якісного відображення розвитку української історичної науки в Україні та за рубежем.

Чільне місце в роботі Конгресу посіла проблематика краєзнавства та регіональної історії України, яка була представлена в 180 доповідях і повідомленнях (майже четверта частина наукової програми форуму). Краєзнавча тематика стосувалася всіх історико-географічних і етнографічних земель України. Зокрема, різним аспектам історії, культури, політології регіонів західноукраїнського регіону (Східна Галичина, Закарпаття) присвячено 35 доповідей і повідомлень, Правобережної України – 20, в тому числі Поділля – 10, Східної України – 18, Південної України – 16, Автономної Республіки Крим – 3, Холмщини, Пряшівщини і Підляшшя – 14 і т.д. Проте зпоміж краєзнавчої проблематики найбільша питома вага належала, зрозуміло, буковинознавству (61 доповідь). Це дозволило організато-

рам Конгресу виокремити наукові секції " Буковина: перехрестя культур", "Буковина – історичний регіон України", "Історичне краєзнавство Буковини", "Проблеми розвитку української мови на Буковині", а також включити тематику про ці землі до ряду інших зібрань форуму.

Важливе місце в науковій програмі Конгресу посів розгляд різних аспектів з історичного краєзнавства України. Так, на секції "Історичне краєзнавство" Лев БАЖЕНОВ (м.Кам'янець-Подільський) виголосив доповідь "Еволюційний шлях українського історичного краєзнавства (кінець XVIII – початок XXI ст.)", Олена КУШПЕТЮК (м.Луцьк) – "Збірки музейних закладів Волинської губернії – вагомі джерела підготовки історичних досліджень у другій половині XIX – на початку XX ст.". Серед іншого різномаїття тем краєзнавчого спрямування, виголошених учасниками Конгресу, варто виділити ґрунтовністю досліджень доповіді з археології Едуарда ОВЧИННИКОВА (Київ) "Домобудівництво давньоземелеробських (трипільських) племен у Середньому Подніпров'ї" та Богдана РІДУША (м.Чернівці) "Наскельні зображення Середнього Подністров'я, як археологічне джерело" /секція "Археологічні джерела історії України"/, з історії України - Іона ВИНОКУРА (м.Кам'янець-Подільський) "Старожитності Галицько-Волинської держави у Середньому Подністров'ї", Володимира ПЕТЕГИРИЧА (м.Львів) "Белзька та Червенська землі в добу раннього середньовіччя" /секція "Галицько-Волинська держава/, Наталії ЯКОВЕНКО "Програмний сеймик 1617 року: епізод з історії шляхетської демократії на Волині", Вітольда КЛАЧЕВСЬКОГО (Польща) "Галицькі каштеляни у XVI ст.", Миколи ПЕТРОВА (м.Кам'янець-Подільський) " Внутрішня і зовнішня торгівля м.Кам'янець-Подільського у XV – XVIII ст." /секція "Ранньомодерна Україна"/, Андрія ЧАБАНА (м.Черкаси) "Роль і місце Середнього Подніпров'я у визрівання причин Визвольної війни середини XVII ст.", Валерія СТЕПАНКОВА (м. Кам'янець-Подільський) "До проблеми типології боротьби українського народу 1648 року: кілька штрихів до дискусії з Н. Яковенко", Андріана МАНДЗІЯ (США) "Поле Зборівської битви за історичними джерелами та даними археологічних розвідок" /секція "Козацька доба"/, Петра КРАЛЮКА (м. Острог) "Тенденція розвитку культурно-освітніх традицій Острожчини та Кременеччини (кінець XVI – XX ст." /секція "Освіта і Церква"/, Анатолія ФІЛІНЮКА (м. Кам'янець-Подільський) "Станова політика російського царизму в Правобережній Україні на межі XVIII-XIX ст.", Оксани КАРЛІНОЇ (м.Луцьк) "Місто Правобережної України першої половини XIX ст. в умовах російського централізму" /секція "Проблеми економічної історії України"/, Миколи ДРАКА (м.Львів) "Східна Галичина: національний склад населення міст та містечок (1880 – 1910 рр.", Степана ВІДЯНСЬКОГО (Київ) "Національно-культурний розвиток і суспільно-політичне життя Закарпаття у міжвоєнні роки" /секція "Питання історії західноукраїнських земель"/, Корнелії ШЕНКЕ (Німеччина) "Поляки та українці на Волині" /секція "Українці та поляки"/, Юрія МАКАРА (м.Чернівці) "Історична доля Холмщини", Гурія Бухала (м.Рівне) "Масовий терор проти українців Холмщини і Підляшшя на завершальному етапі Другої світової війни" /конференція "Проблеми історії Холмщини"/, Рея БРЕНДОНА (Німеччина) "Цивільна влада у Волино-Подільському генеральному окрузі (вересень 1941 – серпень 1943 рр." /секція "Україна в роки Другої світової війни"/, Олександра ЗАВАЛЬНЮКА (м. Кам'янець-Подільський) "Український національний університет: реалізація проекту" (секція "Історія освіти в Україні") тощо.

З-поміж виступів учасників Конгресу, що висвітлюють різні аспекти буковинознавства і відзначаються солідною джерельною базою та новизною викладу матеріалу й підходами у дослідженнях, варто виокремити доповіді Ігоря ВОЗНОГО (м.Чернівці) "Чисельність населення Пруто-Дністровського межиріччя XII – XIV ст. (проблема палеографічного аналізу)", Василя БОТУШАНСЬКОГО (м.Чернівці) "Буковина в системі економічних зв'язків Австро-Угорщини в другій половині XIX – на початку XX ст.", Каміли МІЛЬЙО (Італія) "Образ Буковини у західноєвропейській уяві", Миколи ГУЙВАНЮКА (м. Чернівці) "Січовий рух у Галичині й Буковині на початку XX ст.", Людмили ТКАЧ (Чернівці) "Мовне середовище Буковини кінця XIX – початку XX ст. і розвиток української літературної мови", Богдана МЕЛЬНИЧУКА "Своєрідність буковинського внеску в українську і світову культуру", Василя КОСТИКА (м.Чернівці) "З історії збирання і дослідження фольклору Буковини", Мирослава ПРОСКУРНЯКА (Чернівці) "Великий Дністровський каньйон і етнос", Ладіса КРІСТОФА (Канада) "Кордон між Буковиною та Галичиною", Сергія ГАКМАНА (м. Чернівці) "Сучасна динаміка міжетнічних взаємин в Україні (на прикладі Чернівецької області)" та ін.

В заключний день, 29 серпня, на пленарному засіданні були підведені підсумки роботи Конгресу та накреслені подальші кроки розвитку україністики в Україні й за рубежем, обраний новий склад керівного органу (бюро) Міжнародної Асоціації Україністів. Учасники і гості Конгресу взяли участь в екскурсіях по пам'ятним історичним місцям міст Хотина і Кам'янця-Подільського.

Наступного дня частина учасників Конгресу – буковинознавці взяли участь в роботі наукової конференції "Хотину – 1000 років", яка відбулася в приміщенні Хотинського Будинку культури під головуванням Володимира БАЛИЦЬКОГО (м. Хотин) та професора Василя БОТУШАНСЬКОГО (м.Чернівці). На секційних засіданнях підведені підсумки стану підготовки

і відзначення впродовж 1990-х років - початку XXI ст. тисячоліття м.Хотина, оприлюднені в доповідях нові матеріали з історії цього літописного міста. З-поміж виголошених наукових доповідей особливу увагу викликали в слухачів реферати Володимира БАЛИЦЬКОГО "Хотин і Хотинщина з висоти тисячоліття", Сергія ПИВОВАРОВА (м. Чернівці) "Давньоруські пам'ятки Хотинщини", Олександра МАСАНА (м. Чернівці) "Середньовічний Хотин", Івана ФОСТІЯ (м. Чернівці) "Окупаційний режим королівської Румунії на Північній Буковині і Хотинщині в роки Другої світової війни (1941-1944 рр.)" та ін. Наприкінці роботи конференції проведено презентацію книги професорів Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича Олександра ДОБРЖАНСЬКОГО, Юрія МАКАРА і Олександра МАСАНА "Хотинщина: історичний нарис" (Чернівці, 2002 р.)

Поступ історичної науки в Україні та в українській діаспорі, в тому числі історичного краєзнавства, зафіксований і розглянутий на П'ятому Міжнародному Конгресі Україністів й на конференції "Хотину - 1000 років", який незабаром знайде відображення в матеріалах видань наукових збірників цих форумів, продовжується і вдосконалює свої форми і шляхи розвитку, здійснює належний внесок в національно-культурну розбудову Вітчизни.

Примітки:

1. Див.: П'ятий Міжнародний Конгрес україністів. Чернівці, 26-29 серпня 2002 р. Програма. – Чернівці, 2002. – 150 с.

Савчук В.О. (м. Кам'янець-Подільський)

ТУРІВНИЙ В.П. СУЧАСНЕ УКРАЇНСЬКЕ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ: НАЦІОНАЛЬНО-ПОЛІТИЧНА СУТЬ, ЕТНОПЕДАГОГІЧНИЙ АСПЕКТ.

(Кам'янець-Подільський, "Абетка", 2002, 208 с. (Рецензія)

Важливим компонентом політичної культури українського народу є ідеологія державотворення, нове ставлення до системи фундаментальних людських цінностей, що формується на основі традиційної національної ментальності. Нарощуванню державотворчого потенціалу нації сприятиме рецензована монографія, в якій висвітлюється теорія і практика розбудови української держави, основні принципи сучасного вітчизняного державотворення та особливості етнонаціональної політики України.

Автор переконливо доводить, що для сьогоднішнього державотворення необхідно осягнути історичний досвід народу, осмислити етнонаціональні витоки, етапи природного поступу до культурного і політичного самоствердження України. Зробивши короткий екскурс в історію української державності, використавши багатий фактичний матеріал і проаналізувавши державницькі погляди вітчизняних дослідників, автор неупереджено показує державотворчу ситуацію в сучасній Україні, її історичну обумовленість, визначає її проблеми, робить розвідку духовно-ідеологічних засад та політико-ідеологічного інструментарію їх розв'язання.

Проведений аналіз етнонаціональної сфери, її консолідацій них процесів засвідчив про високий національний дух українського народу, про прагнення жити у мирі та злагоді з іншими народами. Українська соціал-демократична перспектива розглядається у зв'язку з розвитком європейської спільноти, що сприяє відродженню мобілізаційних мотивів, оновленню ідейних та моральних орієнтирів вітчизняних державотворців. Зроблено спробу визначити вклад української діаспори в розбудову нашої держави.

Методично виграшним прийомом стало ознайомлення читачів зі змістом понять: народ, етнос, держава, громадянські та

національні права, етонаціональна свідомість і т.п. В.П. Турівний виправдано віддає перевагу політичному тлумаченню національної ідеї, яка прискорює консолідацію нації, бо зацікавлює різні етнічні утворення та соціальні спільноти в розбудові демократичної України, в подолані кризи і реформуванні усіх сфер суспільного життя.

Автор солідаризується з багатьма дослідниками (О. Антонюк, В. Євтух, В. Кремень, І. Курас, В. Литвин, В. Медведчук, Ю. Римаренко), аргументує власні думки, не обходить полемічні питання (співвідношення прав людини, нації і держави; націоналізму, патріотизму та інтернаціоналізму; двоплатності українського парламенту; унітаризму і федералізму тощо).

Монографія доцента Турівного В.П. написана в світлі нового етнополітичного мислення. В ній використанні здобутки вітчизняних вчених, проаналізовані погляди різних політичних сил на трансформацію українського суспільства. Автор чітко відстоює державницькі позиції. Висловлені ним думки пронизані стержневою темою зв'язків українського державотворення з націотворенням, вирішенням комплексу питань етнонаціонального розвитку нашого суспільства, турботою про його ефективне правове та освітянсько-педагогічне забезпечення.

Авторська громадянська позиція проявилась у глибокому розкритті сучасного змісту національної ідеї, її місця та ролі в ідеології державотворення, у виявленні історичних недоліків в діяльності українських політиків, державних органів та політичних партій. Автор має рацію щодо їх світоглядної інертності, недостатнього державотворчого потенціалу, через що етнополітичний курс держави надто повільно набуває новаторського характеру.

Добре охарактеризовано автором ступінь наукової розробки теми. У спеціальних параграфах розглядаються проблеми національної державності в українській суспільно-політичній думці XX ст. (у працях С. Шелухина, М. Грушевського, В.Липинського, Д. Донцова та ін.), а також питання державотворення в етнополітичних дослідженнях сучасних вітчизняних вчених (М. Жулинського, В. Кременя, С. Кульчицького, І.Кураса, В. Медведчука, Л. Нагорної, Ю. Римаренка, В. Смолія та ін).

На основі нового напрямку наукових досліджень – українського етнодержавознавства – автор глибоко проаналізував етнополітичні основи української державності. Обґрунтованим є його висновок, що в молодій українській державі створена політико-правова база регулювання етнонаціональних процесів, що держава постійно дбає про реалізацію політичних, економічних, соціальних, культурних та інших прав і свобод громадян незалежно від етнічного походження. Наслідком такої виваженої і послідовної державної етнонаціональної політики є збереження і зміцнення громадянського миру, міжнаціональної злагоди в українському суспільстві. Питання про конституційно-правове регулювання стосунків між суб'єктами влади, етносами, регіонами, між державним управлінням і місцевим

самоврядуванням розглянуті у двох главах - шостій і сьомій. Тут же автор висловлює свої думки, пропозиції щодо вдосконалення української етнополітики.

В книзі зосереджено увагу на державотворчих аспектах української ідеї. При цьому аналізується досвід попередніх форм існування української державності і детально розглядаються питання, які стосується сучасного державотворення. Автор наголошує, що не може бути національної держави без національної ідеї, яка являє собою центральну, концентровану формулу, здатну об'єднати навколо себе весь український народ.

У рецензованій праці підкреслюється стратегічна роль національної культури і освіти, які покликані утверджувати національну самоповагу, національну гідність, виховувати відданих Україні громадян, справжніх патріотів, яким притаманна висока політична культура, національно-політична свідомість.

В роботі охарактеризовані культурна і об'єднавча функції української мови, одного з вирішальних чинників національного відродження українського народу, наголошується на державності української мови. Така позиція автора відповідає духові думок, висловлених Президентом України на 111 Всесвітньому форумі українців 18 серпня 2001 року: "Роботу щодо утвердження української мови, розширення сфер її застосування продовжуємо і будемо продовжувати цілеспрямовано та послідовно. В Українській державі повинна і буде панувати українська мова, у цьому ні в кого не має бути сумнівів".

Книга В. Турівного наповнена державостверджуючою енергетикою, що підтримує конструктивістські сили, допоможе політикам, науковцям, пропагандистам і студентам в їх роботі по здоланню масової етнодержавознавчої малограмотності населення, підвищить науковий інтерес до сучасних етнополітичних проблем України, сприятиме уточненню стратегії і тактики політичних партій в галузі державного будівництва, підвищенню національної свідомості українських громадян, культури їх міжетнічного спілкування.

Структура здійсненого дослідження оригінальна, логічно цілісна, системна. Виклад матеріалу методично виважений, що дозволяє не лише ознайомити читачів з теорією і практикою розбудови сучасної української держави, її етнонаціональною політикою, але й сформувати у них нову систему цінностей на ґрунті традиційної української самоврядності, підготувати їх до супротиву антидержавницьким настроям.

При підготовці монографії автор використав багато нових публікацій: офіційних документів, наукових монографій, брошур і статей вітчизняних і зарубіжних авторів.

Однак динамічність національного поступу та обмеженість джерельної бази обумовили недостатню повноту висвітлення окремих питань (глава 4, §2; глава 7, §2). Автор не чітко виклав своє ставлення до результатів досліджень проблем становлення незалежної Української держави сучасними вітчизняними етнополітологами та істориками.

Загалом же, попри висловленні зауваження, вважаємо, що обширна література з проблем сучасного українського державотворення збагатилась новим цінним виданням. Наукові оцінки і рекомендації автора конструктивні, спрямовані на поліпшення підготовки молоді до свідомої та активно-будівничої політичної роботи, заслуговують підтримки суспільствознавців.

Сушко О.В. (м. Київ)

РЕНАТ ПОЛЬОВИЙ. КУБАНСЬКА УКРАЇНА

Київ: Діокор, 2002. – 303 с. (Рецензія)

Українська історіографія поповнилася новим ґрунтовним дослідженням Рената Польового про українську меншину Російської Федерації. Зазначимо, що поряд із працями В. Сергієнка, В. Заставного, І. Вінниченка рецензована праця значно збагатить наше знання про українців із Східної діаспори.

Спершу коротко про автора. Польовий Ренат Петрович народився 6 жовтня 1927 в м. Москві. Батьки родом з с. Комісарівка на Дніпропетровщині. Батько тривалий час працював гірничим геозидистом. Під час Великої Вітчизняної війни Ренат Петрович попадає на Урал, навчається у ремісничому училищі. У 1945-1951 відбував ув'язнення на Колимі. 1953 року повертається на Україну і з того часу не покидає її. Проживаючи на Донеччині познайомився із скульптором Іваном Гончаром. Під його впливом займається проблемами національно-культурного відродження. У 1988 став членом Українського культурологічного клубу, а згодом – членом Української гельсінської спілки.

Зазначимо, що вже з перших рядків автор фокусує увагу на принципових питаннях із цієї проблеми. Автор про це пише так: „Книга про тих, хто творив українське життя на Кубані з кінця XVIII ст. до початку XXI ст. Найбільша увага приділена добі Української революції початку XX ст. та її провідним постатям". І книга оправдовує претензії автора. Про це засвідчує зміст її. Розпочинає автор з розповіді про походження назв деяких куренів Запорізького й Чорноморського козацького військ. Аргументовано і детально описує роль в історії таких постатей як Кузьми Безкровного, Миколи Рябовола, першого прем'єра Кубанської Народної Республіки Луки Бича, палкого прихильника об'єднання Кубані з Україною Степана Манджали.

Досить достовірно змальовано опір більшовизації Кубані. Центральним у цьому розповідь про повстанського вождя Василя Федоровича Рябоконя. Він походив з родини незаможного козака станиці Гривенської. Був співаком Кубанського військового хору. У 1920 році відмовився від евакуації до Криму, а розпочав партизанську боротьбу. Вона тривала до 1925 року. Отаман попав у полон і у жовтні 1928 року був розстріляний. Доповнює тогочасну палітру розповідь про роззброєння Кубані. На основі нових документів, що вводить їх автор у науковий обіг, зокрема директиву ВНК за підписом особливо уповноваженого Ландера, начальника особливого відділу 9-ої армії Когана від 4 вересня 1920. За нею вводилися трійки, яким надавалося право розстрілу.

Цікавою є також стаття Романа Коваля "Неповний список українських діячів Кубані". У ній містяться короткі біографічні дані про більш ніж як 100 осіб, які відіграли значну роль в історії Кубані. Зокрема Степана Івановича Ерастова, громадсько-політичного діяча, письменника, мецената, Ємця Василя Костьовича – історика Кубані, Золотаренка Василя Федоровича – етнографа, Кащенка Андріана Федоровича – популяризатора історії Кубані, Кияшка Івана Івановича – історика, Коваленка Федора Якимовича – засновника першої картинної галереї на Північному Кавказі, Короленка Прокіпа Петровича – краєзнавця, Кравченка Костя Васильовича – ініціатора створення Першої кубанської капели бандуристів, Кухаренка Якова Герасимовича, який підтримував дружбу з Т. Шевченком, Мову (Лиманського) Василя Семеновича – поета, письменника, історика та ін.

Палітру культурного життя Кубані, розкриває "Неповний список репресованих кобзарів – бандуристів Кубані" підготовленого Олексієм Нарко. У ньому розповіді про 26 постатей, що несли народні традиції, через українську пісню. Серед них Богуславський Микола Олексійович організатор і натхненник кобзарського відродження на Кубані, що помер у 1933 році у в'язниці, Вереса Миколу Онуфрійовича – творця гетьманської бандури, хормейстера, рішенням трійки УНКВС в Краснодарському краї 23 грудня 1937 засудженого до страти; Жарко Степан Сергійович – кобзар-баритон, скрипаль, художній керівник чоловічої капели бандуристів ст. Канівської та ін.

Зазначимо, що книга написана на широкій джерельній базі. У ній використано фотографії з приватних архівів Рената Польового, Євгена Петренка, Олексія Нирка, Романа Коваля, а також із музею Івана Гончара, державного архіву України кіно-фотодокументів, Державного архіву СБУ, державного архіву Краснодарського краю, історико-краєзнавчого музею м. Кримська, Ялтинського музею кобзарства Криму та Кубані.

На завершення можна щиро привітати автора з цікавою працею.

Всеукраїнська спілка краєзнавців
РЕДАКЦІЯ ЖУРНАЛУ «КРАЄЗНАВСТВО»

Поштова адреса:

01001, Київ,1,

вул. Грушевського, 4,

тел.: 228-53-05,

229-13-88

Здано в набір 6.12.02. Підписано до друку 14.05.03. Формат 60х84/8.
Папір офсетний. Друк офсетний. Ум.друк. арк. 11,85.
Обл. друк. арк. 12,34. Гарнітура Шкільна. Тираж 500. Зам. 3-30.

Друк видавничо-поліграфічної фірми «Абетка»,
32300, Кам'янець-Подільський, вул. Князів Коріатовичів, 9; а/с 83;
тел. (03849) 2-73-84; e-mail: abetka@kp.km.ua.
Свідоцтво від 19.06.01 серія ДК №495